

PRIKAZI I RECENZIJE, OSVRTI

U historiografijama većine europskih zemalja već unatrag nekoliko desetljeća sustavno se istražuje i podučava povijest Roma. Fokus u tom istraživanju većinom je i dalje na pitanju genocidnog stradanja Roma, no sve je više istraživačkih interesa u proučavanju pitanja povijesti migracija Roma kao sastavnog dijela povijesnog narativa određene zemlje i naroda. Pojedina europska sveučilišta, poput onih u Pragu, Parizu i Heidelbergu, središta su akademskog institucionalnog interesa za povijest i kulturu Roma.

Hrvatska historiografija i dalje u znatnoj mjeri zaostaje za drugim europskim historiografijama u istraživanju povijesti Roma. Vidljiv pokazatelj ovakvog marginalnog odnosa jest izostanak sintetskog djela o povijesti Roma u Hrvatskoj. Iako se kod hrvatskih povjesničara u posljednjih nekoliko godina primjećuje određeni pojačani interes za istraživanje navedene tematike, i dalje nisu provedena sustavna znanstvena istraživanja te je povijest Roma donekle i dalje „egzotično“ područje istraživanja.

Znanstvene publikacije u Hrvatskoj su objavljivale tematske brojeve o Romima. Prva takva publikacija bio je zagrebački časopis *Naše teme* koje su 1984. objavile pet znanstvenih radova o Romima, od kojih su dva rada bila o povijesti stradanja Roma u Sloveniji i Bosni i Hercegovini za vrijeme Drugog svjetskog rata. Sljedeće godine u zagrebačkom znanstvenom časopisu *Sociologija sela* objavljen je tematski broj o Romima, no bez historiografskih radova. Zatim su u časopisu Instituta društvenih znanosti „Ivo Pilar“ *Društvena istraživanja* 2000. objavljeni radovi o Romima, a u jednom radu objavljen je prilog o povijesti Roma u Hrvatskoj i Europi. U časopisu *Migracijske i etničke teme* iz 2004. objavljen je tematski broj o Romima, većinom sa radovima vezanim za pitanje identiteta, društvenog i demografskog položaja Roma u Hrvatskoj. U tom broju časopisa objavljena su dva rada o povijesti Roma, posebice u kontekstu povijesti njihovih migracija te stradanja u Drugom svjetskom ratu. Posljednji znanstveni časopis u Republici Hrvatskoj koji je objavio tematski broj o Romima jest časopis *Europski glasnik* iz 2012, u kojem su objavljeni prijevodi dvaju povijesnih radova o stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu. Uočljivo je kako je u posljednjih tridesetak godina pet znanstvenih publikacija objavilo tematski broj o Romima, a među njima su objavljeni i historiografski radovi. Stvar je rasprave je li navedena dinamika izdavanja tematskih brojeva o Romima pouzdan pokazatelj interesa ili pak njegova izostanka unutar hrvatske akademske zajednice.

Na tragu navedenog promišljanja potrebno je navesti kako je u četvrtom broju časopisa *European History Quarterly*, izdanom ove godine, objavljen tematski broj o povijesti Roma. Tako je objavljeno osam povijesnih radova jedanaestorice znanstvenika, koji su okupljeni unutar znanstvenog projekta „Beyond Stereotypes: Cultural Exchanges and the Romani Contribution to European Spaces (BESTROM)“, što ga je financirala HERA (Humanities in the European Research Area). Fokus istraživanja bio je na analizi doprinosa Roma kao manjinske skupine Europi, njezinoj kulturi i identitetu.

Prvi rad naslovljen „Introduction“ [„Uvod“] (str. 527-531) napisala je María Sierra kao gostujuća urednica ovog tematskog broja. Istaknula je kako je cilj tematskog broja časopisa bio povezivanje povijesti sa sadašnjim položajem Roma i njihovim odnosima s neromskim stanovništvom. Zatim navodi i kako su unutar ovog istraživanja nastojali istaknuti pozitivne vrijednosti kulturne različitosti Roma te ukazati i na pitanje njihovog diskriminiranja, kao i socijalne integracije i isključenosti.

U drugom radu Eve Rosenhaft naslovljenom „Romani Berlin: ‘Gypsy’ Presence, the Culture of the Horse Market and the Shaping of Urban Space 1890–1933“ [„Romski Berlin: ‘Ciganska’ prisutnost, kultura Tržnice konja i oblikovanje urbanog prostora 1890.-1933.“] (str. 532-553) analiziran je odnos gradskih vlasti Berlina prema Romima s početka 20. st. kao svojevrsan pokazatelj utjecaja manjinskih skupina s ruralnih područja na oblikovanje samog metropolitanskog urbanog područja. Autorica svoj rad temelji na analizi policijskih izvješća i novinskih članaka što determinira određenu ograničenost u njejoj analizi cjelovite percepcije Roma. Romi ulaze u rubne dijelove urbanog prostora Berlina kao trgovci konjima te svojim životom tamo pretvaraju ovaj prostor u mjesto interakcije između njih i neromskih stanovnika. Središte ove interakcije je berlinska tržnica konja, koja je bila otvorena krajem 19. st. u dijelu grada Weißensee. Upravo su se na tom području Romi naselili početkom 20. st. Duboko ukorijenjene predrasude o Romima kao neciviliziranim ljudima zajedno s određenom anksioznošću što dolaze iz ruralnih područja, bile su istaknute među gradskim vlastima i neromskim stanovništvom. Tržnica konja se zatvorila krajem 1930-ih odredbama nacističkih vlasti, koje su protjerale Rome s tog područja (uoči organiziranja Olimpijskih igara u Berlinu 1936.) deportirajući ih u logore.

Anna G. Piotrowska u radu „Tsyganshchina (цыганщина) and Romani Musicians in Tsarist, Soviet and Post-Soviet Russia: Change and Continuity“ [„Tsyganshchina (цыганщина) i romski glazbenici u carskoj, sovjetskoj i postsovjetskoj Rusiji: promjena i kontinuitet“] (str. 554-571) istražuje prisutnost romskih glazbenika na ruskom području u 19. i 20. st. Nastoji istaknuti značaj romske glazbene tradicije kao dio kulture, politike i ekonomije Rusije, ali istodobno istražujući utjecaj romskih glazbenika na oblikovanje identiteta „urbanog narativa“ određenog urbanog prostora Moskve i Sankt-Peterburga. Tu je posebice istaknuta uloga romskih zborova, koji su osnovani (već) krajem 18. st., a u idućim stoljećima su bili iznimno cijenjeni u Rusiji. Piotrowska istodobno ističe popularnost pojedinih Roma i Romkinja kao glazbenika, pritom nastoji razumjeti određenu razinu ukorijenjenih predrasuda prema njima kao Romima, poput naglašene erotiziranosti kod Romkinja pjevačica i sl. Određena fascinacija romskim glazbenicima bila je vidljiva u djelima Lava Nikolajeviča Tolstoja, posebice u njegovoj drami „Živi leš“. Romski glazbenici istaknuli su se svojim glazbenim repertoarom, koji je uključivao ruske narodne (tradicijske) pjesme i romske balade („Ciganske romanse“). Nakon uspostave Sovjetskog Saveza romski glazbenici i zborovi su bili kritizirani kao „buržoazijski“ i „dekadentni“ zbog čega je dio njih emigrirao i to većinom u Varšavu i Pariz.

U sljedećem radu Tamare West naslovljenom „Marginality and Modernity on the South Shore: Blackpool’s Fortune Tellers, Authenticity and Belonging“ [„Marginalnost i modernost na Južnoj obali: Proricateljice sudbine iz Blackpoola, autentičnost i pripadnost“] (str. 572-592) analiziran je utjecaj Romkinja kao proricateljica sudbine (gatara) na urbani prostor Blackpoola. Autorica je nastojala istaknuti u kojoj su mjeri Romi, baveći se proricanjem sudbine, utjecali posebno krajem 19. i početkom 20. st. na gradski život i ekonomiju jednog turističkog središta poput Blackpoola. Istraživački materijal čine suvremena etnografska istraživanja, novinski članci i oglasi te profesionalne i obiteljske fotografije i razglednice. Romi su postali dio turističke ponude ovog grada, obilježavajući identitet dijela tog prostora kao dio romantizirane i egzotične percepcije Roma. Zanimljivo je kako je posao Romkinja kao proricateljica sudbina bio zabranjen i kažnjavan od strane vlasti, jer je bio smatran vrstom kriminala, obmanjivanja i prijevare. Isto tako, Romi su bili kažnjavani zbog pitanja higijenskih uvjeta u privremenim romskim naseljima, poput onog u South Shore, koje je 1908. bilo zatvoreno, a Romi protjerani.

María Sierra i Juan Pro u radu „Gypsy Anarchism: Navigating Ethnic and Political Identities“ [„Ciganski anarhizam: snalaženje u etničkim i političkim identitetima“] (str. 593-612) istražuju na koji način se povezivala romantizirana percepcija romskog načina života s anarhizmom te time konstruirao rasno-etnički identitet. Prevladavajuće stereotipno promišljanje o Romima kao onima koji se odupiru (prkose) autoritetima i vlastima, tražeći slobodu, bez jasno izraženog snažnog vodstva i političkih institucija, poistovjećuje se s pripadnošću anarhističkom antropološkom diskursu. Ovakvi stavovi su i danas prisutni u dijelu političkih krugova nekih europskih zemalja. Istraživanje je usmjereno na primjer položaja Roma u radničkom pokretu u Španjolskoj 1930-ih, s naglaskom na njihovu participaciju u radničkim organizacijama, koju autori navode kao svojevrsan „fenomen“. U ovom kontekstu posebno je analizirano političko i aktivističko djelovanje romskih radničko-anarhističkih lidera Heliosa Gómeza i Mariana R Vázquez. Obojica su se istaknuli kao dio antifašističkog otpora u Građanskom ratu 1930-ih, te su predstavljali znatan dio Roma koji su bili politički i ideološki skloni komunističkim i radničkim organizacijama i unutar kojih je bilo vidljivo anarhističko-sindikalno djelovanje. Zatim autori svojom analizom obuhvaćaju romsku migrantsku zajednicu u New Yorku krajem 19. st., točnije u tzv. „Little Europe“ („Maloj Europi“), analizirajući društveno djelovanje Konrada Bercovicia i Romany Marie (Marie Marchand). Iako Bercovici nije bio etnički Rom, proučavao je romsku kulturu i tradiciju te se identificirao kao Rom. Romany Marie kao moldavska izbjeglica posebno je isticala vrijednosti romske glazbe. Autori zatim analiziraju djelovanje talijanske anarhistice Lede Rafanelli, koja je u svom političkom djelovanju isticala svoje romsko porijeklo.

U sljedećem radu Malte Gasche i Laurence Prempain naslovljenom „(Dis)Playing Exotic Otherness in the Circus: The Bouglione Wild West Show“ [„(Od)igravanje egzotične drugotnosti u cirkusu: Predstava Divljeg zapada u Bouglioneu“] (str. 613-633) autorice analiziraju utjecaj Roma u cirkusima. Analiza obuhvaća primjer sintske cirkuske porodice Bouglione u Francuskoj, porijeklom iz Italije. Ova porodice istaknula se u međuratnoj Francuskoj kao iznimna cirkuska porodica i u svojim je predstavama koristila tematiku Divljeg Zapada kako bi istodobno zadovoljila interes javnost za „egzotičnim“ predstavama i interes za antiburžuski način života. Na ovakav način oni su postali dio diskursa „egzotične drugotnosti“ („exotic otherness“).

Carolina García Sanz u radu „Gypsy Eroding Liberty is Gorgio Eroding Liberty’: Making Europe More Equal from the British Romani Rights Movement“ [„Gypsy Eroding Liberty je Gorgio Eroding Liberty’: Učiniti Europu ravnopravnom iz britanskog Pokreta za prava Roma“] (str. 634-655) istražuje djelovanje romskih organizacija na području ljudskih prava u 1960-im i 1970-im u Velikoj Britaniji. Romske organizacije su krajem 1960-ih započele aktivnije u britanskoj javnosti zagovarati ljudska prava i ravnopravnost Roma u Velikoj Britaniji. Među ovim organizacijama istaknula se British Gypsy Council čiji su predstavnici zagovarali potrebu uređenja prava na mjesta za stanovanje Roma, sprječavanja nasilja vlasti (posebno policije) nad Romima. Istodobno, u tom razdoblju su neke od europskih institucija, poput Vijeća Europe, intenzivno radile na poboljšanju položaja Roma.

Begoña Barrera je u radu „Nous, les Artistes Tsiganes. Intellectual Networks and Cultural Spaces for Ethnic Assertion in France (1949–1989)“ [„Mi, ciganski umjetnici. Intelektualne mreže i kulturni prostori za etničku afirmaciju u Francuskoj (1949.-1989.)“] (str. 656-676) analizirala djelovanje romskih umjetničkih organizacija u Francuskoj između 1950-ih i 1980-ih u oblikovanju njihovog umjetničkog i intelektualnog identiteta. Fokus u analizi je na djelovanju dviju organizacija: Association des Études Tsiganes (Udruga za ciganske studije), osnovane 1949., te Association Initiatives Tsiganes (Udruga ciganske inicijative), osnovane 1983. Ove

romske udruge nastale su u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata kada je anticiganistički diskurs bio i dalje snažno prisutan u francuskoj javnosti, a okupljale su intelektualce i umjetnike iz romske i neromske sredine. Ove udruge bile su pod snažnim utjecajem britanske stručne udruge The Gypsy Lore Society i njenog intelektualnog interesa u proučavanju Roma. Od istaknutih članova, posebno se navodi djelovanje Matéa Maximoffa, jednog od prvih Roma koji je pisao o stradanju Roma za vrijeme Drugog svjetskog rata. Osim njega, udruga je okupljala istakne romske književnike, likovne i glazbene umjetnike, intelektualce, poput Yana Rondolotta, Torina Ziglera, Jarka Jovanovica, Joshepa ('Coucou') Doerra, Sandre Jayat, Charlesa Weltya i dr. Članovi ovih organizacija otvoreno su propitivali pitanje nekorištenja pojma „Tsiganes“ nasuprot, po njima umjetno skovanom imenu „Rom“.

Siv B. Lie i Ioanida Costache su u radu „Staging Genocide: Theatrical Remembering of the Romani Holocaust“ [„Uprizorenje genocida: kazališno sjećanje na romski holokaust“] (str. 677-698) analizirali dvije kazališne predstave na temu stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu. Francuska predstava Samudaripen prvi je puta izvedena 2010. u Strasbourgu. U njoj se obrađuje mučenje i stradanje Roma za vrijeme Višijevske Francuske, pritom se dramaturški posebno obrađuje pitanje deportacija Roma u internacijske i koncentracijske logore. Druga predstava je rumunjska i naslovljena je „Kali Traš“ („Crni strah“) te je izvedena 2018. u Bukureštu. U predstavi se obrađuje stradanje Roma u Rumunjskoj za vrijeme Drugog svjetskog rata i to posebice u kontekstu njihove deportacije u Transistriju. Autori su u kontekstu ovih kazališnih predstava nastojali ukazati kako se romski umjetnici u sklopu umjetničkog prikaza stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu otvoreno suprotstavljaju i dalje prisutnom antiromskom diskriminirajućem diskursu. Istodobno, isti ti romski umjetnici su svojim radom propitivali marginaliziranost (zanemarenost) istraživanja o njihovoj povijesti i kulturi te pravu Roma na priznanje njihovog genocidnog stradanja i u skladu s time dobivanjem odgovarajućih reparacija.

U preostala tri rada u ovom broju časopisa tematski nije obuhvaćena povijest Roma. Tako je Raúl Moreno-Almendral u radu pod naslovom „Independence and Constitution: The Spanish Nationalization of Personal Experience During the Peninsular War and its Aftermath“ [„Neovisnost i Ustav: španjolska nacionalizacija osobnog iskustva tijekom rata na poluotoku i njegovih posljedica“] (str. 699-719) analizirao izgradnju povijesnog mita oko španjolskog Rata za nezavisnost (1808-1814), koji je bio iznimno bitan u stvaranju španjolskog nacionalnog identiteta. Blasco Sciarrino u sljedećem radu pod naslovom „Allegiance in Exchange for Benefits: The Romanian First World War Veterans' Movement between Democracy and Authoritarianism, 1930–1937“ [„Odanost u zamjenu za beneficije: Pokret veterana Prvog svjetskog rata u Rumunjskoj između demokracije i autoritarizma, 1930.-1937.“] (str. 720-743) analizira političko i drugo djelovanje rumunjske organizacije veterana Prvog svjetskog rata u borbi za određene beneficije („ekonomskih i simboličnih nagrada“). Autor posljednjeg rada u časopisu je Perry Willson pod naslovom „A 'Shining Example of Fascist Womanhood': Angiola Moretti 1925–1943“ [„Svijetli primjer fašističke ženskosti: Angiola Moretti 1925.-1943.“] (str. 744-767) gdje analizira političko djelovanje istaknute talijanske političarke Angiole Moretti unutar talijanskog fašističkog pokreta 1920-ih i 1930-ih.

U četvrtom broju znanstvenog časopisa *European History Quarterly* iz 2022. objavljeno je osam povijesnih radova jedanaestorice znanstvenika. Većina radova tematizira povijest svakodnevice Roma iz 19. i prve polovine 20. st., poput tema o romskim trgovcima konja, umjetnicima, njihovom političkom i kulturnom djelovanju, kao što je borba za njihova građanska prava i sl. Na određeni način, ovi radovi ukazuju na izuzetnu kompleksnost u historiografskom pristupu

povijesti Roma kao najveće manjinske skupine u Europi. Svakako, ovaj tematski broj časopisa može poslužiti kao ogledni primjer za sličan iskorak u hrvatskim časopisima historiografske tematike. Objavom tematskog broja o povijesti Roma hrvatska historiografija primakla bi se korak bliže u iznimno dinamičnom znanstvenom romološkom području.

Danijel Vojak

Castrum Bene 16, Castle and Economy: Proceedings of The 16th International Castellological Conference, edited by Silvija Pisk. Popovača: Muzej Moslavine Kutina, Povijesna udruga Moslavina, 2021.

Castrum Bene naslov je niza zbornika radova koji prate istoimenu konferenciju. U njima se objavljuju znanstvena istraživanja vezana za temu utvrda, prethodno izložena na konferenciji. Ova tematika i konferencije, kao i zbornici, okupljaju raznolik krug istraživača, pretežno iz srednjoeuropskih zemalja s različitim istraživačkih područja, kao što su arheologija, povijest, povijest umjetnosti, arhitektura... Sama konferencija pod takvim naslovom održava se u dvogodišnjem ritmu, a sa svakom se konferencijom ujedno mijenja zemlja domaćin, kao i izdavač te zasebna tema zbornika. Šesnaesti skup *Castrum Bene* održan je 2019. po prvi put u Hrvatskoj, u Kutini i Sisku. Radovi koji su prezentirani na toj konferenciji objavljeni su u ovom, šesnaestom po redu zborniku radova. Tema je bila „utvrda i gospodarstvo“. Strukturno, zbornik se sastoji od predgovora, 24 članka te zbirke crteža znamenitosti posjećenih u sklopu konferencije.

Zbornik započinje predgovorom urednice Silvije Pisk (str. 6-7) u kojem je objašnjena i predstavljena tema skupa te poticaji za njen odabir. Također, donosi se i kratka povijest konferencija *Castrum Bene* te ističe kako je razmjena znanja i iskustava okupljenih istraživača jedan od njenih glavnih ciljeva. Urednica navodi da je na šesnaestoj konferenciji sudjelovalo 55 sudionika iz 11 zemalja. U sklopu konferencije sudionici su sudjelovali u terenskom obilasku brojnih utvrda u Sisačko-moslavačkoj i Karlovačkoj županiji što je, dakako, vrlo važan aspekt burgološkog iskustva. Zaključno je urednica dala informacije o preprekama na koje se naišlo prilikom objavljivanja zbornika usred sveopće globalne pandemije i razarajućeg potresa koji je zadesio zemlju domaćina, ali i izrazila nadu i vjeru u buduće uspjehe i suradnju.

Švicarski burgolog Werner Meyer autor je prvog članka „Wirtschaftliche Ursachen des Burgensterbens im Spätmittelalter – ein Überblick“ (str. 8-27). U njemu su obrađeni uzroci propadanja utvrda u kasnom srednjem vijeku. Istražuje se razvoj utvrde u smislu ekonomskog dobra, odnosno u kojoj mjeri je gospodarstvo pojedinih imanja utjecalo na sve veće napuštanje tih imanja. Autor nudi i pregled arheološkog materijala pronađenog u iskopavanjima utvrda. Razaranja, migracije i nedostatak financija stavljeni su u fokus ekonomskog propadanja utvrda.

Opskrba i ekonomska pozadina ranonovovjekovnih utvrda u Ugarskoj tema su članka „Versorgung und Wirtschaftshintergrund der Burgen in Ungarn im 16–17. Jahrhundert“ (str. 28-45), autoricâ Diane Duchoňove i Tünde Lengyelová. U kontekst je također stavljena preobrazba ovih utvrda iz vojnih u stambene objekte te kako je taj proces utjecao na njihov daljnji razvoj. Nadalje, autorice opisuju prostorije i resurse poput kuhinja, vrtova, bunara, skladišta, mesnica i pivovara koje utječu na gospodarski život i razvoj utvrde.

„Wirtschaftliche Aktivitäten in Burgen des 10/11. Jahrhunderts im archäologischen Kontext“ (str. 46-58) naslov je trećeg priloga, a napisao ga je Dieter Barz. Autor propituje gospodarske aktivnosti u utverdama 10. i 11. stoljeća, a analiza se vodi na temelju arheološke ostavštine

utvrda pronađene u najnovijim iskapanjima. Autor se u radu koristio i pisanim izvorima primarno kako bi definirao koja su zanimanja sudjelovala u gospodarskim aktivnostima utvrda. Na nekoliko primjera njemačkih i francuskih utvrda prikazuje da su obrada metala, proizvodnja keramike i tekstila bile najučestalije za to područje. Članak sadrži i nekoliko tlocrta relevantnih utvrda te slike arheološkog materijala spomenutog u tekstu.

Sljedeća dva rada tematski su povezana te se bave metalurgijom. Prvi članak, „Castles, gold-and gold-mining in Transylvania and the eastern parts of medieval Hungary“ (str. 59-76), koji potpisuju Adrian Andrei Rusu i Szócs Péter Levente fokusira se na zlatarstvo te iskopavanje ove vrijedne rude. Geografski je fokus postavljen na utverdama Transilvanije i istočne Ugarske. Nadalje, autori dodatno nude i nekoliko slika različitih utvrda, a na prvim stranicama njihova rada nalazi se i karta s točno označenim utverdama. Rad je interdisciplinarni te su za pisanje korišteni pisani izvori i arheološka građa. Štoviše, uz arheološku, autori koriste i lingvističku analizu kako bi se pronašao trag, odnosno tragovi zlatarstva u nazivlju samih utvrda. Uz to, rad sadrži i analizu pečata te pronađenog novca na prostoru istraživanih utvrda te samim time u „metodološki korpus“ možemo uključiti sfragistiku i numizmatiku.

Idući članak, autora Lukasa Johannesa Kerblera, „Die wirtschaftliche Bedeutung der Eisen-gewinnung und -verarbeitung auf den mittelalterlichen Burgen Feinfeld und Sachsen-dorf, Niederösterreich“ (str. 77-98), fokusiran je na željezo. Analizom dviju utvrda – Feinfeld i Sachsen-dorf, prikazuje se proces iskapanja i obrade željeza te govori o ekonomskom značaju spomenutih aktivnosti za navedene utvrde.

„From rise to decline? Some features of the management of Čabrad estate in the Late Middle Ages and in the beginning of the Early Modern History“ (str. 99-110) autora Pavola Maliniaka je studija slučaja provedena na imanju Čabrad, a cilj je istražiti ekonomsku povijest te utvrde, određena zanimanja te radi li se o kontinuiranom propadanju ili su ipak te aktivnosti doživljavale periode uspona i padova. Koristeći izvore koje citira autor donosi nekoliko informacija i zaključaka vezanih za ekonomsku povezanost utvrde i obližnjih mjesta. Nadalje, analizom izvora donosi i podatke o zemlji radnji i zemlji radnicima, sukobima u okolnim mjestima te manjku radne snage koji su utjecali na razvoj ili propadanje imanja. Također, prikazuje druge grane gospodarstva kao što su šumarstvo, metalurgija, vinarstvo i njihov razvoj.

Zatim slijede radovi, dva, koji su od važnosti za hrvatski povijesni prostor, preciznije današnju moslavačku regiju te prostor srednjovjekovne Slavonije. „The network of trading places and castles in today's Moslavina region“ (str. 111-123) Danka Dujmovića predstavlja nam administrativnu organizaciju Moslavine od 13. do 15. stoljeća, razvoj trgovišta i njihovog odnosa s lokalnim utverdama. To je jasno definirano u kratkom paragrafu na samom početku teksta. Nadalje, autor je precizirao teritorijalni opseg regije i prikazao kako je ona bila podijeljena u srednjem vijeku. Također, pruža nam podatke o vlasnicima pojedinih područja Moslavine kroz stoljeća. Koristeći se pisanim izvorima, određuje položaj sela i trgovišta koja su bila vezana za pojedine utvrde. Srednjovjekovna Slavonija u fokusu je Tatjana Tkalcic i Tajani Trbojević Vukičević u članku „Archaeozoological evidence of dietary habits of small castle inhabitants in the medieval Slavonia“ (str. 124-152). Štoviše, autoricama je u fokusu tema koja je rjeđe viđena u historiografiji – prehrana, odnosno prehrabene navike elita u srednjovjekovnoj Slavoniji. Istraživanje je provedeno na životinjskim ostatcima koji su pronađeni na lokalitetima. U radu se također nalaze brojne tablice, grafovi te fotografije s iskapanja koje zajednički prikazuju tijek i rezultate istraživanja.

Michael Rykl u tekstu „Die Feste als ein Speicher und der Speicher als eine Feste (nicht nur in Böhmen)” (str. 153-180) istražio je skladišne prostore u utvrdama. Kao što naslov sugerira, većina utvrda koje su istražene u radu nalaze se u Češkoj, no autor je također prikazao skladišne prostore nekoliko ranonovovjekovnih utvrda sjeverne Italije. U radu opisuje arhitekturu i način uporabe skladišta. Kako bi zornije prikazao značajke tih objekata, autor je ponudio brojne skice, shematske prikaze, fotografije i tlocrte relevantnih utvrda.

Sljedeći članak, „Life (inside) of the Rokštejn Castle” (str. 181-192), još je jedan primjer studije pojedinog slučaja, ovog puta utvrde Rokštejn u Češkoj. Autori rada su Jana Mazáčková, Petr Žaža i Daniela Vaněčková. Počevši s povijesnim kontekstom nastanka i razvoja same utvrde, ali i regije u kojoj se nalazi, autori su analizirali ekonomske aspekte razvoja i „života“ utvrde Rokštejn. Koristeći arheološki materijal, koji je pronađen u utvrdi, autori opisuju gospodarske aktivnosti Rokštejna vezane za konzumaciju hrane i pića te korištenje resursa u neposrednoj blizini utvrde. Uz to su izračunali koliko je sredstava bilo potrebno za stanovnike utvrde u različitim fazama te su zaključno odredili ekonomsku samoodrživost Rokštejna.

Članak Dominika Nowakowskog „Die wirtschaftlichen Grundlagen der ländlichen Herrnsitze Schlesiens im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit” (str. 193-218) bavi se ekonomskom podlogom plemićkih posjeda u Šleskoj. Na primjeru tih utvrda autor opisuje zgrade različitih namjena te njihov odnos sa stambenim prostorijama. Uz to donosi informacije o raznim zanimanjima koja su pridonosila ekonomskom razvoju tih utvrda. Istražuje zgrade za pripremu hrane, vrtove, župne crkve, škole, uz to koristeći izvore i arheološke nalaze, većinom alate, te opisuje ribarstvo, šumarstvo, metalurgiju, pivarstvo i vinarstvo. Primjeri su potkrijepljeni digitalnim modelima, tlocrtima i shematskim prikazima.

„The Castle Estate: A Self-sufficient or Dependent Economy – the Case Study of Grižane Castle in the Vinodol Valley” (str. 219-234) Andreja Janeša posvećen je utvrdi Grižane. Autor u ovom radu istražuje odnos utvrde i njena zaleđa, tj. okolnog područja, odnosno ekonomsku ovisnost utvrde o istom. Uz povijesni kontekst nastanka i razvoja ove utvrde prikazuje i arheološke ostatke. Nadalje, opisuje položaj utvrde i mogućnost iskorištavanja resursa kao što su proizvodnja vina i trgovina morskim putem.

Sófalvi András istražuje carinsku funkciju utvrda u „Castles and Customs in the Middle Ages on the Southern Borders of Transylvania” (str. 235-245). Riječ je, naravno, o pojedinim pograničnim utvrdama koje su imale ekonomsku funkciju carine. Uz shematske prikaze i arheološke ostatke, autorica koristi pisane izvore za pregled razvoja utvrda kao carinskih središta.

„The detailed survey of the three demesnes of the Perényi family until 1465” (str. 246-262) Ádáma Nováka posvećen je posjedima u vlasti obitelji Perényi. Riječ je o posjedima Terebes/Trebišov, Füzér i Szinye. Autor opisuje njihovu povijest te primanja koja su omogućila daljnji ekonomski razvoj.

Sljedeći članak, „Financing the construction and maintenance of fortifications in Dalmatia in the 15th and 16th century – selected examples” Ivana Alduka (str. 263-273), povezuje nekoliko primjera dalmatinskih utvrda iz razdoblja kasnog srednjeg vijeka i početka ranog novog vijeka. Cilj takvog pregleda jest prikazivanje načina financiranja izgradnje i održavanja. U članku su ponuđeni primjeri individualnog, državnog i crkvenog financiranja.

Felix Biermann i Normen Posselt autori su sljedećeg članka „Burg, Schloss und Stadt in der Prignitz (Nordwestbrandenburg) – Ausgrabungen an einer mittelalterlichen Motte in Meyenburg” (str. 274-290). Rad je zapravo svojevrsni opis arheološkog istraživanja koje je provedeno

na ovoj utvrđi, odnosno 150 m od današnje utvrde. Na tom terenu provedeno je arheološko istraživanje dvaju jaraka, kako bi se istražilo predgrađe prvobitne utvrde.

„Belege der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Wirtschaftstätigkeit auf der Burg Theben (Devín) und in ihrem Hinterland” (str. 291-305) naslov je idućeg članka u zborniku. Napisala ga je Katarína Harmadyová, a u radu se osvrće na poznatu pograničnu utvrdu i njenu ekonomsku aktivnost. Također, osvrće se i na znatno manje istraženo okolno područje utvrde. Arheološka istraživanja pružaju uvid u izgled i naseljenost tog područja. Sudeći prema rezultatima, autorica smatra da arheološki nalazi, odnosno njihov manjak, upućuju na orijentiranost zemljoradnji, točnije vinarstvu na ovome području.

Idući rad, pod naslovom „Aedificia ante castrum. Economic and auxiliary steadings of ducal Mazovian castles in the XVth and XVIth century” (str. 306-320), autora Piotra Laseka bavi se istraživanjem gospodarskih posjeda, građevina te infrastrukture Mazovječkog vojvodstva u Poljskog. Točnije rečeno, radi se o pivnicama, štalama, kuhinjama, barutanama i kupeljima.

„Der Fall von Janowitz. Der Heerezug der böhmischen königlichen Städte gegen das Raubadel im Jahre 1520” (str. 321-331) članak je autorice Zlate Gersdorfove koja nastoji pokazati pljačkašku ekonomiju što se razvila u turbulentnom razdoblju prve polovice 16. stoljeća na granici Češke i Bavorske. Opisani su ekonomski aspekti sukoba gradskih snaga i plemstva, a naglasak je na osvajanju utvrde Janowitz čije je zauzimanje imalo snažnu simboliku snage urbane vojske.

Szabolcs Balázs Nagy i Máté Varga autori su članka „Counterfeiting and castle-building: synchron baronial trespasses at Várpalota? Traces of a special mint at the mid-15th-century residence of Nicholas Újlaki” (str. 332-344). Rad se temelji na arheološkom iskanju iz 2016. godine koje je rezultiralo pronalaskom velike količine nedovršenih kovanica. Na temelju tih nalaza autori istražuju kovanje novca u utvrđi Várpalota. Uz to u radu se opisuje tehnika kovanja novca te se određuje pozicija kovnice unutar utvrde. Kako je to bilo strogo nadzirana aktivnost, u članku se dovodi u pitanje legalnost kovanja u utvrđama Várpalota i Kiskaná.

„Burgen aus der Sicht der Wirtschaftsanthropologie. Beispiel Schlesien” (str. 345-367) Artura Boguszewicza zanimljiv je doprinos, s obzirom da autor istražuje gospodarske aktivnosti šleskih utvrda sa stajališta ekonomske antropologije. U radu se razmatra nekoliko modela proučavanja srednjovjekovne ekonomije. Također, autor naglašava nemogućnost implementacije današnje ekonomske teorije na ondašnju gospodarsku realnost. Smatra da je upravo ekonomska antropologija nužna za pogled iz „perspektive sudionika” srednjovjekovnih ekonomskih aktivnosti.

Kuhinje utvrda Češke i Moravske od 13. do 16. stoljeća tema su članka Miroslave Cejpove „Die Bauform der Küchen auf den Adelssitzen in den tschechischen Ländern im 13–16. Jahrhundert” (str. 368-383). Članak se ustvari bavi dizajnom samih kuhinja. Unutar te teme autorica je istražila poziciju kuhinje u utvrđama te od kojih su materijala bile građene. Također, opisuje opremu koja se nalazila u tim prostorijama, a posebnu pažnju je posvetila dimnjacima koje je svrstala u nekoliko kategorija.

Silvija Pisk, inače i urednica zbornika, autorica je članka „„Burg und Wirtschaft“ in schriftlichen mittelalterlichen Quellen – Fallstudie Regnum Sclavoniae” (str. 384-395). Nastojala je pomoću pisanih izvora odgovoriti na pitanja vezana za širok spektar ekonomskih aspekata utvrde, njezine gradnje, svakodnevice i specifičnih gospodarskih aktivnosti. Naglasila je problematiku arheološke neistraženosti velikog broja utvrda te malu količinu izvora. Unatoč tomu, na

primjeru Jelengrada, Garićgrada i utvrde Gvozdansko uspijeva ponuditi nekoliko odgovora na spomenuta pitanja.

Sljedeći rad, autora Domagoja Pintača, pregled je svih konferencija istoimene udruge te shodno tome nosi naslov „Castrum Bene Conferences, 1989 – 2019” (str. 396-404). Autor donosi informacije o mjestu održavanja pojedinih konferencija i njihovoj tematici. Uz to opisuje i određene specifičnosti vezane za svaku od navedenih konferencija.

Posljednji dio šesnaestog broja zbornika *Castrum Bene* nije znanstveni članak, već kolekcija crteža autora Jana Salma pod naslovom „Drawings from the Conference Castrum Bene 16” (str. 405-412). Na crtežima su prikazane znamenitosti i prije svega utvrde koje su sudionici obišli tijekom konferencije u Hrvatskoj 2019. godine (Kutina, Garić, Zrin, Kostajnica, stari grad Sisak, Dubovac, Ozalj i Ribnik).

Iz priloženih radova jasno je da je za kvalitetno istraživanje utvrda potrebna interdisciplinarnost. Sama utvrda kao građevina simbolička je dodirna točka povijesti, arheologije, arhitekture, povijesti umjetnosti i drugih znanosti. Uz to, konferencije u organizaciji udruge *Castrum Bene* spajaju znanstvenike iz velikog broja zemalja, a takva raznovrsna skupina stručnjaka plodno je tlo za razmjenu iskustva i znanja. Rezultate toga su svakako pokazali u ovom šesnaestom po redu zborniku – *Castrum Bene 16, Castle and Economy: Proceedings of The 16th International Castellological Conference*. Burgologija i kaštelologija same po sebi nude široke teme, a ovaj zbornik radova određivanjem pojedine teme istraživanja u svakom broju, pa tako i u ovom (*Castles and Economy – Utvrda i gospodarstvo*), pruža način na koji se taj širok spektar može periodično upotpunjavati.

Domagoj Nakić
Borna Rajzer

Krešimir Filipec, Maja Bunčić (ur.), *Lobor – ranosrednjovjekovno središte moći: 20 godina arheoloških istraživanja. Katalog izložbe, Arheološki muzej u Zagrebu, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Centar za ranosrednjovjekovna istraživanja Zagreb – Lobor, Zagreb 2021, 233 str.*

Izložba „Lobor – ranosrednjovjekovno središte moći: 20 godina arheoloških istraživanja“ osmišljena je kao suradnja Arheološkog muzeja u Zagrebu, Arheološkog zavoda Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Centra za ranosrednjovjekovna istraživanja Zagreb – Lobor kako bi javnosti bili prezentirani rezultati arheoloških istraživanja lokaliteta uz svetište Majke Božje Gorske u Loboru (Hrvatsko zagorje) koji traju gotovo u kontinuitetu od 1998. godine. Voditelj arheoloških istraživanja lokaliteta u Loboru, kao i četverogodišnjeg projekta Hrvatske zaklade za znanost „Lobor – ranosrednjovjekovno središte moći“, čiji je završetak izložba trebala obilježiti, je prof. dr. sc. Krešimir Filipec. Rezultati arheoloških istraživanja i ranije su predstavljani manjim izložbama, izlaganjima, predavanjima, znanstvenim, stručnim i popularnim radovima, ali ova izložba prvi će puta na jednom mjestu predstaviti razne aspekte svakodnevnog života stanovništva s lokaliteta u Loboru, koji su rezultat interpretacije kompleksne stratigrafije lokaliteta i nalaza kamenih spomenika, nakita i dijelova nošnje, oruđa i oružja, keramičkih posuda, novca, nabožnih predmeta i drugih značajnih predmeta. Katalog izložbe podijeljen je na 9 većih poglavlja s potpoglavljima i kataloške jedinice. Autor teksta prvih sedam poglavlja je Krešimir

Filipec, osmog poglavlja Ana Azinović Bebek, a devetog Tomislav Bilić i Miroslav Nađ. Kataloške jedinice izradili su Ana Azinović Bebek, Tomislav Bilić, Maja Bunčić, Dino Demicheli, Ivan Drnić, Krešimir Filipec, Mirja Jarak, Miroslav Nađ i Petra Nikšić. Urednici kataloga su Krešimir Filipec i Maja Bunčić, a izdavači Arheološki muzej u Zagrebu, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Centar za ranosrednjovjekovna istraživanja uz financijsku potporu Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske, Grada Zagreba, Hrvatske zaklade za znanost (u sklopu projekta LearlyCoP IP-2016-06-6622) i Triglav osiguranja d.d.

U prvom poglavlju opisan je položaj općine Lohor i lokaliteta Majka Božja Gorska. Istaknuta je strateška važnost tog lokaliteta na dobro zaštićenom povišenom polažaju na južnim obroncima Ivanščice, uz potok koji danas nosi ime Rieka. Spomenuto je postojanje lokalne cestovne komunikacije koja je u antici spajala Sisciju i Petovionu, a nabrojani su i slabije istraženi lokaliteti i slučajni nalazi koji dokazuju postojanje te komunikacije. Uz važnost cestovnih komunikacija, istaknut je i ekonomski značaj zlatarskog polja na čijem je sjevernom kraju smješten lokalitet u Lohoru. Dodatna gospodarska prednost položaja na obroncima Ivanščice bila je i eksploatacija kamena u neposrednoj blizini lokaliteta. Osim samoga lokaliteta uz svetište Majke Božje Gorske, navedeno je još nekoliko pozicija koje su s njim povezane (gradina Zagaj, Pavlova pećina, Černiševina i Trg).

U drugom poglavlju predstavljena je kratka povijest istraživanja arheološkog lokaliteta uz svetište Majke Božje Gorske i drugih položaja u neposrednoj blizini. Navedeni su najznačajniji događaji vezani uz pronalasku na tom području, kao što su slučajni nalaz rimskog nadgrobno spomenika (stele Marka Kokceja Superijana i Valerija Lucilijana) sredinom 19. st., konzervatorski radovi na crkvi Majke Božje Gorske sredinom 20. st. i terenski pregled M. Gorenca sedamdesetih godina 20. st. Napomenuto je da je lokalitet pretrpio i značajnu devastaciju prilikom različitih izgradnji, pregradnji i kopanja bez nadzora. Na poticaj Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu započeo je 1998. godine arheološka istraživanja pod vodstvom prof. dr. sc. Krešimira Filipca. Ukratko su opisane kampanje arheoloških istraživanja koje su gotovo u kontinuitetu provedene do 2021. godine.

Treće poglavlje, ujedno i najkraće poglavlje, posvećeno je pretpovijesnom razdoblju na loborskoj gradini. Najstariji ulomci pripadaju posudama tzv. litenske keramike iz ranog brončanog doba, a primijećeni su i tragovi naseljavanja iz vremena kulture grobnih humaka. Značajna građevinska aktivnost potječe iz vremena kulture polja sa žarama, dok je istoj kulturi pripadalo i paljevinsko groblje utvrđeno uz sakristiju. Halštatskoj fazi gradine pripada nekoliko naseobinskih objekata, a veliki građevinski radovi još jednom su poduzeti u kasnolatskoj fazi, točnije u 2. i 1. st. pr. Kr. Detaljno su interpretirani nalazi koji se mogu pripisati tom vremenu te je iznesena i mogućnost postojanja keltskog svetišta i kasnijeg rimskog hrama na dominantnom mjestu na gradini, gdje je u kasnoj antici smještena ranokršćanska crkva sa zgradom krstionice.

Četvrto poglavlje bavi se razdobljima antike i kasne antike u Lohoru. Ukratko je objašnjena pripadnost loborskog područja Iliriku, Panoniji i na kraju Sredozemnom Noriku i povezanost lokaliteta u Lohoru s teritorijem Petovione. Naglašena je i razlika između slabijeg intenziteta života na loborskoj gradini tijekom 1. i 2. st. i jačeg intenziteta od 3. do 6. st., što se povezuje s provalama Kvada i Markomana, kao i sve nemirnijim i nesigurnijim vremenima kasne antike. Pretpovijesna gradina u kasnoj antici pretvorena je u utvrđeno visinsko naselje. U sklopu ovog poglavlja, u zasebnom potpoglavlju, predstavljen je dobro poznati nadgrobni spomenik iz središta današnjeg Lohora, stela Marka Kokceja Superijana i Valerija Lucilijana, te su opisani i nalazi

paljevinskih grobova pronađenih u blizini kao i spolija raznih dijelova nadgrobnih spomenika, edikula i stela, koji su pronađeni uzidani u crkvu Majke Božje Gorske, a vjerojatno su pripadali nekropoli u nizini. Dio poglavlja je i potpoglavlje o dijelovima antičkih kipova, odnosno glavi i donjem dijelu s postoljem jednoga kipa, možda kipa božice Dijane, i postolju drugoga kipa. Posebno poglavlje posvećeno je svim ostalim antičkim kamenim spomenicima, odnosno ulomcima stela i edikula, a naznačena je i njihova sekundarna upotreba.

U petom poglavlju detaljnije je opisano kasnoantičko utvrđeno visinsko naselje uz svetište Majke Božje Gorske u Loboru. Poseban naglasak stavljen je na arhitektonske ostatke ranokršćanske crkve s odvojenom zgradom krstionice iz 5. i 6. st. koja je znatno oštećena kasnijim gradnjama i kopanjem raka. Jednobrodna crkva najvećim se dijelom nalazi ispod današnje crkve čija unutrašnjost nije istraživana pa je ovdje ipak najveći naglasak na oktogonalnoj zgradi krstionice s heksagonalnim krsnim zdencem. Predstavljeno je i kasnoantičko naselje, za koje se pretpostavlja da se najvećim dijelom nalazilo na mjestu današnjeg zaselka Horvati, što se povezuje i s rezultatima terenskog pregleda M. Gorencu. Spominju se i kasnoantičke građevine u blizini krstionice, s južne strane ranokršćanske crkve i na jugozapadnoj strani lokaliteta. Uz crkvu i stambene objekte, dio naselja u kasnoj antici činilo je i groblje pa je u nastavku opisano nekoliko kasnoantičkih grobova i grobnih priloga te je predstavljena njihova potencijalna povezanost s doseljenim germanskim skupinama. Kraj života na kasnoantičkom visinskom naselju nije sasvim jasan pa je izneseno nekoliko mogućnosti završetka kasnoantičke faze lokaliteta između sredine 6. i početka 7. st.

Šesto poglavlje, koje čini glavninu tekstualnog dijela kataloga, posvećeno je srednjovjekovnom razdoblju na lokalitetu Lobar – Majka Božja Gorska. U prvom je potpoglavlju predstavljeno slavensko paljevinsko groblje za čije se postojanje zna od otkrića keramičkog lonca s ostacima gara, pepela i životinjskih kostiju. Ostali su grobovi uništeni pa su od njih ostali samo predmeti deformirani izlaganjem vatri. Iduće potpoglavlje govori o franačkoj okupaciji loborske gradine, djelovanju akvilejskih misionara i vremenu pojačane izgradnje koje je uslijedilo. Iznesena je teorija da je, uz Sisak, crkveno središte u Loboru bilo jedno od najznačajnijih mjesta misijskog prostora u Panoniji. Povezano s ranije spomenutim, naredna dva potpoglavlja vezana su uz utvrđivanje ranosrednjovjekovnog naselja i izgradnju drvene jednobrodne crkve s pravokutnom apsidom i trijemom od koje su ostali brojni kanali i rupe od stupova, a vrijeme gradnje datirano je između 780. i 890. godine. Uz arheološka iskopavanja na mjestu gdje je bila drvena crkva vežu se i nalazi nekoliko stotina ukrašenih koštanih pločica koje su u posebnoj potpoglavlju interpretirane kao dijelovi oplata drvenog relikvijara, najstarijeg sakralnog predmeta crkvenog inventara s područja srednjovjekovne Sisačke biskupije. Sljedeće potpoglavlje posvećeno je predromaničkoj bazilici koja je podignuta istovremeno s drvenom crkvom ili koje desetljeće nakon nje na mjestu ranokršćanske crkve. Uz arhitektonske ostatke predromaničke bazilike, predstavljeni su i brojni ulomci kamenog crkvenog namještaja i arhitektonske plastike koji su pripadali toj bazilici. Oko predromaničke bazilike nalazilo se veliko groblje, a posebno je potpoglavlje o presvođenoj grobnici u predvorju predromaničke bazilike. Osteološki ostaci muškarca iz te grobnice detaljno su analizirani te je izrađena i facijalna rekonstrukcija. Pokazano je da su na groblju oko predromaničke bazilike najprije sahranjivani predstavnici bogatijih slojeva, a zatim i ostali članovi zajednice. Groblje je postojalo u kontinuitetu od 9. do sredine 19. st. i izdvojeno je pet glavnih faza, uz onu iz ranokršćanskog vremena. U idućem potpoglavlju obrađena je kasnoromanička crkva koja se nalazi ispod postojeće gotičke crkve, a datirana je od prijelaza iz 12. u 13. st. do početka 15. st., odnosno u vrijeme pojačane gradnje crkava na području Zagrebačke biskupije.

U sedmom poglavlju ukratko je opisano gotičko svetište Majke Božje Gorske u Loboru, koje se u povijesnim izvorima spominje tek 1639. godine. Navedene su i sve kasnije intervencije, obnove i dogradnje svetišta, kao i vojna uloga koju su crkva i cinktor koji ju okružuje imali u Drugom svjetskom ratu.

Osmo poglavlje posvećeno je nabožnim predmetima iz novovjekovnih grobova uz svetište Majke Božje Gorske. Riječ je o hodočasničkim privjescima, brevarima, krunicama, medaljicama i križevima za koje su analogije pronađene na području Bavarske, Austrije, Italije, Slovenije, Češke i Moravske. Istaknuta je zasad nejasna odsutnost medaljica s likom Majke Božje Gorske, ali i iznesena teorija o nezainteresiranosti lokalnog stanovništva za sahranjivanjem s medaljicama lokalnog svetišta. Vjernici iz Lobora zasigurno su štovali svoju zaštitnicu, a tome možda svjedoče dva hodočasnička privjeska s prikazima Marije u zvonolikom plaštu sa žezlom u ruci.

Deveto, odnosno posljednje poglavlje obrađuje numizmatičke nalaze. Istaknuto je da je na lokalitetu u Loboru pronađen 181 primjerak kovanica od kasnolatenskog vremena do 20. st., a prezentiran je izbor najznačajnijih i najbolje sačuvanih nalaza. Najstariji primjerak je taurišćanski obol datiran od kraja prve polovice 2. do kraja 1. st. pr. Kr. Ranijem rimskom razdoblju pripada Trajanov sestercij datiran od 108. do 110. godine, ali vjerojatno u kasnijoj upotrebi. Češći je rimski novac 3. do 5. st. koji je prepoznat unatoč lošoj očuvanosti. Hijat u novčanim nalazima zabilježen je od kasne antike do prijelaza iz 10. u 11. st. Nakon toga na lokalitetu su zabilježeni primjerci novca ugarskih kraljeva i slavonskih banova, kao i novca s područja Svetog Rimskog Carstva. Istaknut je i nalaz dubrovačkih dinarića u sekundarnoj upotrebi.

Opsežan katalog sastavljen je od 186 kataloških jedinica, u kojima je prezentirano 235 predmeta. Kataloške jedinice podijeljene su u više cjelina prema njihovoj kronološkoj pripadnosti, osim cjeline u kojoj se obrađuje numizmatička građa bez obzira na njezinu dataciju.

Pretpovijesnom razdoblju pripada svega 8 predmeta u isto toliko kataloških jedinica i ono predstavlja najmanje zastupljeno razdoblje u ovom katalogu. Riječ je o ulomcima keramičkih posuda i brončanim dijelovima nakita i nošnje (igla, fibula, narukvica) koji pripadaju vremenu ranog brončanog doba (litzenska keramika), kulturi polja sa žarama, halštatskoj i latenskoj kulturi. Kataloške jedinice za predmete ovog razdoblja izradili su K. Filipec, I. Drnić i P. Nikšić.

Tri cjeline pripadaju razdobljima antike i kasne antike. U cjelini o kasnoj antici prezentirano je 14 predmeta u 10 kataloških jedinica. Brončani i željezni predmeti koji su pripadali dijelovima nakita i nošnje, oruđa i oružja datirani su od 2. do 6. st. Kataloške jedinice za metalne predmete kasne antike izradio je K. Filipec. Posebna cjelina posvećena je antičkom keramičkom posuđu. Predstavljeno je 25 posuda u isto toliko kataloških jedinica. Riječ je o ulomcima antičkog i kasnoantičkog keramičkog posuđa datiranog od 2. do 6. st. koji pripadaju sljedećim skupinama: *terra sigillata*, imitacije ARS keramike, original LRC keramike, *Pannonische Glanztonware*, keramika s crnom prevlakom i uglačanim ukrasom, keramika s crvenom prevlakom, glazirana keramika, keramika s uglačanim ukrasom, keramika s pečatiranim ukrasom, posude s prikazom lica, redukcijski pečena fina keramika, gruba keramika s premazom i bez njega. Kataloške jedinice antičkog keramičkog posuđa izradila je P. Nikšić. U zasebnoj cjelini obrađeni su antički kameni spomenici datirani od 2. do 4. st. Obrađeno je 11 predmeta u 10 kataloških jedinica. Radi se većinom o ulomcima antičkih nadgrobnih spomenika, poput stela i edikula, i ulomcima jednog kipa i postolja za drugi kip. Ovi su spomenici na lokalitetu Lobor – Majka Božja Gorska pronađeni kao spolije ili u štiti. Kataloške jedinice antičkih kamenih spomenika izradili su K. Filipec i D. Demicheli.

Dvije cjeline posvećene su razdoblju srednjeg vijeka, prva od njih predromaničkim kamenim spomenicima. S 45 predmeta u isto toliko kataloških jedinica čini drugu najveću cjelinu kataloga. Predromanički kameni crkveni namještaj i arhitektonska plastika (ulomci pluteja, zabata, arhitrava, pilastara, lukova, greda i trabeacije oltarne pregrade, kapitela, imposta, stubića, ciborija, ambona, dovratnika, doprozornika, tranzene, škropionice, kustodije i oltarne ploče) datirani su od 9. do 13. st. iako su neki od njih prerađeni od antičkih i ranokršćanskih kamenih spomenika. Kataloške jedinice predromaničkih kamenih spomenika izradili su K. Filipec i M. Jarak. Razdoblju srednjeg vijeka pripada i cjelina o sitnim, pokretnim nalazima. U njoj su obrađena 84 predmeta u 38 kataloških jedinica i to ju čini najvećom cjelinom kataloga. Riječ je pretežno o dijelovima nakita i nošnje (naušnice, karičice, prstenje, perle i ogrlice, igle, kopče, fibula, pojasni jezičac, kukica, gumbi, aplikе, privjesci, praporac), ali obrađeni su i jedan keramički lonac, brojni ulomci koštane oplate drvenog relikvijara i vrh stijejele. Predmeti iz ove cjeline datirani su od 1. do 18. st., s tim da su antički predmeti pronađeni u srednjovjekovnom kontekstu. Kataloške jedinice srednjovjekovnih predmeta izradili su K. Filipec i M. Bunčić.

Novovjekovnom razdoblju pripadaju olovni, kositretni, bakreni i brončani predmeti, neki sa staklenim umetcima, pretežno nabožnog karaktera (hodočasnički privjesci, obični privjesci, privjesci u obliku grčkog i latinskog križa, srcoliki privjesak, ovalne i vitičaste medaljice, kopčice, prsten), koji su datirani do 16. do 20. st. Predstavljeno je 20 predmeta u isto toliko kataloških jedinica koje je izradila A. Azinović Bebek.

Jedina cjelina u kojoj su obrađeni predmeti prema vrsti, a ne razdoblju, odnosi se na numizmatičke nalaze. Obrađeno je 28 predmeta u istom broju kataloških jedinica. Predstavljeno su taurišćanski obol iz 2. – 1. st. pr. Kr., sesterciji Trajana i Maksimina I, antoninijan Klaudija II, denar Severine, radijat Dioklecijana, num Konstantina I, AE4 Gracijana i Arkadija, denari ugarskih kraljeva Stjepana I, Ladislava I, Matije Korvina, Ferdinanda I i Matije II, denari (tzv. banovci) Andrije III i Karla I te srebrni novac kovan u Donjoj Austriji, Koruškoj, Passauu, Salzburgu, Tirolu i Dubrovniku datiran od 15. do 17. st. Kataloške jedinice numizmatičkih nalaza izradili su T. Bilić i M. Nađ.

Posebnost ovoga kataloga izložbe jest da on značajno prethodi samoj izložbi čije je otvorenje trebalo biti u rujnu 2020. godine. Izložbene prostorije Arheološkog muzeja u Zagrebu, smještene u palači Vranyczany-Hafner, nisu otvorene za javnost jer je palača teško oštećena u zagrebačkom potresu u ožujku 2020. godine. U tijeku su radovi strukturne obnove palače pa još uvijek nije moguće sa sigurnošću planirati datum otvorenja izložbe. Stoga je odlučeno da se rezultati arheoloških istraživanja i rada na projektu „Lobor – ranosrednjovjekovno središte moći“ prezentiraju prvo katalogom, a nakon toga i izložbom uz stručna vodstva, predavanja i radionice kada za to budu ostvareni uvjeti. Planirano je da izložba zatim bude postavljena i u drugim muzejima u Hrvatskoj i inozemstvu, a ovaj će katalog tada biti, kako je prvotno i zamišljeno, popratni materijal za upotpunjavanje doživljaja izložbe.

Petra Nikšić

Silvija Pisk, *Garićgradska kronika. Povijesna studija kastruma Garić*, Zagreb: FF Press, 2020, 140 str.

Garićgradska kronika. Povijesna studija kastruma Garić novo je djelo autorice Silvije Pisk. Riječ je o burgološkoj studiji utvrde Garić koja je, prema riječima autorice, dugo bila prisutna kao ideja, stavljena na stranu pred drugim projektima, da bi se na kraju ostvarila potaknuta ponovo pokrenutim arheološkim istraživanjima na Garićgradu.

Knjiga je podijeljena na osam poglavlja, dva pretpoglavlja, a na kraju donosi opsežan slikovni materijal utvrde i arheoloških nalaza.

„Predgovor“ i „Za početak“ pretpoglavlja su u kojima autorica iznosi osnovne podatke o knjizi. „Predgovor“ sadrži kratak popis tema i istraživačkih pitanja kojima se autorica u ovom djelu bavi. Autorica u ovom poglavlju iznosi povijest ideje o pisanju garićgradske monografije te opisuje i osobnu povezanost s utvrdom. Na kraju zahvaljuje svima koji su joj pomogli pri pisanju ove knjige. „Za početak“ je naslov pretpoglavlja u kojem se opisuju dvije vrste historiografskih metoda istraživanja kojima se autorica u knjizi služi: traženje novih izvora u domaćim i stranim arhivima te revizijska istraživanja objavljenih izvora i stručne literature o Gariću. Kritičko čitanje objavljenih literature dovodi do novih interpretacija povijesti Garića te ukazuje na potrebu za nadopunjavanjem i revizijom uobičajenih shvaćanja. Na tu se potrebu nadovezuje i autoričina želja s kraja ovog poglavlja, a ta je da će njezino djelo potaknuti nove stručno-burgološke rasprave i pisanje novih radova.

Prvo poglavlje nosi naslov „Kako pišu znanstvenici?“ (13-26). U poglavlju autorica kritički prezentira literaturu o Gariću napisanu od početka 20. stoljeća do danas. Radovi su to koji dolaze iz različitih disciplina: arheologije, povijesti umjetnosti, arhitekture i etnologije kao i susjednih historiografija. Kao najveće mane ove literature autorica identificira prenošenje krivih formulacija o utvrdi, iznošenje teorija bez uporišta u vrelima i nedovoljno proučavanje vrela. Na kraju poglavlja autorica iznosi popis vlastitih radova o povijesti Moslavine i Garića te popis novopronađenih izvora u hrvatskim i stranim arhivima.

Drugo poglavlje „Toponim Garić nekad i sad“ (27-36) bavi se značenjem toponima Garić, etimologijom riječi i pripadnošću utvrde političko-administrativnim jedinicama. Autorica naglašava kako je toponim *Garić* u srednjem vijeku mogao označavati zemljišni posjed, utvrdu, potok, planinu, upravno područje, naselje te obližnji pavlinski samostan. Kronološkim prikazom najstarijih spomena toponima od 12. do 13. stoljeća autorica to odlično ilustrira. Potpoglavlje „Sub camitatu Garig“ posvećeno je ustrojstvenim jedinicama kojima je Garić tijekom povijesti pripadao. Autorica problematizira postojanje komitata Garić u 13. stoljeću, uključivanje Garića u sastav Šomođske, odnosno Križevačke županije i prikazuje teorije o Gariću kao starohrvatskoj župi koja se raspala jačanjem Arpadovića. Slijedi potpoglavlje „Iuxta locum Garyg“ koje se bavi postojanjem i lokacijom trgovišta *Garyguasarhel* – garićkog trgovišta. „Castrum et monasterium de monte Garyg“ zadnje je potpoglavlje u kojem autorica prikazuje kako je termin *Garić* u pavlinskim ispravama još od 13. stoljeća označavao Moslavačku goru, a od 15. stoljeća nadalje toponimom *Garić* označavala se utvrda.

„Negdašnji sjaj grada Garića“ (37-68) treće je i najopsežnije poglavlje. Podijeljeno je na četiri potpoglavlja: „Stoljeće trinaesto“, „Četrnaesto stoljeće“, „Turbulentno petnaesto stoljeće“ i „Idu Turci!“. Autorica u kronološkom redu prikazuje povijesni život utvrde od njezina prvog spomena do napuštanja u 16. stoljeću. O graditelju utvrde nema podataka pa je u fokusu ovog dijela knjige vlasništvo nad utvrdom i pripadajućim posjedom te pravima. Služeći se izvorima, autorica

rekonstruirati vlasničku strukturu utvrde počevši od kralja Bele IV. odnosno biskupa Timoteja pa nadalje. Identificira sporne trenutke u dosadašnjoj interpretaciji povijesti Garića i daje nova mišljenja i interpretacije. Bavi se i „institucijom“ banskog honorara (*honor banatus*). Radi se o skupnom terminu za prava, posjede i prihode vezane uz službu bana. Taj termin, usprkos prvotnim neslaganjima s njim, autorica preuzima od mađarskog povjesničara Pala Engela. Autorica se bavi i pitanjem ovlasti kastelana, upravitelja, župana i ostalih upravitelja utvrda. Na kraju se nalazi rasprava o napuštanju Garića i okolice zbog turskih osvajanja. Zbog nedostatka neposrednih izvora rasprava je temeljena na oskudnim izvorima i sekundarnoj literaturi.

Četvrto poglavlje naslovljeno „Na starim kartama“ (69-72) donosi pregled ranonovovjekovnih i habsburških vojnih karata na kojima je prikazan Garić. Autorica ističe kako i na koji način historijska kartografija pomaže u burgološkim istraživanjima.

Poglavlje „Ruševina“ (73-76) posvećeno je životu utvrde od njenog napuštanja u 16. st. do početka 20. stoljeća. Poglavlje započinje rekonstrukcijom vlasničkih prava u 17. stoljeću, odnosno pokušajima Zagrebačke županije da povрати garićgradske posjede. Sljedećih je 150-ak godina nažalost nepoznanica u povijesti Garića. Autorica spominje epizodu u kojoj je Garić odabran kao jedan od motiva koji će predstavljati Hrvatsku na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. godine. U planu je bilo fotografiranje, no na kraju je Garić ostao zabilježen u akvarelu Bele Čikoša Sesije. Autorica prenosi i dio putopisa *Moslavina* iz 1900. godine u kojem putopisac i prirodoslovac Martin Hirc opisuje utvrdu Garić što je jedan od prvih zapisa o stanju utvrde nakon 17. st.

„U fokusu stručnjaka“ (77-84) dio je koji se bavi najrecentnijom poviješću Garića. Autorica se u poglavlju bavi organizacijom, provedbom i rezultatima arheoloških istraživanja obavljenih na Gariću od 1960-ih do danas. Upozorava na ulogu Muzeja Moslavine i Hrvatskog restauratorskog zavoda koji su uz Hrvatski povijesni muzej bili voditelji arheoloških radova na Gariću.

U pretposljednem poglavlju koje nosi naziv „Pripovétke“ (85-90) autorica daje popis legenda i priča koje se vežu uz Garićgrad. Pritom donosi i najpoznatiju legendu o Ružici Garićgradskoj s kojom su je upoznali njezini baka i dedek, a koju je Stela Kos prema pričanju bake Marice Pižir zapisala u knjizi *Moslavačke srednjovjekovne utvrde kroz legende i predaje*.

„Kako dalje?“ (91-95) posljednje je poglavlje monografije. Sadrži sažet pregled „aktivnog života“ utvrde te arheoloških i konzervatorskih radova. Također autorica ocjenjuje stanje burgoloških istraživanja u hrvatskoj historiografiji te daje preporuke za daljnja istraživanja u toj historiografskoj disciplini.

Na kraju autorica donosi kronološki pregled povijesti utvrde do 1900. godine, popis poznatih kastelana i kapetana Garića te slikovni materijal o Gariću i pronađenim arheološkim predmetima.

Garićgradska kronika jedna je od rijetkih burgoloških studija u hrvatskoj historiografiji. Međutim, pogrešno bi bilo reći da njezina važnost proizlazi iz manjka studija ove vrste. Važnost studije proizlazi primarno iz kvalitete povjesničarskog rada autorice. Djelo je utemeljeno na velikom broju pisanih i kartografskih povijesnih izvora, spomenima u književnosti i likovnim prikazima. Revizijom primarnih izvora i literature autorica razrješuje određena problematična stajališta i donosi nove interpretacije. Ovo uspješno djelo moglo bi poslužiti kao uzor daljnjim burgološkim istraživanjima.

Domagoj Pintić

Neven Budak, *Na dnu društvene ljestvice. Robovi i služinčad na istočnoj jadranskoj obali*, Zagreb: Leykam international, 2021, 496 str.

Početak 2022. godine izašla je nova knjiga hrvatskog medievista i historiografa prof. dr. sc. Nevena Budaka naslovljena *Na dnu društvene ljestvice. Robovi i služinčad na istočnoj jadranskoj obali*, u nakladi Leykam internationala. Sadržaj knjige obuhvaća jedanaest poglavlja: *Predgovor* (11-14), *Literatura, izvori, terminologija* (15-77), *Vrijeme serva (800.-1300.)* (87-207), *Trgovanje ljudskim mesom (i sudbinama)* (209-259), *Vrijeme famula* (261-331), *Vrijeme robova, robinja i robinje* (333-377), *Umjesto sažetka* (379-383), *Pogovor* (385-387), *Tablice* (389-470), *Izvori i literatura* (471-493) te *Kratice i pokrate* (495-496), dok se u temeljnim poglavljima nalazi više potpoglavlja, koja će biti opisana u ovom prikazu.

U *Predgovoru*, autor se osvrnuo na historiju istraživanja teme ropstva i servicijalnih odnosa u srednjem i ranom novom vijeku, pri čemu je objasnio kako ova tema nije nova u svjetskoj historiografiji, no proteklih je godina doživjela procvat. Nadalje, opisao je izazove s kojima se susreo pri istraživanju ove teme, ograničenost izvora, potrebu za ograničavanjem razdoblja te geografskog područja koje je u knjizi obuhvaćeno. Također, u *Predgovoru* se nalazi i zahvala svima koji su doprinijeli nastanku knjige.

Drugo poglavlje *Literatura, izvori, terminologija* započinje objašnjavanjem etimologije pojmova *servus* i *famulus* te se navode razlozi zbog kojih je autor odabrao pojmove „servi“ i „famuli“, kao najreprezentativnije za opisivanje ovih marginalnih skupina na istočnoj jadranskoj obali. Prvo potpoglavlje *Historiografija do 1980.* (17-47) donosi osvrt na radove više od pedeset historiografa od Ivana Lucića sve do poslijeratnih povjesničara, koji su se u potpunosti ili djelomično bavili ovom temom. Pri tome je autor vrednovao izvore kojima su se historiografi služili, ali i metodologiju koja je bila primjenjivana u ovim radovima. Sljedeće potpoglavlje *Historiografija poslije 1980.* (47-59) započinje autorovim osvrtom na vlastiti magistarski rad, koji je većinom objavljen kao više članaka vezanih uz temu ove knjige. Nadalje, Budak objašnjava, na temelju više radova, koji su nastali nakon 1980., a napose 1991. godine, na koji je način historiografija oblikovala metodologiju istraživanja ove teme. Pri tome je evaluirao pristup istraživanju ove teme te zaključke pojedinih autora, prije svega o terminologiji. U potpoglavlju *Izvori* (59-66) opisana je vremenska ograničenost izvora te prvi izvori o servima na području Dalmacije iz 9. stoljeća. Zatim je istaknuto da su za proučavanje ove teme važni kartulari, kotarski spisi, koji su u određenoj mjeri priređeni i objavljeni, te statuti i drugi spisi vezani uz temu. Posljednje potpoglavlje je *Terminologija* (66-77) i u njemu je autor objasnio izazove s kojima se povjesničar susreće pri analiziranju ove teme, a koji se odnose na prijenos točnog značenja pojma *servus* u srednjem vijeku, kako iz razloga što ono nema isto značenje kao i u antici, tako i zbog toga što su ponekad u izvorima servi mogli biti označeni i drugim nazivima. Slično je i s pojmovima *famulus* i *famula*, koje izvori odvajaju od pojma *servus*, ali i za njih se mogu pronaći različiti nazivi. Na samom kraju poglavlja autor je opisao kako je terminologija bila raznolika, no da je prema kriterijima odabrao, već objašnjene, nazive.

Poglavlje *Vrijeme serva (800.-1300.)* započinje potpoglavljem *Preduvjeti* (79-86) u kojem se nastoji objasniti kontinuitet društvenih odnosa od antike do srednjega vijeka na istočnoj jadranskoj obali. Pri tome je autor naglasio kako najveći izazov predstavlja razdoblje od 6. do 8. stoljeća jer nedostaju pisani izvori, ali i na koji način istraživanja ropstva na području Rimskog Carstva mogu doprinijeti objašnjavanju kako je antičko ropstvo utjecalo na društvene odnose u srednjem vijeku na istočnoj jadranskoj obali. Potpoglavlje *Servi ranoga srednjeg vijeka* (87-115)

podijeljeno je u četiri potpoglavlja. Prije svega, objašnjavaju se „Servi vladara, biskupa, opata i priora“ (87-94) kroz tumačenje više izvora koji govore o položaju serva u vlasništvu navedenih, zatim se u potpoglavlju „Servi Petra Crnog“ (94-104) govori o izvorima prema kojima je splitski građanin Petar Crni otkupljivao serve, a autor je načinio tablicu svih kupljenih serva, cijene i prodavača te analizirao podatke. „Servi u ranosrednjovjekovnom društvu“ (104-108) je potpoglavlje u kojem je dan naglasak na očigledan kontinuitet servisijalnih odnosa na prijelazu iz antike u rani srednji vijek. Na temelju primjera iz izvora opisano je da je djelatnost serva bila vezana uz zemlju ili su bili kućna posluga te da vjerojatno nisu mogli samostalno sklapati brakove, ali su imali određenu slobodu raspolaganja imovinom. Također, prikazan je autorov osvrt pokrepljen izvorima o trgovanju ljudima na istočnoj jadranskoj obali, a zaključeno je kako je za rješavanje pojma ranosrednjovjekovnog serva u Europi važan mikrohistorijski pristup. U potpoglavlju „Ekskurs o posjedima“ (108-115), kroz raspravu o posjedima, govori se o prelaženju slobodnih seljaka u neslobodne, a samim time i razvoju svojevrstnih feudalnih odnosa u Dalmaciji.

Potpoglavlje *Servi u 12. i 13. stoljeću* (115-129) sadrži dva potpoglavlja. U prvom pod naslovom „Podatci o servima prije sastavljanja gradskih statuta i kontinuirane djelatnosti komunalnih notara“ (115-121) govori se o tome kako je opismenjavanje ovih područja donijelo i više izvora vezanih uz temu, na temelju kojih autor donosi primjere koji svjedoče o položaju serva, odnosima, kupovini, njihovim zaduženjima i slično. Potpoglavlje „Ekskurs o čudnoj i uspješnoj karijeri dvojice hrvatskih serva u Veneciji“ (122-129) sadržava opis života dvojice serva oca Dobromira i sina Pankracija, koji su bili oslobođeni te su razvili trgovački posao u Veneciji.

Opsežno potpoglavlje *Pravni i društveni položaj serva (i famula)* (129-166) sastoji se od sedam potpoglavlja, od kojih je prvo „Kriteriji određivanja neslobode i djelomične slobode“ (129-131). U njemu autor objašnjava da postoje tri osnovna kriterija prema kojima se osoba može smatrati u potpunosti neslobodnom te ukoliko nisu zadovoljeni svi kriteriji radi se o djelomičnoj slobodi. Nadalje, potpoglavlje „Način stjecanja serva“ (131-140) oblikovano je kroz primjere sklapanja ugovora te analizu njihovog položaja na temelju tih ugovora. U „Pravnim ograničenjima“ (140-147) riječ je o mogućnostima raspolaganja gospodarima servima, famulima i ancilama. Uz opsežnu analizu dubrovačkog statuta o ovim pitanjima te izvorima iz drugih gradova, poput Trogira i Kotora, autor je prikazao različite situacije onih podložnih gospodarima te razlike u raspolaganju njima, njihovom imovinom i slično. Potpoglavlje „Kažnjavanje“ (147-155), na temelju različitih gradskih statuta, donosi prikaz na koji je način i zbog kojih kaznenih djela gospodar mogao i imao pravo kažnjavati serve. Poseban je osvrt dan na kažnjavanje žena i rezanje nosova. „Pravna zaštita serva i ancila“ (155-158) prikazuje kako su podložni bili zaštićeni zakonskim odredbama, ponajprije od fizičkih napada i silovanja. Također, objašnjena je i razlika između kazni za silovanje ancile i famule, kao i zbog čega su takve razlike bile utemeljene na društvenom položaju. U potpoglavlju „Servi na brodovima“ (158-160) obrazložen je status serva na brodovima, koji su u stvari bili slobodni, ako se nisu nalazili na brodu gospodara. U „Obitelj serva i servi u obitelji“ (160-166) prikazana su ograničenja sklapanja brakova među servima, također, objašnjeno je zbog čega su servi i famuli smatrani članovima obitelji, zatim raspolaganja potomstvom serva te problemi vezani uz izvanbračnu djecu.

Rad serva i ancila (167-174) donosi prikaz razlika među dužnostima serva i ancila, a autor je definirao dužnosti u tri osnovna tipa, prvi vezan uz prijevoz i putovanja, zatim obradu zemlje i vinograda te obaveze u domaćinstvu. Potpoglavlje *Na rubu i dnu društva* (174-183) podijeljeno je u dva potpoglavlja. Prvo je usredotočeno na „Imena i etikete“ (174-178), a u njemu je

autor objasnio promjene u imenima serva i ancila te koja su imena bila česta među ancilama. U „Nasilju i uvredama“ (178-183) opisani su pojedinačni primjeri kako su servi bili tretirani, pa je tako objašnjeno da su krčme bile mjesto nasilja te kakav je bio odnos prema ancilama.

Posljednje potpoglavlje o vremenu serva *Putovi u slobodu* (183-297) kroz pet potpoglavlja prikazuje načine na koji su podložni mogli biti oslobođeni. Prvo se u „Oslobađanja: oporuke, otkupi, milosrdna djela“ (183-194) opisuju različiti primjeri pojedinaca koji su bili oslobođeni kroz otkupe, pomoć rođaka, oporukama i drugim djelima. „Oslobađanja s odgodom“ (194-196) sadrže rijetke primjere ovakvih slučajeva, koji su, ponajprije, ovisili o cijeni kojom je gospodar platio serva. U „Uzrocima i vremenu oslobađanja“ (196-198) raspravlja se o ograničenosti izvora te malom broju slučajeva oslobađanja serva, a autor je prikazao, na temelju izvora o oslobađanju Radoslave, da uzrok može biti i ljubav. Potpoglavlje „Položaj oslobođenika“ (198-203) objašnjava na koji su se način oslobođeni servi tretirali u novim životnim okolnostima te su prikazani i slučajevi djelomičnog oslobađanja. „Bijeg u slobodu?“ (203-207) donosi raspravu i primjere o razlozima bijega serva, famula i ancila, popraćenu tablicom broja bjegova u Dubrovniku od kraja 13. do kraja 15. stoljeća. Isto tako, daju se primjeri na koji je način gospodar mogao kazniti odbjegloga.

Četvrto poglavlje *Trgovanje ljudskim mesom (i sudbinama)* podijeljeno je u šest potpoglavlja. U *Periodizaciji* (209-211) objašnjava se razdioba na prvo i drugo razdoblje trgovanja ljudima, gdje je granica otprilike na prijelazu iz 13. u 14. stoljeće, a razlika se temelji na činjenici da se u 14. stoljeću više ljudi ne otkupljuju, već oni sklapaju ugovore s gospodarima o radu za njih. Drugo potpoglavlje *Prvo razdoblje* (212-218) donosi tablične prikaze broja i cijene prodanih ancila i serva u Dubrovniku i Trogiru krajem 13. i početkom 14. stoljeća, na temelju kojih autor raspravlja o karakteristikama ovog razdoblja. U potpoglavlju *Novi oblik trgovanja* (218-221) prikazani su početci druge faze trgovanja neslobodnim ljudima te razlozi njezina opadanja u prvoj polovici 14. stoljeća. Nadalje, u *Razdoblje obnove trgovanja* (221-226) govori se o broju prodaja muškaraca i žena u drugoj polovici 14. stoljeća u Dubrovniku, zatim prosječnim cijenama, ulozi Osmanlija, te razlozima zašto je Dubrovnik bio središte trgovanja ljudima. Potpoglavlje *Pravci trgovanja* (226-237) sastoji se od tablica o podrijetlu serva i famula u Dubrovniku, zatim su prikazane dubrovačke plemićke obitelji koje su u svom vlasništvu imale serve i ancile te je na temelju toga i pojedinačnih primjera iz drugih izvora iznesena rasprava o karakteristikama trgovanja ljudima. U *Razdoblju zabrana* (237-259) govori se o tome kako su određeni gradovi na obali zabranili kupovanje i prodaju ljudi, koje su bile kazne za takve djelatnosti i slično te se raspravlja zašto pojedini gradovi, poput Zadra, nisu uveli nikakve zabrane za prodaju ljudi. Tom prilikom autor je izradio tablicu koja sadržava godine, komune te zabrane prodaje, otimanja i izvoza serva i famula, a navedeni su i pojedinačni primjeri kupovine i otimanja, unatoč zabranama.

Sljedeće poglavlje je *Vrijeme famula*, koje započinje potpoglavljem *Tendencije* (261-266) u kojem autor na temelju dvije tablice – jedne o spolu onih koji su zaključili ugovor o služenju te druge o tome tko je sklopio ugovor o služenju – raspravlja o ovim fenomenima, a prikazana je i tablica broja ugovora iz Dubrovniku ovisno o naukovanju ili služenju. U potpoglavlju *Ugovori o nauku, ugovori o služenju* (267-283) autor donosi „Osnovne elemente ugovora“ (267-269) te razlike između naukovanja i služenja. Zatim se u potpoglavlju „Lokalne specifičnosti“ (269-279) analiziraju sličnosti i razlike u ugovorima koji potječu iz Dubrovniku, Kotora, Šibenika, Trogira, Splita i Raba. U „Plaćama i okončanjima ugovora“ (279-283) prikazani su primjeri iz statuta na koji su način famuli trebali biti isplaćeni te što bi se dogodilo u slučaju bijega famula.

Potpoglavlje *Izvan fokusa gradskih zakonodavaca* (283-288) govori o dvama odredbama o kažnjavanju famula, jednoj iz Zadra, prema kojoj se ono ograničava, te drugoj iz Dubrovnika o servicijalama. Autor je prikazao i nekoliko primjera kada su famuli bili uključeni u pravne spore, poput krađe ili silovanja. U potpoglavlju *Bježanje i nepovjerenje* (288-306) objašnjavaju se „Statuti i bježanje famula“ (288-298), odnosno primjeri odredaba iz statuta koje se odnose na kažnjavanje u slučajevima bijega. Potpoglavlje „Odbjegli famuli“ (298-301) donosi izazov nedostatka izvora o bjegovima, no autor je tablično prikazao njihovu učestalost u Dubrovniku te objasnio razloge njihovog povećanja nakon polovice 14. stoljeća. Nadalje, u „Nepovjerenju gospodara“ (301-306) opisuju se statutarne odredbe koje su branile uzimati zajmove od famula, kao i one koje su branile famulama dovoditi u kuću svoga gospodara nepoznate muškarce. Potpoglavlje *Službe* (306-320) podijeljeno je na tri potpoglavlja, odnosno tri službe u kojima su podložni mogli biti. Prvo su objašnjeni „Familijari – službenička elita“ (306-312) kao osobne sluge, najčešće u kneževskim obiteljima, ali i među klerom. Zatim je riječ o „Općinskim famulima“ (313-317), koji su mogli mijenjati poslodavce – primjerice u Dubrovniku je Malo vijeće donosilo odluke tko će biti, naprimjer, nadbiskupov ili knežev familjar – a korišteni su u diplomatskim misijama, službenim putovanjima i slično. Posljednja skupina su famuli „U obrtima, trgovini i plovidbi“ (317-320), koji su često bili vezani uz ugovore o naukovanju, pomoćne poslove te kao mornari. Nadalje, potpoglavlje *Imovina, poslovanje i mirazi* (320-330) započinje potpoglavljem „Poduzetnice, novčarice, kućevlasnice i poneki muškarac“ (320-325), a u njemu se govori o tome kako su famuli mogli stjecati imovinu, ulagati u poslove i na određeni način se osamostaliti nakon njihove službe. U „Velikodušnost gospodara? Legati i mirazi“ (325-330) objašnjavaju se primjeri kada su gospodari mogli darovati svojim famulima određenu imovinu ili kada su famule stjecale određene stvari prilikom udaje. Autor zaključuje kako ne treba generalizirati da su svi famuli bili uspješni u poslovima i imali imovinu, već da izvori donose samo manji broj koji jest. Ovo opsežno poglavlje o vremenu famula završava potpoglavljem *Stereotipi i izvori* (331) u kojem je autor iznio izazove s kojima se istraživač može susresti prilikom analiziranja statutarnih odredbi i drugih izvora vezanih uz ovu temu.

U šestom poglavlju *Vrijeme robova, robinja i robinje* objašnjava se zašto je primjerenije koristiti naziv „rob“ za neslobodnu osobu u kasnom srednjem vijeku i ranom novom vijeku, koje su odlike ovoga razdoblja, a poseban je osvrt dan, potkrepljen primjerima, na prodavanje i odvođenje u roblje djevojčica i mladih žena. Potpoglavlje *Benedikt Kotrulj i savršeni mikrokozmos* (338-345) donosi opis razmišljanja o servima, famulima i robovima ovog dubrovačkog humanista i trgovca, što autor pak povezuje s izvorima. U *turskom ropstvu* (346-359) naslovljeno je potpoglavlje u kojem su prikazani robovi koji su završili u Osmanskom Carstvu, a oni su podijeljeni u dvije skupine – na one koji su preprodavani te na one koji su davani u otkup. Tom je prilikom autor opisao važnost Dubrovnika u ovim pitanjima, zatim dosadašnju literaturu te osvrt na problem. Nadalje, u potpoglavlju *Ropci, vlasi, uskoci i hajduci* (360-369) objašnjava se naziv „ropci“ za ljude koji su trgovali robovima, zatim koja je bila uloga vlasa, uskoka i hajduka pri otkupljanju ljudi. Pritom je autor izdvojio gotovo pedeset primjera različitih tužbi vezanih uz otkupljanje osoba. Posljednje potpoglavlje *Književnici, pjesnici i govornici* (370-377) posvećeno je hrvatskoj kasnosrednjovjekovnoj i ranonovovjekovnoj književnosti kojoj je tema bila ropstvo.

Umjesto sažetka je poglavlje u kojem je autor iznio temeljne zaključke svih poglavlja knjige, dok je u *Pogovoru* dao nekoliko primjera suvremenog ropstva te napomenuo kako treba istražiti i razdoblje od 17. do 20. stoljeća, koje bi svakako pridonijelo razumijevanju suvremenih prilika. U *Tablicama* je autor prikazao deset tablica koje je izradio navodeći izvore iz Dubrovnika, Ko-

tora, Trogira, prema različitim karakteristikama, primjerice kupoprodaji, služenju, bjegovima serva, famula i ancila. Na samom kraju knjige nalaze se *Izvori i literatura* te *Kratice i pokrate*.

Knjiga o servima, famulima, ancilama, robovima i drugim neslobodnima na istočnoj jadranskoj obali u srednjem vijeku predstavlja sintezu izvora i dosadašnje literature o ovim temama. Izuzev što sadržava nova saznanja, autor je razvio jedinstvenu metodologiju istraživanja izvora, koje je naposljetku i sustavno u Tablicama iznio. Knjigu treba preporučiti mladim povjesničarima, studentima povijesti, svima onima koje zanima tema, ali i široj javnosti.

Petra Kolesarić

Hrvoje Petrić – Filip Škiljan, *Iz povijesti Srba u Zagrebačkoj županiji od prvih doseljavanja do današnjih dana, Vijeće srpske nacionalne manjine Zagrebačke županije, Zagreb 2018, 274 str.*

Knjiga autora Hrvoja Petrića i Filipa Škiljana objavljena je 2018. godine, u nakladi Vijeća srpske nacionalne manjine Zagrebačke županije. Recenzenti knjige bili su Dragutin Babić, Krešimir Regan i Rebeka Mesarić Zubčić, a sam naslov postignuo je nakladu od 200 primjeraka. Djelo se inače tematski nastavlja na prethodno izdanu knjigu *Iz povijesti Srba u parohiji Salnik od doseljavanja do danas*, koju su dvojica autora objavila godinu dana prije. Sama problematika iznesena je na ukupno 274 stranice, a knjiga je opremljena brojnim i vrlo detaljnim tablicama, fotografijama kao i popisom kratica, izvora i literature.

U djelu se predstavljaju dvije tematske cjeline, prva *Iz povijesti srpskopравoslavног становништва i pravoslavlja u Zagrebačkoj županiji od srednjeg vijeka do sredine 19. st.* koju potpisuje Hrvoje Petrić, te druga koja se istom problematikom bavi od sredine 19. st. pa sve do suvremenosti, a koju potpisuje Filip Škiljan.

Svoj dio Hrvoje Petrić otvara poliperspektivnim pristupom problemu detektiranja i imenovanja srpskog stanovništva od najranijih početaka. Naime, upravo su ti, nazovimo ih neutralno, doseljenici na prostore koje Šidak prema izvorima naziva plodnim i napuštenim krajevima savsko-dravskog međurječja, postali dom nove skupine, za koju se najčešće koristi naziv Vlasi. Uz Šidaka, veliki doprinos raspravama o podrijetlu i imenovanju novopridošlih doseljenika dao je i Drago Roksandić koji je i skovao termin „vlaško pitanje“. Hrvoje Petrić – uvažavajući stavove obojice – odlučio se Vlahe pisati velikim početnim slovom i bez navodnika, iako na samome početku poglavlja donosi i stav Nade Klaić, koja je upozorila na problem nedosljednosti kada se govori o povezivanju određenih imena s određenim etničkim skupinama.

Najraniji srpskopравoslavni doseljenici u tadašnjoj Kraljevini Slavoniji zabilježeni su u 15. st., premda neki autori smatraju da su ondje bili i ranije, točnije u vrijeme kraljice Jelene, odnosno Matije Korvina. On je osim toga i obnovio srpsku despotovinu u Srijemu gdje će za despota biti postavljen Vuk Grgurević Brajković, koji je tada bio na jako dobrom glasu. Pa ipak, historiografski potvrđeno doseljenje srpskog stanovništva zabilježeno je za vrijeme Urlicha II. Celjskog, kada su u zapadni dio Slavonije preseljeni zbog obnašanja vojničke službe. Urlich će i vjenčanim vezama postati vezan za srpsku despotovinu oženivši se s kćeri srpskog despota Brankovića. Kraj 15. st. donijet će još intenzivnije borbe s Turcima, zbog čega će ugarski sabor poticati doseljenu srpskog stanovništva na granična područja, prije svega oslobađajući ih od plaćanja poreza. Početak 16. st. pak bit će obilježen pitanjem nasljednika na mjesto srpskog despota, a kralj će 1503. imenovati na to mjesto Ivana Berislavića, nakon čije će smrti opet nekoliko godina mjesto

despota biti upražnjeno, do izbora novog despota – Stjepana Berislavića. Naredno poglavlje bavi se posjedima Hercegovića (točnije Vladislava Vukčića Hercegovića Kosače, sina dosta poznatijeg oca Stjepana). Ono se može sintetizirati upravo na način kako to ukazuje autor, a to je da su njihovi posjedi nedvojbeno bili i Veliki i Mali Kalnik te kratko vrijeme i određena imanja uz Glogočnicu.

Tematski na to nastavlja se i sljedeće poglavlje koje se bavi temom doseljavanja na Žumberak, koje počinje odmah nakon pada Smedereva na samome kraju 15. st, dok će se Srbi iz Bosne doseliti 70-ak godina poslije, zbog izravne turske opasnosti. Interakcije i seobe između habsburške i osmanske strane granice bile su česte i intenzivne, a vrlo su se snažno osjećale i na području Žumberka. No najveći izazov ondje, ali i u drugim krajevima, bilo je pitanje gdje smjestiti novopridošlo stanovništvo. Na Žumberku je to riješeno na jedini mogući način, a taj je bio da se stanovništvo smjesti na područja koja su pripadala pod kraljeve posjede. Ostatak Žumberka bio je u privatnim rukama i nije bilo moguće uključiti ga direktno u nova naseljavanja. Prva doseljavanja na prostore Slavenskog kraljevstva, odnosno onih prostora koji će biti poznati pod nazivom Slavenska vojna krajina započinju tijekom 16. st., a predstavljaju dio puno širih i većih migracijskih tokova na europskom kontinentu. No, sami počeci doseljavanja na ta područja nisu dovoljno rasvijetljeni, kako upozorava Fedor Močanin. S vremenom će se sve više razvijati sustav Vojne krajine kao, kako ju autor naziva, dugačke bojišnice, koja će tijekom vremena prerasti u organizirani niz utvrda i posada koje su masovno činile doseljene srpske snage. Posve preciznih podataka o brojnosti takvih posada nema, premda se sudeći po izvorima može zaključiti da se radilo o dosta brojnom sustavu pješaštva i konjanštva.

Kraj 16. st. donio je i prve pregovore o statusu stanovništva u utverdama, ali i oko njih, te će se tako s vremenom prostor pustinje između pojedinih utvrda sve više kultivirati. Paralelno s tim procesom nastanka novih naselja i naseljenih prostora dolazi i do osnivanja manastira – Lepavina i Marča, koji su posebno važni za očuvanje pravoslavlja na tom prostoru, premda nisu djelovali u kontinuitetu. Osim očuvanja pravoslavne tradicije, važni su i kao najzapadnije točke širenja pravoslavlja. Uz razvoj vjere, na istraživanim područjima dolazi i do profiliranja novih društveno-statusnih grupa, koje autor naziva „privatnim Vlasima“, a koje nastaju kao posljedica davanja određenih povlastica stanovništvu koje se trebalo naseliti na nove prostore, no koje je odbijalo tamo doći u statusu kmetova. Pa ipak, taj se status neće održati dugo, jer se privatni Vlasi tijekom 17. st., a nakon dosta borbe za svoj status, integriraju ili u Vojnu krajinu ili među tzv. slobodnjake. Popis stanovništva iz 1651. godine koji je naložio biskup Petar Petretić dao je pregled stanovništva tadašnjeg Varaždinskog generalata, prema kojem je jasno da su u nekim selima živjeli isključivo Vlasi. Tako su u nekim krajevima i dominirali, poput Ivaničke natkapetanije gdje je Vlaha bilo nešto više od 60%. No slični popisi svjedoče i o određenim migracijama Vlaha, odnosno iseljavanju koje se manifestiralo kroz ostvarivanje tzv. pustih selišta. Važno je pri tome napomenuti da nisu svi Vlasi imali jednak status, pri čemu se opet mora napraviti razlika između privatnih Vlaha i onih koji su sami stekli selišta.

Na daljnje migracije i doseljavanja prije svega će utjecati sve veći porazi osmanlijske vojske, zbog kojih će sve više kršćanskog stanovništva, a posebice Vlaha, prelaziti na kršćansku stranu u pograničnim područjima. Zbog toga će se ponovno morati raspravljati o doseljavanju Vlaha i reguliranju njihovog statusa i to na svim razinama od lokalne – kada se vode pregovori s križevačkim kapetanom – pa sve do državne kada nadvojvoda Ferdinand moli cara 10.000 dukata za naseljavanje Vlaha. Bio je to proces koji je nezaustavljivo napredovao. Tako će broj pravoslavnih domova, kako se navodi u popisu iz 1764. godine, biti veći negoli broj kršćanskih domova s

početka stoljeća. Osim doseljenja i nedvojbene demografske tranzicije, drugi velik izvor sukoba bili su bilo kakvi reformski projekti na području Krajine. Tako 1755. godine izbija buna koju je bilo teško ugasiti. Idući razlog za konflikt bilo je tzv. unijačenje koje će za svoju posljedicu imati utemeljenje nove eparhije. No ipak, broj kuća u kojima živi pravoslavno stanovništvo početkom 18. st. opada, a što se – prema mojemu mišljenju – može prije svega pripisati sve manjim migracijama (primjer parohije Salnik). Broj stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti tijekom 18. st. kratkoročno će se oporaviti upravo zbog novih doseljenja, da bi početkom devetnaestog stoljeća opet značajno opao. Takvoj situaciji nisu pomagale ni, kako ih autor zove, krizne godine kada se u pojedinim mjestima više stanovnika upisalo pod umrle nego pod krštene. Svoj dio knjige Petrić završava poglavljem „Umjesto zaključka“, u kojemu sumira navedene podatke, utvrdivši da su Srbi na prostoru Zagrebačke županije prisutni još od 15. st., a da su srpskopravoslavni Vlasi – koji su, kako je vidljivo iz prethodnih poglavlja, prolazili kroz različite etape naseljavanja – imali vrlo važnu obrambenu ulogu.

Drugi dio knjige potpisuje Filip Škiljan, a bavi se periodom od sredine 19. st. pa sve do, kako autor navodi, današnjih dana. Svoj dio autor otvara temom pravoslavnih parohija u Zagrebačkoj županiji. Poglavlje daje vrlo koristan povijesni presjek razvoja parohija i njihove infrastrukture, no jednako tako, možda i važnije, ukazuje na probleme s kojima su se one susretale. Najveći su dakako bili za vrijeme NDH, kada se na primjeru hrama u Ivanić-Gradu vidi sva destrukcija ondašnjeg režima prema pravoslavnoj vjeri. No ni dolaskom FNRJ situacija neće biti idilična, naime zemljište na kojemu je ustaški režim srušio bogomolju je račišćeno, ali već je 1952. godine cjelokupno zemljište ekspropirano. Odnos prema Srbima u NDH dodatno je zakompliciran tzv. Hrvatskom pravoslavnom crkvom. Istočni dio današnje Zagrebačke županije je za vrijeme 2. svjetskog rata također bio poprište progona Srba. Tako su upravo u Križevcima, koje smo ranije već spominjali prilikom problematike doseljavanja, provođena uhićenja i deportacije kao što je to bio slučaj sa 120 mještana koji su završili u logoru Danica. Autor posebnu pažnju i cijelo poglavlje posvećuje zločinu u Salniku 14. 1. 1945. godine kada su ustaše opkolile selo, zapalile kuće, a s njima i 14 mještana. U navedenom poglavlju donosi se i vrlo detaljna tablica *Popis stradalih Srba u 2. svjetskom ratu na području istočnog dijela Zagrebačke županije*, gdje se osim imena, starosti i nacionalnosti nalazi i rubrika kojom se rasvjetljuju okolnosti stradanja. Kako smo u ranijim poglavljima govorili o doseljavanju, koje je nekada bilo i prisilno za potrebe Vojne krajine, sada su Srbi u dogovoru s Nijemcima u Srbiji prisilno iseljavani. U prvom valu takvih transporta prevoženi su pravoslavni svećenici i njihove obitelji, no to kasnije nije bilo pravilo. Na imanja iseljenih Srba doseljavaju novi stanovnici, mahom također izbjeglice, samo s tzv. druge strane.

Još jedna vrlo iscrpna tablica govori o broju i podacima prisilno iseljenih Srba za vrijeme režima NDH. Ustaše su cijelo vrijeme smatrale da je pravoslavna crkva temelj postojanja Srba u Hrvatskoj, zbog čega je ta institucija često bila na udaru tadašnjih vlasti. Jedan od takvih udaraca bio je i tzv. vjerski prijelaz, u kojemu se omogućavao prelazak s jedne vjere na drugu. No u tom procesu se vlast NDH postavila i iznad same rimokatoličke crkve, što će izazvati prijepore ustaških vlasti i s ovom vjerskom skupinom. Podatci iz Nadbiskupskog arhiva u Zagrebu pokazuju da je u pet godina rata vjeru promijenilo preko 1100 vjernika, pri čemu je najveći broj molbi podnesen upravo na početku rata. Autor donosi i točan popis prijelaznika na drugu vjeru, pri čemu se ipak nameće pitanje opravdanosti takvog postupka u svjetlu zaštite podataka i integriteta možda još uvijek živih stanovnika pojedinog mjesta.

Iduće poglavlje manje je faktografskog, a više deskriptivnog karaktera, te opisuje svakodnevni život srpskih seoskih obitelji tijekom prošlog stoljeća. Takve obitelji bile su relativno velike, a bitno je napomenuti i da je velik natalitet pratio i veliki mortalitet, posebice kod djece. Često je više obitelji bilo povezano u pojedinu zadrugu, premda su zabilježeni i slučajevi napuštanja zadruge i osnivanja vlastitih gospodarstva. Upravo je velik broj djece pridonosio bržem razvoju pojedinog gospodarstva, jer su, kako svjedočanstva govore, djeca bila uključena u rad od najranije dobi. Zbog obaveza na imanjima djeca su ponekad bila primorana i napustiti osnovnu školu. Osim škola, značajna mjesta društvenog života su za tadašnje obitelji bili sajmovi, na kojima se osim trgovine često razvijalo i ugostiteljstvo. Za društveni status obitelji svakako su bile bitne i krsne slave, koje su – osim slavlja – pravoslavnom stanovništvu omogućavale i zblizavanje s rimokatoličkim susjedima.

Nešto kasnije autor se vraća pitanju međunacionalnih odnosa za koje konstatira da su u Zagrebačkoj županiji bili dobri u mirnodopska vremena, no za vrijeme ratova su bili značajno narušeni. Dobrosusjedskim odnosima pridonosile su i zabave upoznavanja na koje su prije svega odlazili mladi stanovnici sela. Zabave i druženja najčešće bi bili organizirani u pojedinoj privatnoj kući, a ukoliko bi se dvoje mladih odlučilo na brak, uslijedili bi veliki svatovi, koji su znali trajati i po nekoliko dana. S druge strane, smrt je shvaćana kao prirodni i sastavni dio života, a uz nju su također vezani različiti seoski običaji. Zanimljiv je i običaj da se uvijek odredi jedan sin koji će ostati uz roditelje i brinuti se za njih. Tablični prikaz koji autor predstavlja pokazuje da je najviše umrlih preminulo od tzv. staračke slabosti, što upućuje na generalno dobru zdravstvenu sliku stanovništva. Govoreći o blagdanima i običajima vezanim uz njih, autor se osvrće na Božić, za koji izvori koje je prikupio pokazuju da je primjer očuvanja tradicijskog slavljenja blagdana sve do današnjih dana.

No sam identitet kao i broj srpskog stanovništva nije se očuvao. Tako je u određenim krajevima županije, u periodu od 1991. do 2001. godine, broj Srba čak i prepolovljen. Jasno je da je za takav egzodus najviše kriv rat, koji je osim iseljenja, prema autoru, donio i posve novu klimu u odnosima prema Srbima, koji su se manifestirali na mnoge načine, gubitkom posla, izopćivanjem iz društva i sl. Međutim na kraju se stvari ipak mijenjaju u pozitivnijem smjeru, smjeru ponovnog prihvaćanja i prepoznavanja, a vidljivo je to i na sve većem broju osnovanih Vijeća srpske nacionalne manjine. Na samome kraju, autori zaključuju da su odnosi Srba i Hrvata kroz četiri stoljeća zajedničkog života u Zagrebačkoj županiji bili kvalitetni, te da su unatoč svim gore navedenim iskusejima mogli poslužiti kao primjer za druge krajeve.

Bruno Raguž

Stipe Kljaić, *Povijest kontrarevolucije: hrvatska konzervativna misao od 1789. do 1989.*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb 2021, 380 str.

Tijekom vremena prijelomnih povijesnih događanja i dalekosežnih mijena često se ne primijeti ili barem postoji neka prešutna tendencija da se previdi i zanemari jedan dugotrajni proces otpora tim promjenama u nekoj političkoj zajednici, a koji je oslonjen na višestoljetne tradicionalne strukture i razborita načela provjerena iskustvenom praksom. Koliko god drastičnost i radikalnost neke revolucije trenutačno zaslijepila njene suvremenike, ne može se poreći da je na djelu uvijek istodobno i inherentna otpornost predrđavnih i preddruštvenih struktura (u obličju obitelji, vjerske zajednice i naroda), pa zato ne trebaju čuditi iznimni naporu novospo-

stavljenih revolucionarnih vlasti da pokušaju nasilnim putem razvrgnuti te tradicionalne sveze i sklonosti među ljudima, ali ni njihova neuspješnost u suprotstavljanju takvim povijesnim procesima „dugoga trajanja“. Upravo su ti procesi ono što revolucionarne silnice, svejedno bile one liberalističke ili komunističke, proglašavaju suprotnima sebi, odnosno kontrarevolucijom kao političkim ili vojnim pothvatom utemeljenim u političkoj ideologiji (primjerice, ustanak plemstva u francuskoj pokrajini Vandeji 1793. godine) te filozofiji konzervativizma i njegovim ključnim intelektualnim subjektima kao nositeljima tih ideja. Oглеda se to, primjerice, u tome što su svi protukonzervativni politički pravci, kao povijesne pojave, u bitnom smislu određeni, aristotelovski rečeno, kategorijom vremena (u smislu usmjerenosti prema utopijskoj budućnosti), dok je realistički konzervativizam posvema obilježen kategorijom prostora, što će reći da prihvaća zadane danosti koje se ne daju stvoriti *ex nihilo*. U tome leži i korijen konzervativnoga uvjerenja da je narav čovjeka u suštini nepromjenjiva te da ju se ne može reformirati, popraviti ili preoblikovati izvanjskim zahvatima.

Stipe Kljaić (r. 1982.) u svojoj knjizi *Povijest kontrarevolucije: hrvatska konzervativna misao od 1789. do 1989.*, uz dodatak iznimno uspjeloga simboličnoga grafičkog rješenja za njene korice, donosi pregled povijesti ideje konzervativizma kroz prizmu dvanaestorice značajnih hrvatskih intelektualaca kao njenih idejnih nositelja. Kljaić, znanstveni suradnik Hrvatskoga instituta za povijest, ovime se hrvatskoj historiografskoj znanosti predstavio kao jedan od vodećih hrvatskih povjesničara ideja i intelektualne povijesti, dok o vrijednosti same knjige svjedoče i takva imena njenih recenzenata poput Tihomira Cipeka, Stjepana Ćosića, Maria Jareba i Josipa Vrandečića. Ovo je već druga Kljaićeva knjiga koja se bavi tim specifičnim historiografskim subdisciplinama, uz njegovu prošlu iznimnu studiju pod naslovom *Nikada više Jugoslavija: intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje* objavljenu 2017. godine. *Povijest kontrarevolucije* knjiga je obilježena programatskim filozofsko-povijesnim uvidom Milana Šufflaya da nema te ideje budućnosti koja bi u narodnim redovima mogla imati snagu prošlosti. Tematizira upravo dvanaest takvih mislitelja i intelektualaca koji su djelovali u okviru hrvatske političke i filozofske misli od početka Francuske revolucije sve do Baršunaste revolucije, odnosno pada Berlinskoga zida i raspada SSSR-a, smatrajući da je upravo takav metodološki pristup redukcije povijesnih zbivanja na značajne duhovne veličine hrvatske povijesti najkorisniji i najprimjereniji tematici same knjige, koja za svoj ništa manje važan cilj ima i skidanje one *damnatio memoriae* s istaknutih imena hrvatske intelektualne povijesti, ali i s povijesne pojave konzervativizma kao takvoga.

Pojavu modernoga oblika konzervativizma možemo slijediti od djela Josepha de Maistrea *Razmišljanja o Francuskoj* iz 1796. godine, François-Renéa de Chateaubrianda, Louisa de Bollandi, Alexisa de Tocquevillea ili pak Edmunda Burkea s njegovom knjigom *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj* iz 1790. godine, dok je to u Hrvatskoj slučaj s djelovanjem bračkoga franjeva Andrije Dorotića. Za hrvatski će oblik konzervativizma biti karakteristično pozivanje na povijesni i državno-pravni kontinuitet simbola hrvatske državnosti (ban i Hrvatski sabor) te na pripadnost hrvatske političke nacije u okrilje zapadnokršćanske europske civilizacije (*antemurale Christianitatis*). Osobito će to doći do izražaja u 20. stoljeću suprotstavljanjem konzervativno-nacionalističkih hrvatskih idejnih i političkih snaga postojanju obiju Jugoslavija kao tvorbi gotovo izravno proizišlih iz Francuske i Ruske revolucije. Ne treba zaboraviti da su u ideologiji marksizma upravo Hrvati označeni kao „reakcionarni narod“ zbog velike uloge bana Josipa Jelačića u gušenju Mađarske revolucije 1848. godine te koji, stoga, nema budućnosti u nadolazećim revolucionarnim gibanjima u Europi i svijetu. Upravo odatle i načelna nezainteresiranost većega dijela hrvatske historiografije sklone progresivističkom shvaćanju povijesti da se upusti u sustav-

no i detaljno proučavanje konzervativnih silnica i snaga u hrvatskoj povijesti, poglavito onoj modernoj i suvremenoj. Te su snage bile fragmentirane u arhivskoj građi vrlo problematičnoj za skupljanje, pa samim time i za njihovu primjerenu historiografsku analizu koju je poduzeo autor: „Kako se nalazila razasuta po raznovrsnim povijesnim izvorima i prisutna kod brojnih autora i ustanova u nepreglednim povijesnim tekstovima i raščlambama, moja je težnja bila sakupljanje tih razbacanih fragmenata u jednu suvislu cjelinu, kako bi se ponudila jedna pregledna sinteza te rijetko istraživane i dosad nedovoljno vrednovane baštine.“ (str. 25).

Tijekom dvaju stoljeća pojave onoga modernoga, od Francuske revolucije 1789. godine, konzervativizam je podrazumijevao mnoge stvari, no u suprotstavljanju revolucionarnim idejama ponajprije pretpostavljanje ideje poretka i stabilnosti ideji slobode. Naime, s obzirom na to da je riječ o ideji, a ideje su kao takve uvijek životne i stoga dinamične, tako je i konzervativizam isprava označen kao reakcija protiv nastupajućih savezničkih ideologija nacionalizma, liberalizma i demokratizma, ukratko kao politička filozofija, kako to sažima Josip Vrandečić, „društvene evolucije, smisla i zdravog razuma“, koja će ljude smatrati jednakima u njihovim bogomdanim pravima, ali beskrajno različitim po njihovim prirodnim sposobnostima. Kasnije će konzervativizam svoga prirodnoga saveznika pronaći u nacionalizmu, ponajprije u zajedničkom stavu o nepromjenjivosti biti ljudske naravi, ostajući u opoziciji spram individualističkoga liberalizma i etatičkoga socijalizma/komunizma, iako je teško konzervativizam uopće definirati tek kao jednu od ideologija jer često nema izgrađen koherentan sistem misli, nego se više radi o svjetonazoru koji se nesvjesno živi, a misaono izgrađuje tek kad se osjeti ugroženim od promjena koje zagovaraju neke revolucionarne ideologije. Upravo zato, primjerice, Karl Mannheim razlikuje tradicionalni i moderni konzervativizam koji ne nastoji tek očuvati prošli *status quo*, nego i djelovati kao preporoditeljska snaga u opreznom stvaranju novih vrijednosti (primjerice, konzervativna revolucija u Njemačkoj). Priznajući da je pojam konzervativnoga iznimno kompleksan i višeznačan, Kljaić ipak shvaća bit konzervativizma koju sažeto opisuje: „Na primjer, ako sebe revolucionarstvo promiče kao ideologiju futura i nade, racionalizma i revolucije, onda je konzervativnost dijametralno suprotna filozofija života što vidno naginje k historicizmu, iskazujući veliko divljenje i poštovanje prema prošlosti. Konzervativni duh resi oprezna sumnjičavost prema svemu novom što nije dokazano i provjereno kroz iskustvo, u što se ubrajaju sve novotarije koje neminovno donosi svako povijesno vrijeme. Konzervativni instinkt nema beskrajno povjerenje u svemoćnu snagu ljudskog razuma i ne da se zanositi njegovim 'velikim idejama'. Dapače, takve mu ideje izgledaju zavodljivo privlačne koje po društvo mogu biti potencijalno pogubne, zato je konzervativac zainteresiran za aktualno, a ne za idealno stanje o kojem je vođenje rasprave besplodno sanjarenje.“ (str. 13).

Kljaić čitatelja suvereno vodi kroz intelektualne biografije dvanaest hrvatskih konzervativnih intelektualaca, a to suhođenje čitatelja i autora započinje pregledom konzervativnih misli suvremenika revolucionarnih zbivanja u Francuskoj Andrije Dorotića (1761.-1837.). Taj „začetnik hrvatske Vandeje“ utjelovljenje je postavke da se kontrarevolucije rađaju ujedno s revolucijama s kojima odmah potom stupaju u dijalektički povijesni odnos suprotstavljanja. Naime, Dorotić je, kao poprilično učen filozof i teolog koji je ostvario zavidnu profesorsku karijeru na sveučilištima Papinske Države, mogao zamijetiti klice revolucionarnih gibanja u idejnom pokretu racionalističkoga prosvjetiteljstva, što mu kao provincijalu Dalmatinske franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja usmjerenom na odgoj i obrazovanje mladih sjemeništara nikako nije moglo promaknuti. Francuskim revolucionarnim idejama o političkom trojstvenom principu slobode, jednakosti i bratstva, u kojima je ionako gledao „prevratništvo božanskoga poretka“,

suprotstavljao se ne samo svojim filozofskim i teološkim učenjima (poglavito pišući protiv metafizičkih učenja Renéa Descartesa) nego i praktičnim političkim radom uslijed otpora francuskoj vladavini nad Dalmacijom od 1806. do 1813. godine. Već je od propasti Mletačke Republike 1797. godine, gdje je tada i boravio kao profesor filozofije i teologije, u sklopu hrvatske nacionalne ideje čvrsto zastupao koncepciju političkoga ujedinjenja Dalmacije s Banskom Hrvatskom pod žezlom habsburške dinastije, na osnovi priznavanja starih pravica i privilegija Kraljevine Dalmacije u zajedništvu s Trojednom Kraljevinom Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, a nasuprot profrancuskoga republičkoga ustroja u Veneciji ili izravnoga francuskog revolucionarnog vrhovništva preko političkoga koncepta Ilirskih pokrajina. Na zahtjev da tekst *Nauk za Dalmatinski narod* prevede s francuskoga jezika na hrvatski kratko je poručio: „Nauk smrdljiv nije meni duša dopustila da u ilirski istomačim jezik, niti da privoljim da razasut bude po mojoj Domovini na iskrnutje prave vire katoličanske; zato povratio sam isti rukopis i pridio u ruke Dandolove s razlozim moga nemogućstva.“ (str. 48). Generalni providur Vincenzo Dandolo osudio ga je zbog protufrancuskoga djelovanja na smrt, pa preko Bosne i Slavonije dolazi do Zagreba gdje kasnije postaje čak i ravnateljem tajne državne policije, a smatraju ga i za *spiritus movens* protufrancuskih pučkih ustanaka 1809. i 1813. godine u Dalmaciji. Tako je idejni konzervativizam u Dorotiću doživio povijesnu sintezu s političkim djelovanjem u konkretnoj povijesnoj zbilji.

Sljedeći konzervativni političar i intelektualac čiju misao Kljaić analizira jest Mihovil Pavlinović (1831.-1887.), svećenik, društveni reformator i prvak Narodne stranke u Dalmaciji s kojim je uspio slomiti moć dalmatinskoga autonomaštva pod austrijskim patronatom u političkim borbama od 1861. do 1882. godine. Njegova se konzervativna misao, u suradnji s liberalnim narodnjaštvom predvođenim Mihom Klaićem i Natkom Nodilom, sastoji prvenstveno u pozivanju na sintezu dvaju temeljnih načela njegove misli – katoličku vjeru i hrvatsku nacionalnu ideju koja ima preporučiti i prožeti dalmatinski narod i ujediniti ga s ostalim Hrvatima iz Banske Hrvatske. Novu nacionalnu ideju hrvatstva pokušavao je s izmiriti sa starim načelima dinastičkoga legitimizma i katoličanstva. Iako je u načelu bio konzervativni političar (pozivanje na hrvatsko povijesno pravo i odbacivanje jednostrane primjene prirodnoga prava nacija, legitimizam prema habsburškoj dinastiji, antietatizam i anticentralizam, osuda racionalizma i naturalizma, načelo evolucije protiv načela revolucije, ideja da su brak i obitelj temelj nacije itd.), to ga nije sprječavalo da bude pobornik liberalne struje katolicizma u 19. stoljeću, po uzoru na političku i vjersku praksu svojevrsnoga supostojanja katolicizma i liberalnoga građanskoga društva u Belgiji i Francuskoj. Otuda i Pavlinovićeva bliskost s đakovačkim biskupom Josipom Jurajem Strossmayerom po pitanju liberalnoga katolicizma nasuprot struji proaustrijskoga konzervativnoga katolicizma koju je predvodio zagrebački nadbiskup Juraj Haulik. Temeljna Pavlinovićeva misao izražena je u njegovoj programatskoj lozinki „Sve za Boga i Trojednu Hrvatsku“.

Pavlinovićev blizak politički suradnik i duhovni istomišljenik bio je hrvatski političar i pravnik Kosto Vojnović (1832.-1903.), predstavnik Boke kotorske u Dalmatinskom saboru u Zadru od 1861. do 1871. godine i vodeća ličnost Narodne stranke u Dalmaciji. Kasnije će, uz presudnu pomoć Strossmayera, dospjeti na poziciju sveučilišne profesure u Zagrebu, pa i obnašati dekanstu i rektorsku dužnost. U politici se Vojnović usmjerio prema zastupanju kršćanskih moralnih načela nasuprot liberalnim zahtijevanjima reformi u društvenom i političkom životu (građanski model braka i sekularizacija školstva), što može kao „filozofski chaos“ samo razgrađivati *Res Publica Christiana* sazdanu na instituciji sakramentalnoga braka i kršćanskom odgoju građana. Upravo stoga u katastrofi revolucionarne i liberalne Francuske u bitci kod Sedana 1870. godine promatra antipod na kršćanskom moralu sagrađenoj uzoritij Dubrovačkoj Republici. Da je bio

dosljedni pobornik takvih ideja, svjedoči i njegovo savezništvo s Pavlinovićem prilikom odbijanja Klaićeva stranačkoga programa 1873. godine u kojem je pitanje religije protumačeno kao privatna stvar pojedinca, a i kasniji intelektualni i politički naponi u razvijanju apologije kršćanske vjere i razvijanju katoličkoga laičkoga pokreta na temeljima emancipacije katoličkih Iraca pod vodstvom odvjetnika Daniela O'Connella i njime inspiriranih predvodnika konzervativizma poput Johna R. R. Tolkiena, Christophera Dawsona i kardinala Johna Henryja Newmana: „Osnivajući se na iskustvu stoljeća, koja nam kažu kakove su plodove kršćanska pedagogika za devetnaest stoljeća, donijela u čitavoj civiliziranoj Europi, a napose domovini našoj, možemo tvrditi, da svaka odgoja, koja bi u Hrvatskoj apstrahirala od kršćanskih ideala, koja bi i negativnim načinom mukom mimoišla čimbenike kršćanskoga uzgajanja, koja bi mislila da učitelji mogu bez Boga i Krista Gospoda, hrvatskoj mladeži budi u pučkim, budi u srednjim školama udariti temelj odgoja, osujetila bi najglavniju zadaću sveučilišta, dapače bi dorezala žile stablu hrvatske kulture, te bi ubila u povodu za Boga i za domovinu mladence naše.“ (str. 92).

Svakako jedno od najimpozantnijih imena u Kljaićevoj knjizi pripada đakovačko-srijemskom biskupu Josipu Juraju Strossmayeru (1815.-1905.), tomu, kako ga je nazvao papa Lav XIII., *Magnus Croata et Slavus* te poborniku kulturnoga kroatocentričnoga jugoslavizma. Strossmayera je, pomalo paradoksalno, upravo Filip Lukas u svojoj knjizi *Strossmayer i hrvatstvo* branio od iskrivljavanja nauka ponekih ideologa koji su Strossmayera prikazivali kao osnivačlja političkoga integralnoga jugoslovenstva utemeljeno na sekulariziranoj liberalnoj ideologiji. Strossmayer je, prije svega pod svojim znamenitim geslom „Sve za vjeru i domovinu“, jedan od podupiratelja hrvatskoga kulturnoga i gospodarskoga procvata. Ujedno je i jedan od najzaslužnijih ljudi za započinjanje procesa nacionalne integracije hrvatskoga naroda, u čemu je vidio i svojevrsnu mogućnost za širenje katoličanstva prema pravoslavnom i muslimanskom stanovništvu na slavenskom Jugu, kao i za njihovo okupljanje oko Hrvatske i Zagreba kao kulturnoga i, s obzirom na Strossmayerovo zagovaranje osnutka Akademije 1867. godine i Sveučilišta 1874. godine kao „hrama posvećenoga istini“, obrazovnoga središta svih Slavena u Monarhiji. Te su institucije po njegovoj zamisli nosile svrhu borbe protiv racionalističkoga i pozitivističkoga svjetonazora, kojemu u temelju stoje materijalizam i u konačnici ateizam, ali i borbu protiv utjecaja slobodnoga zidarstva na odgoj i obrazovanje mladih umova. Kao branitelj utjecaja religije na sav čovjekov život, u Habsburškoj je Monarhiji vidio idealiziranoga branitelja katoličanstva pred protestantizmom i islamom, pa se upravo zato, u svrhu njezina spašavanja, zalagao za unutarnju federalizaciju i hrvatsku državnu autonomiju u tom političkom okviru, unutar kojega mu je apsolutni utjecaj države na društvo i religiju bio potpuno neprihvatljiv, u čemu je ionako vidio tek svojevrsnu zabludu i herezu modernih vremena.

Na tek otvorenom Kraljevskom sveučilištu Franje Josipa I., ponajprije zahvaljujući Strossmayerovim financijskim i intelektualnim naporima, prvim doktorom filozofije 1880. godine disertacijom pod naslovom *Etika i poviest* postao je Đuro Arnold (1853.-1941.). Filozofijski je branitelj vrjednota konzervativizma, pristalica klasičnoga i protumodernističkoga poimanja filozofije kao metafizike (nasuprot filozofijskim učenjima Friedricha Nietzschea i Augustea Comtea te znanstvenim zagovornicima biologizma i naturalizma poput Ernsta Haeckela) i apologet kršćanstva pred modernim monističkim filozofijama scijentizma, romantizma te pozitivizma i pesimizma. Ta su moderna shvaćanja uvjetovala povijesni proces posvemašnje tehnizacije i scijentifikacije zapadnoeuropskih društava uronjenih u ideologem neprestanoga znanstvenoga progressa i širenja liberalističkoga poimanja slobode. Od takvih razornih utjecaja nije ostala pošteđena ni pedagogija koja bez kršćanstva, prema Arnoldu, ne može na modernističkim

temeljima nikada izgraditi „potpunoga čovjeka“. Glede njegovih protivljenja modernističkim zahtjevima naprednjačke omladine za načelom kozmopolitizma, ponajprije u književnosti – što će rezultirati nimalo laskavim postupkom Miroslava Krleže kada je Vladimiru Filipoviću zabranio pisanje enciklopedijske natuknice o Đuri Arnoldu kao prvom zagovorniku pisanja enciklopedije na hrvatskom – odlučno staje na stranu obrane tradicionalizma: „Zakučasti problemi, uzajmljeni prirodnim i sociološkim znanostima, brutalna anatomija moralnih lješina, bezdušna psihologija perverznih individua i ciničko izrugivanje vjerskih svetinja, učiniše od njih neku vrstu statistike za ljudsku zvjerad. Kopirajući u kratko, ropski tudjinu, lijepa je knjiga izgubila svoj kompas.“ (str. 128).

Filozofijski iznimno relevantnu kritiku modernističkih stremljenja sa stajališta neoskolastike ponudio je Virovitičanin Stjepan Zimmermann (1884.-1963.), koji će 1946. godine zbog kritike marksističke ideologije i njegova zalaganja za samostalnu hrvatsku državu, u kojoj je vidio rezultat povijesnoga kontinuiteta hrvatske državnosti, biti prisilno umirovljen sa sveučilišne katedre, a zabranjena mu je i izdavačka djelatnost. Svojom obranom tradicionalizma na polju psihologije sukobio se s Ramirom Bujasom, a na području filozofije s Albertom Bazalom. Upravo se u tomu ogledao sukob konzervativizma utemeljenoga na katoličanstvu s modernističkim liberalizmom kao prevladavajućom ideologijom obrazovane hrvatske elite toga doba, ali i sa sve izraženijom marksističkom ideologijom, pa i s nacionalsocijalizmom kao pokušajem obnove starogermanske mitologije, fašizmom i nacionalizmom. Prema Zimmermannu, sve su to tek izrazi duhovne krize koja rezultira krizom kulture i dovodi do gigantskih globalnih sukoba potpomognutih neizmjernom moći tehnike. Koncept hrvatske državnosti, uz sveprisutni odmak od ustaškoga režima u njoj, bio mu je nužan kao kulturni okvir za slobodan i pravičan razvoj hrvatske nacije, dok se glede njezina unutarnjega uređenja opredijelio za „treći put“ kršćanskoga korporativizma: „U poviestnom se smislu europska sfera pokriva s kršćanstvom, pa je tako hrvatski narod dobio naziv *antemurale christianitatis*. Već na tom je putu hrvatski narod stekao pravo i na svoj vlastiti život, a to je pravo ostvarivo samo u nezavisnoj državi. Da bude predziđe kršćanstva, hrvatski je narod kroz stoljeća izdržao u krvavim borbama i taj isti narod je i danas na braniku svoje slobode. Ta su stoljeća životne borbe već sama po sebi stvorila uvjet prava na dalji obstanak hrvatske države.“ (str. 145).

Dominikanac Dominik Barač (1912.-1945.) vlastitim je životom platio konzervativno svjetonazorsko usmjerenje i uvjerenost u ispravnost filozofije tomizma, zadobivenu ponajprije sociologijskim uvidima u bit boljševizma kao moderne političke religije u kojoj je kao krajnji cilj postulirano odumiranje države kao oruđa vladajuće klase za izrabljivanjem i kontroliranjem podređenoga proletarijata, što je i izrazio u svojoj doktorskoj disertaciji obranjenoj 1942. godine na Sveučilištu Angelicum u Rimu. 1944. godine napisao je i knjigu pod naslovom *Socialna filozofija boljševizma* u kojoj je boljševizam tumačio kao izdanak zapadne građanske misli, ali još i više specifičnoga mesijanizma svojstvenoga ruskomu narodu (Moskva kao „treći Rim“), za što mu kao inspirativni uzori služe djela Aleksandra Hercena i Nikolaja Berdjajeva koji su složni u svojim etnopsihološkim tvrdnjama da kolektivna svijest ruskoga naroda nema osjećaja za mjeru, granicu ili zlatnu sredinu, što je bilo pogodno tlo za razvijanje revolucionarnih teorija.

Novinar i pravnik Milivoj Magdić (1900. -1948.) bio je obraćenik na konzervativizam s revolucionarnoga političkoga usmjerenja marksizma, odnosno s progresivistički usmjerenoga jugoslavenskoga nacionalizma „Kamova pokoljenja“, inspiriranoga liberalnim idejama Tomáša Masaryka. Postao je veliki zagovornik hrvatstva i katolicizma oslobođenoga jugoslavenskih natruha, što će u konačnici biti i ključni razlog njegove smrtne presude. U svojoj će knjizi *Libe-*

ralizam i socijalna problematika u Hrvatskoj iz 1940. godine trajno raskrstiti s marksističkom ideologijom kolektivizma, a zagovarat će i odmak od liberalizma kao individualizma prema autohtonom „hrvatskom putu“ u političko-ekonomskom smislu izgradnje organske cjeline svih slojeva na temelju katoličanstva kao čimbenika duhovne integracije zapadne civilizacije okrenutoga nadnaravnom političkom poretku i objektivno važećem moralnom zakonu, dok će istovremeno donijeti kritiku svih tada vladajućih totalitarnih ideologija – ništa drugo doli povijesnih izdanaka liberalizma – nacionalsocijalizma, fašizma i komunizma zagovaranjem pojma naroda kao duhovne zajednice i povijesne kategorije „dugoga trajanja“.

U dvostoljetnoj povijesti hrvatske konzervativne misli važnu etapu predstavlja brački dominikanac Hijacint Bošković (1900.-1947.), pobornik tradicionalnoga usmjerenja tomističke filozofije. Pozivajući se na enciklike pape Pija XI. *Non abbiamo bisogno* iz 1931. godine i *Mit brennender Sorge* iz 1937. godine, dao je značajan obol kritici povijesnih fenomena fašizma i nacionalsocijalizma koje je poistovjećivao s radikalnim izrazima modernoga liberalizma, tek u prijetvornom obličju nekakve kontrarevolucije ili konzervativizma, čime će se Bošković zapravo dobar dio svoga iznimno plodonosnoga spisateljskoga života i baviti (poglavito u svojoj knjizi *Filozofski izvori nacionalsocijalizma i fašizma* iz 1939. godine). Sasvim iste poglede na te povijesne fenomene dijelio je s Boškovićem i Friedrich A. Hayek u svojoj knjizi *Put u ropstvo*. Upravo stoga ne trebaju čuditi i do danas relevantni njegovi filozofijski i znanstveni uvidi u korijene tih modernih političkih pokreta, koje pronalazi već u radikalnom diskontinuitetu renesansnih filozofa i protestantskih revolucionara s tada dominantnom srednjovjekovnom kršćanskom baštinom teocentrizma i u njihovom posljedičnom skretanju prema homocentrizmu kao raskrižju prema dvama krajnostima ekstremnoga racionalizma i voluntarističkoga iracionalizma, u politici izražene u diktatorskim poredcima modernih političkih religija na temeljima hegelijaniističke statolatrije koja neminovno, prema Boškoviću, mora skončati u totalitarizmu.

Konzervativizam, utemeljen na katoličkom socijalnom nauku, u misli franjevca Bonifacija Perovića (1900.-1979.), jednoga od najvećih imena Hrvatskoga katoličkog pokreta u prvoj polovici 20. stoljeća, ponajbolje se ogleda u njegovom intelektualnom i znanstvenom zanimanju za socijalnu filozofiju i sociologiju, što je i potvrdio obranom doktorske disertacije u Parizu 1932. godine pod naslovom *Radnička sredina i njezin ustroj*. Prepoznavao je i shodno tomu upozoravao na opasnost od komunističkoga revolucionarnoga preuzimanja vlasti i nasilnoga postupka brisanja kolektivnoga povijesnoga sjećanja čitavoga jednoga naroda kako bi se stvorio „novi čovjek“, pritom ne zaboravljajući napomenuti da je stvaranje „novoga čovjeka“ u činu preobraćenja zapravo i temeljna nakana kršćanskoga učenja. Uvjeren je da „revolucija može uništiti jedne parasite, ali zato ona stvara druge još gore“, odnosno da konzervativna načela logike identiteta moraju neizbježno trijumfirati nad revolucionarnom dijalektikom suprotnosti. Vlastiti je konzervativizam ponajprije gradio na personalističkoj filozofiji nadahnutoj mislima Emmanuela Mouniera, Nikolaja Berdjajeva i Jacquesa Maritaina, pa je tako kritizirao i kapitalizam i komunizam u pozadini kojih je uvijek nazirao materijalističku filozofiju koja čovjeka pokušava svesti na bivstvovanje u sferi onoga što se naziva *homo oeconomicus*. U njegovim idejama o jedinstvu Europe na duhovnim temeljima kršćanstva te prepoznavanju potrebe za nužnom suradnjom i složnošću svih europskih država, Kljaić prepoznaje istost s idejama Roberta Schumana, Alcidea De Gasperija i Konrada Adenauera koji će odigrati ključnu ulogu u oblikovanju začetaka političko-ekonomskoga savezništva europskih država.

Važnu postaju na putu hrvatske konzervativne misli nedvojbeno sačinjava jedan od najeminentnijih hrvatskih političkih emigranata Bogdan Radica (1904.-1993.). U svom se bogatom

i plodotvornom životu doticao mnogobrojnih misaonih tema, no u hrvatskoj intelektualnoj povijesti svakako je najupečatljivija epizoda njegova radikalnoga obračuna s Miroslavom Krležom i krležijanstvom kao smjerom u angažiranoj hrvatskoj književnosti tijekom njezina utjecaja na čitavu jednu generaciju hrvatskih studenata, što je Radica smatrao ključnom negativnom domenom čitava Krležina opusa, ali i njegovim bitnim određenjem. Taj se intelektualni sukob reflektira kroz prizmu sukoba konzervativne predanosti klasičnoj i kršćanskoj baštini jednoga povjesničara s revolucionarno intoniranim književnim stvaralaštvom angažiranoga marksističkoga umjetnika. Iako je Krleža, prema Radici, najvažniji lik dvadesetostoljetne hrvatske književnosti, optužuje ga za davanje legitimiteta Jugoslaviji i komunizmu, tim ključnim ideološkim oponentima Radicina konzervativnoga razumijevanja svijeta i pozicije čovjeka u njemu. Iako je Radica cijenio Krležinu ulogu u intelektualnom životu Hrvatske, prvenstveno zbog njegova djelovanja preko JAZU-a i časopisa *Forum*, nakon kraha Hrvatskoga proljeća 1971. godine Krležu promatra kao oportunističkoga apologeta komunizma i ključnoga kulturnoga ideologa titostičkoga režima, odnosno ukratko kao „kurtizana na dvoru Tita na Brionima“. Da je Radica bio dosljedni konzervativni mislitelj, dokazao je i svojim protivljenjem metodologiji nove generacije hrvatskih političkih emigranata koja se Jugoslaviji i komunizmu suprotstavljala revolucionarnim sredstvima nasilja, dok preporod hrvatske nacionalne države, smatrao je Radica, može niknuti tek iz temelja liberalne, demokratske i kršćanske tradicije.

Zaključno mjesto, no možda i ključno, u plejadi konzervativnih protagonista Kljaićeve knjige pripada prvom hrvatskom predsjedniku Franji Tuđmanu (1922.-1999.), čiji su život i djelovanje neodvojivo povezani sa sudbinom stvaranja i razaranja komunističke Jugoslavije. Drukčije rečeno, ponovni dolazak hrvatskoga naroda na duhovnu i političku pozornicu svjetsko-povijesnih naroda reflektira se gotovo istodobno u njegovoj emancipaciji od ideologija marksizma-lenjinizma i jugoslavenstva, čijim je povijesnim porazom zapravo završeno revolucionarno razdoblje hrvatske povijesti u 20. stoljeću. Paradoksalno je upravo to što mu je lenjinistički taktički ustupak nacionalnom pitanju u svrhu postizanja uspjeha komunističke revolucije na strateškom planu omogućio, upravo dalekosežnim uvidima u bit hrvatskoga nacionalnoga pitanja, i trajni rastanak s temeljnim zasadama marksističke ideologije, ali i s idejama federalističkoga jugoslavenstva. U tome Tuđman dijeli sudbinu mnogih hrvatskih konzervativnih mislitelja, pa i brojnih već spomenutih u ovoj knjizi, no njegov monumentalan politički i državnički trijumf u vidu stvaranja suverene hrvatske nacionalne države svrstava ga ujedno i u red najvažnijih pobornika ideja konzervativizma, ponajprije zahvaljujući dubokim povijesnim uvidima zadobivenima na temelju historiografskih istraživanja. Koliko god njegov konzervativizam bio eklektične naravi, s primjesama ranijih nagnuća marksističke provenijencije, Tuđman je postao uvjeren kako nacija i religija nisu nikakvi prijelazni oblici prema socijalističkom raju besklasnoga društva, nego upravo najvažnije duhovne tvorbe ljudske povijesti. To će se u hrvatskoj političkoj praksi ogledati kao politička misao tuđmanizma koji će sačinjavati načela hrvatskoga povijesnoga i državnoga prava starčevićanskoga pravaštva, sveobuhvatnoga radićevskoga pučkoga domoljublja i pozitivnih dosega socijalnih politika hrvatske lijeve misli. Upravo ta dijakronijska sinteza temeljnih zasada višestoljetne hrvatske političke ideologije i njegov filozofijski historicizam omogućavali su Hrvatskoj demokratskoj zajednici bitak nacionalnoga pokreta, a ne tek jedne od građanskih stranaka. Ta sinteza teorije i prakse pokazala se najvažnijim Tuđmanovim oruđem za nastanak hrvatske nacionalne države i njenu obranu u Domovinskom ratu. Ne treba stoga čuditi da je Tuđman ispravno prepoznao kako je povijest, kao najvažniji temelj svakoga oblika konzervativizma, inherentno neprijateljski nastrojena spram svih revolucionarnih ideologija: „Zašto se

nove ideologije toliko upinju da izbrišu povijesno, što će reći i ljudsko pamćenje, i zašto im to nikada do kraja nije pošlo za rukom – u odgovoru na to pitanje leži i odgovor o opstojnosti nekih ljudskih vrijednosti i iluzornosti napora da se svijet učini po nečijem receptu.“ (str. 294).

Knjiga Stipe Kljaića *Povijest kontrarevolucije: hrvatska konzervativna misao od 1789. do 1989.* važan je prilog proučavanju hrvatske intelektualne povijesti, povijesti ideja i biografija hrvatskih značajeva, kao i koristan doprinos proučavanju ideja političke filozofije konzervativizma na hrvatskom povijesnom tlu. Kljaić je to uspio opredijelivši se metodologijski za prikazivanje života ideja kroz život dvanaestorice njihovih nositelja, koji su u različitim društveno-povijesnim kontekstima i vremenima dijelili zajedničko opredjeljenje za načela razboritoga evolucionizma spram iracionalno-revolucionarnoga voluntarizma, oslanjanje na antropološku tradiciju oblikovanu kršćansko-klasičnoantičkim svjetonazorom i spoznajom o ograničenosti čovječje naravi, promišljanje o narodnoj zajednici kao organskoj cjelini spram klasne diferencijacije koju naglašavaju revolucionarne ideologije i uviđanje potrebe za njegovanjem naslijeđene povijesne kulturne baštine. Konzervativizam je živa svijest u širokim hrvatskim narodnim slojevima, no u hrvatskoj intelektualnoj eliti sve donedavno nije na primjeren način valoriziran, pa čak ni ozbiljno ili sustavno analiziran, vjerojatno i zato što je elita kao takva uvijek naklonjenija utopijskim vizijama humanističke budućnosti, doli pokušajima reformskih nastojanja za nenasilnim promjenama unutar postojećega sustava, počesto olako prelazeći preko stoljeća dubokih povijesnih slojeva neke zajednice. Imajući to u vidu, tim značajniji postaje Kljaićev intelektualni napor približavanja života konzervativnih ideja širokim slojevima zainteresirane javnosti, ali i historiografskoj zajednici. Nadamo se da je to dobro pripravljanje puta za buduće znanstvene projekte i monografije u vidu sintetskih cjelina kojima će u žarištu znanstvenoga proučavanja biti hrvatska intelektualna povijest, nezaobilazan dio mozaika sveukupne hrvatske povijesti u njenom europskom i svjetskom obzoru.

Ivan Smiljanić

Amila Kasumović, *Zatočene. Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878-1914.*, Centar za historijska istraživanja, Sarajevo 2021, 165 str.

Afirmaciju sociohistorijskih istraživanja usmjerenih prema marginalnim društvenim skupinama krajem 20. stoljeća pratio je i sve veći broj radova koji su iz različitih perspektiva tematizirali razvoj kaznenih sustava i penoloških praksi, prije svega na području Europe tijekom „dugog“ 19. stoljeća. Posljedično, prihvaćena je pretpostavka kako je za potpunije razumijevanje položaja određenih marginalaca, poput devijantnih i subverzivnih pojedinaca, zločinaca i kažnjenika, nužno historijski razmotriti i institucionalna središta moći koja su uvjetovala egzistenciju potonjih. Drugim riječima, historija odozdo postala je neodvojiva od historije kompleksnih društveno-političkih sustava te institucija poput sudova i kaznionica koje predstavljaju njihov konstitutivni element. Samim time, zapadnoeuropsku i sjevernoameričku historiografiju prozele su rasprave o korelaciji između industrijskog razvoja i transformacije represivnih praksi, kao i o odnosima moći u kapitalističkim društvima kroz prizmu pojave modernih zatvora. Uz to, problematiziran je dobro poznati koncept procesa civilizacije njemačkog sociologa Norberta Eliasa iz kasnih 1930-ih, ali i teorijski modeli koje je sredinom 1970-ih u svojoj čuvenoj knjizi *Nadzor i kazna* postavio francuski filozof Michel Foucault. Bogata produkcija autora kao što su Leon

Radzinowicz, J. R. S. Whiting, David D. Cooper, Bruce F. Adams, Dario Melossi, Massimo Pavarini, Abby M. Schrader, Douglas Hay, Michael Ignatieff, Pieter Spierenburg, Thomas Laqueur, Arlette Farge, V. A. C. Gatrell, Michelle Perrot, Lucia Zedner, David Garland, Mitchel Roth i Patricia O'Brien teme vezane uz kažnjavanje nepoželjnih oblika ponašanja te tretman prijestupnika svih profila približila je historiografskom *mainstreamu*.

Iako je u socijalističkoj Jugoslaviji institucionalizirano bavljenje određenim temama koje je moguće pozicionirati unutar historije odozdo, gore spomenuti fenomeni tada su najvećim dijelom ostali historiografski neobrađeni. U Hrvatskoj su se tek u posljednjih nekoliko godina, dakle u drugom desetljeću 21. stoljeća, počeli pojavljivati prvi stručni radovi i disertacije na temu razvoja zatvorskih sustava i sankcioniranja kriminaliteta kroz povijest. Imajući to na umu, nedavno objavljena knjiga *Zatočene. Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878-1914.*, koju potpisuje povjesničarka Amila Kasumović s Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, ispunjava dio evidentne praznine. Naime, unatoč tome što je već iz naslova sasvim jasno da autorica u prvi plan postavlja bosanskohercegovački slučaj, relevantnost njezine studije nedvojbeno je regionalna budući da, među ostalim stvarima, ilustrira i situaciju u zagrebačkoj kaznionici za žene, dovodi u pitanje tzv. civilizacijsku misiju Austro-Ugarske na njezinim perifernim dijelovima itd. Posljedično, knjiga *Zatočene* posjeduje potencijal važne referentne točke za buduća komparativna istraživanja usmjerena prema metamorfozama kažnjavanja u jugoistočnoj Europi u 19. stoljeću.

U ranijim je radovima Amile Kasumović postalo sasvim jasno da ova sarajevska povjesničarka izvrsno razumije mogućnosti i ograničenja historije odozdo, prepoznaje njezine nijanse i vješto ih problematizira. Primjera radi, u tekstu „Povijest marginalnih i neuspješnih: zašto nam je potrebna?“ (Amir Duranović, ur., *Na margini povijesti*, Udruženje za modernu historiju, 2018.) podsjetila nas je kako su preostali izvori za istraživanje ovih fenomena najvećim dijelom produkti centara moći zbog čega se povjesničari više-manje upuštaju u analizu načina na koji se tzv. upravni diskurs odnosio prema marginalnim skupinama. „Marginalci različitih profila i životnih priča uglavnom nisu ostavljali direktne tragove o svojim aktivnostima, razmišljanjima i strahovima”, piše Amila Kasumović. Imajući to na umu, autorica se upustila u izradu knjige *Zatočene* čiji je cilj sažela na sljedeći način: „Sa zakašnjenjem od jednog stoljeća, željela sam posvetiti jedno istraživanje nepisanim i neobrazovanim, ubogim i nesretnim ženama koje su živjele u društvu nesprenom da ukloni uzroke njihovog kriminalnog ponašanja, ali koje je bilo i više nego spremno da ih nadzire i kazni.“ (str. 36).

Kroz nešto više od 130 stranica podijeljenih na 5 poglavlja autorica jezgrovito razrađuje pitanje tretmana zatvorenica za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, nastojeći doprinijeti boljem razumijevanju odnosa monarhijskih centara moći prema bosanskohercegovačkoj periferiji, svojevrsnoj „koloniji u susjedstvu“. Razradi ovih pitanja prethodi sažeti historijski pregled pojave zatvora kao dominantnog oblika kazne te osvrt na pojedine teorijsko-metodološke koncepte neizostavne za ovaj tip istraživanja. Na tom tragu, autorica uvažava Foucaultove doprinose, dodajući kako su joj oni uvelike poslužili kao inspiracija za knjigu. Međutim, u pogledu Foucaulta zauzima i kritičku distancu tvrdeći da je globalna recepcija njegovog djela jednim dijelom rezultirala i pretvaranjem istraživanja „o zatvorima i kažnjenicima/ama u narativ o moći, instituciji i kontroli, dok su potpuno zanemareni glasovi ljudi nad kojima je nadziranje i kažnjavanje provođeno“ (str. 28).

Jedna od specifičnosti knjige krije se i u nastojanju autorice da čitatelje upozna s poteškoćama po pitanju rada s dostupnom arhivskom građom. Upozoravajući na fragmentarnost izvora,

nesređenost arhivskih fondova (str. 32), reduciran, „suhoparan i sterilan“ jezik austrougarske administracije (str. 124), autorica čitatelje, u maniri talijanskih mikrohistoričara, čini svjesnima uloge povjesničara u složenom procesu historijske rekonstrukcije. Kako i sama priznaje, zahtjevni zadatak prenošenja glasova zatvorenica tek je djelomično ostvaren budući da joj nisu bili dostupni važni sudski zapisnici iz kojih je moguće saznati nešto više o okolnostima koje su dovele do počinjenja određenog zločina. Osim toga, kao mahom neobrazovane i nepismene žene iz ruralnih krajeva, zatvorenice iza sebe nisu ostavljale ego-dokumente (memoarsku građu, pisma i sl.). Ipak, s obzirom na mogućnost sređivanja pojedinih fondova kroz dogledno vrijeme te pojavu komplementarnih istraživanja ove vrste u regiji, pojedini aspekti teme koju obrađuje knjiga Amile Kasumović, poput onog o socijalnoj pozadini i motivima bosanskohercegovačkih kažnjenica, pa možda i kriminološkog diskursa austrougarskih intelektualaca, svakako mogu biti prošireni.

Analizom dinamičnog odnosa između centra i periferije Austro-Ugarske Monarhije autorica ilustrira ograničene dosege proklamiranog modernizacijskog pothvata koji gotovo da i nije imao u vidu zatvorenice. Neujednačen pristup austrougarske uprave po pitanju tretmana ženskih i muških zatvorenika manifestirao se i u činjenici da za žene u Bosni i Hercegovini za vrijeme Monarhije nije izgrađena posebna kaznionica (s druge strane, centralna kaznionica za muškarce otvorena je u Zenici 1888. godine). Iz navedenog su razloga osuđenice transferirane u postojeće ženske kaznionice izvan Bosne i Hercegovine (Zagreb, Vigaun, Maria Nosztra) ili su dugogodišnje kazne služile u infrastrukturno neadekvatnim okružnim i kotarskim zatvorima u kojima su bile uskraćene za obrazovne i radne programe. Kočenje financijski izdašnog projekta izgradnje ženske kaznionice pravdano je argumentom da žene ionako čine znatno manje kriminalnih radnji od muškaraca te da predstavljaju manjinu u zatvorskoj populaciji. Lako čitljivim stilom pisanja autorica nas upoznaje sa svakodnevicom zatvorenica koje su bile primorane snalaziti se u izrazito patrijarhalnom društvu, pri čemu ono nije bilo spremno na preveliku prisutnost i aktivnu ulogu žena u javnom prostoru. Shodno tome, jasno je da je takva društvena konstelacija putem zatvorskog sustava kao neke od ključnih vrijednosti nastojala nametnuti poslušnost i marljivost. U kotarskim i okružnim bosanskohercegovačkim zatvorima žene su još krajem 1890-ih boravile s vlastitom djecom, prehrana je bila toliko loša da su naočigled fizički propadale, šivale su čarape, prale rublje, radile su u povrtnjaku ili u polju. Produktivan zanatski rad nije bio osiguran za njih (što, primjerice, nije bio slučaj sa zatvorenicama u Zenici), a tek od 1906. godine Zemaljska je vlada počela sustavno razmišljati o pitanju obrazovanja ženske zatvoreničke populacije. Kako ističe Amila Kasumović, prevladavalo je mišljenje da je ženama ionako mjesto u kući te da im edukacija, po izlasku iz zatvora, ne bi bila od koristi (str. 95). Hrvatske čitatelje možda će pritom najviše zanimati navodi o zagrebačkoj kaznionici koja je na prijelazu stoljeća muku mučila s prenapučenošću, lošim higijenskim uvjetima i obolijevanjima od tuberkuloze. Naime, upravo je zbog problema preopterećenosti zatvora i nepovoljnih sanitetskih uvjeta u ljeto 1903. godine prekinuta praksa izručivanja bosanskohercegovačkih osuđenica na odsluživanje zatvorskih kazni dužih od godinu dana u zagrebačkoj kaznionici na Savskoj cesti.

Da se rodni aspekti historije kažnjavanja u 19. stoljeću počinju afirmirati kao novo istraživačko područje potvrđuje činjenica kako se gotovo u isto vrijeme kada je objavljena nova knjiga Amile Kasumović pojavila i studija irske povjesničarke Elaine Farrell, *Women, Crime and Punishment in Ireland. Life in the Nineteenth-Century Convict Prison* (Cambridge University Press, 2020.). Dok je historija žena etablirana na ovim prostorima (iako je Mirjana Gross 1993. u članku „Nevidljive žene“ izjavila da to polje u domaćoj historiografiji nema perspektivu), autori i

autorice usredotočeni na teme iz hrvatske povijesti poglavlje vezano uz kriminalitet, kriminološki diskurs i različite modalitete modernog kažnjavanja tek trebaju podrobnije razmotriti. Kako je i sama Amila Kasumović uočila, regionalna je historiografija tijekom 2000-ih donekle počela hvatati korak s trendovima zaokupljenima s marginalnim skupinama, no šačica provedenih istraživanja uglavnom je ostala fokusirana na pojedine zatvore namijenjene muškim osuđenici-ma. Ženski kriminalitet, tretman zatvorenica i njihove životne priče tek trebaju pronaći mjesto u regionalnoj i hrvatskoj historiografskoj matrici. U tom smislu knjiga *Zatočene* svakako može poslužiti kao izvrstan predložak za istraživanja koja će iz specifične perspektive sagledati modernizacijske procese na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, ali i onovremene klasne i rodne odnose.

Luka Pejić

Ivo Lučić, *Presvlačenje krša. Povijest poznavanja Dinarskog krša na primjeru Popova polja*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo 2019, 679 str.

Knjigom *Presvlačenje krša*, koja se odlikuje multidisciplinarnim pristupom, Ivo Lučić otvara velika vrata i uvodi nas u povijest okoliša ili ekohistorije, što je pristup koji je u nekim historiografijama već dobro razvijen. Povijest okoliša nastoji razumjeti „život, rad i mišljenje ljudskih bića u odnosu na ostalu prirodu kroz promjene koje donosi vrijeme“ (Donald Hughes). U ovoj knjizi se odnos čovjeka i prirode (mada je i čovjek dio prirode) ispisuje na najbolji mogući način.

Osim Uvoda, knjiga je podijeljena u tri dijela: prvi je posvećen pregledu literature u kojoj se pisalo o kršu u Popovu polju, a drugi dio je naslovljen „Rasprava. Dinarska sublimacija prirodne divljine kao društvenog nasilja“. Treći je zaključni dio i sadrži sintezu čitave knjige.

Knjiga najprije definira pitanja kojima će se baviti, daje osnovne pojmove kojima se barata (što je povijest okoliša, što kulturni krajolik i sl.), a potom se daje vrlo koristan pregled dosadašnjih istraživanja Popova polja, od Plinija Starijeg u prvom stoljeću nove ere, preko opisa koje su ostavili razni putopisci, zoolozi, povjesničari i sl., kao što su Benedikt Kotruljević, Jakov Sorkočević, Nikola Gučetić, Evlija Čelebi, Joanikije Pamučina, Vjekoslav Klaić, do najnovijih istraživanja o Popovu polju.

Prvi dio knjige posvećen je znanstvenim istraživanjima Popova polja. Posebnu pažnju autor je posvetio istraživanjima Popova polja u doba Habsburške Monarhije, kada se i na ovim prostorima uspostavlja karstologija kao znanstvena disciplina. Tu su nezaobilazni radovi Jovana Cvijića, potom austrijskog građevinskog inženjera Maxa Grollera, te također istraživanja Josepha Riedela, koji piše o Vjetrenici, daje opis pećine, prve vjerodostojne podatke o temperaturi, vjetrovima i slično. Tu su, naravno, i brojni drugi autori koji daju niz pojedinosti o Popovu polju (Friedrich Katzer, Eduard Richter – geograf sa Univerziteta u Grazu, potom češki karstolog Karel Absolon).

U Kraljevini Jugoslaviji ključni karstolog je Jovan Cvijić, čije radove Lučić pedantno navodi i pri tome posebno upućuje na njegovu standardnu knjigu *Balkansko poluostrvo*, u kojoj ima i jedno poglavlje o prirodnim područjima kao faktoru utjecaja na život čovjeka. Lučić prezentira i druge Cvijićeve radove u kojima opisuje Popovo polje. Naime, Cvijić je krajem 1920-ih godina četiri godine organizirao speleološka istraživanja Popova polja sa svojom Speleološkom sekcijom Geografskog društva iz Beograda. Bila su to „prva sistematska proučavanja speleoloških prilika jedne veće oblasti Dinarskog karsta“. Cilj tih istraživanja je bio proučavanje „hidrografske osnove za poljoprivredne melioracije: ispitivani su ponori i podzemni otoci polja i mogućnost njihovog proširivanja, te više pećina i jama po obodu polja“ (str. 87). Cvijić je time nastojao

„približiti interese znanosti i interese upravljanja prirodom“ čime je „srušio zid kojim je naša nauka bila ograđena od života naše društvene sredine“ (str. 91). O tome je opširno pisao Sima Milojević (1894-1969), a Lučić to brižljivo prezentira u ovoj knjizi.

Osim Cvijićevih, Lučić navodi i radove Alfreda Grunda iz Beča i Friedricha Katzera. Njih trojicu se smatra „klasicima“ i „rodonačelnicima karstologije“.

Pored geografa, Popovim poljem su se bavili i biolozi, koji su istraživali život u podzemlju. Lučić piše kako se dvije faunističke pojave Popova polja izdvajaju iz sudbine ostalih: jedna je riba gaovica, a druga podzemna fauna. Autor detaljno istražuje i kako su pojedini bioznanstvenici u Kraljevini Jugoslaviji istraživali podzemnu faunu Popova polja. Riječ je, zapravo, o nekoj vrsti „rekonstrukcije zametnute zoološke prošlosti“ (str. 117).

No, za povjesničara je, ipak, puno važniji ovaj dio knjige u kojem autor pokazuje kako je bio organiziran život i privređivanje u Popovu polju od 19. stoljeća. Ovaj kraj je u osmansko doba bio „izvan civilizacije“. Lučić citira isusovca Antonia Ayala koji piše: „Prosti ljudi, opterećeni turskim jarmom, vode mučno pastirski i poljski život između šumskih i kamenitih brda. Ne-povjerljivi su prema svima; čak će i misionarima sakriti koliko imaju djece i blaga, bojeći se da oni ne odaju osmanskim vlastima. Svi su bili podložni prema glavaru obitelji.“ (str. 119). Lučić se oslanja i na opise sela koje je ostavio Joanikije Pamučina, iz kojih se vidi kako je komunikacija među selima bila loša (neki putevi su bili loši čak i za jahanje). „Iz Slanog se zadnjih godina 19. st. išlo magarećom stazom preko brdskog sedla Orahova Dola tri sata hoda do Popova polja“ (str. 120).

Kuće su bile samo skloništa za ljude i stoku. Ljudi su stanovali „u malim krajnje jednostavnim i oskudnim jednodimenzionalnim kućama, koje su građene od kamena, usuho, bez žbuke. Najprije su imale krov pokriven raženom slamom (...) a kasnije tankom kamenom pločom, bez vezivnih materijala. Glavna stambena kuća, a često i jedina, bila je mala, nerijetko je jedan jedini otvor imala u vratima, u lošijim varijantama zatvoren samo gunjem. Bila je bez ikakva osobita namještaja“. U sredini je bilo ognjište. Život je bio izuzetno siromašan toliko da su neki pisali kako je teško zamisliti da se tu moglo uopće živjeti (str. 122). Osnovna hrana je bio kruh od prosa i ječma, odjeća je bila vrlo skromna, zanimanje je bilo poljoprivreda i stočarstvo.

Ipak, bilo je pokušaja da se naprave neke promjene. Navodi se da je Ali-paša Rizvanbegović poticao neke promjene u načinu života, uzgoju kultura (duhana, riže, krompira). On je 1834. iz Istanbula doveo ljude koji su počeli sijati rižu („pirinač-ljubašak“ koji je 1868. dao 15 vagona roda); propagirao je uzgoj masline, duda, pokrenuo melioraciju Trebižačkog polja pretvorivši šikaru i baruštinu u 2000 dunuma plodne zemlje.

Međutim, ključne promjene su nastupile s austrougarskom upravom, kada se u BiH grade željezničke pruge. Nije to zaobišlo ni ove krajeve. Najprije su provođena ozbiljna geološka istraživanja i potom građena pruga Sarajevo - Metković. U Popovu polju je ova pruga dočekana „kao najveća i najkorisnija investicija u njegovoj povijesti“. Postepeno se poboljšavaju uvjeti života, ali ipak dolazi i do prvih iseljavanja u Ameriku.

U doba Kraljevine Jugoslavije nastavljeni su pokušaji melioracije Popova polja, ali je čitava Hercegovina i dalje ostala „pasivna zemlja: njena polja i njene planine ne daju dovoljno hljeba narodu koji na njima živi“ (str. 147). Lučić nas podsjeća na knjigu Ljube Mićevića *Život i običaja Popovaca*, koja je objavljena 1952, ali je materijal nastao u istraživanjima od 1929. do 1938. godine (Mićevića su 1941. ubile ustaše). U ovoj knjizi Mićević detaljno opisuje narodnu svakodnevicu Popova polja, nudi opis stambenih kuća i gospodarskih objekata, svjedoči o lošoj putnoj infrastrukturi...

Popovo polje je imalo i tešku prošlost tokom Drugog svjetskog rata. Ivo Lučić u ovoj knjizi govori o ratnim žrtvama (ali i onim poratnim), navodi masovne grobnice (Kapavica, Pandurica, Ržani do, jame u selu Čavšu, Snobitac na Korlatima, Hutovske jame, Golubinka, Ograđenica, Behramova jama, Striježava, Koritska jama, jama na Poplatu itd.). Ubijala je i glad (str. 162).

Veliki dio knjige Ivo Lučić je posvetio problemima istraživanja karstologije u drugoj polovici 20. stoljeća u vrijeme socijalističke Jugoslavije, u kojoj su „krajolici hercegovačkog holokarsta uskoro postali predmetom jednog od najkompleksnijih istraživanja, koje je propisala Vodoprivredna osnova sliva Trebišnjice iz 1954. godine“ (str. 211). Tada se razvija hidrogeologija kao središnja disciplina, a samo za potrebe hidrosistema „u razdoblju od 20 godina izbušeno je više od 500 istražnih bušotina. (...) Geofizičkim ispitivanjima zahvaćeno je više od 300 km² terena“ (str. 218).

Geografi i speleolozi su najviše sudjelovali u istraživanjima Popova polja. Među njima se ističe Ratimir Gašparović (1926-1986), koji je opet posebno istraživao Vjetrenicu, Donje polje, Ponikvu, Doljašnicu, Provaliju itd. Orhan Zubčević je istraživao povijest razvoja Trebišnjice, kao i Josip Roglić. Sva ova istraživanja pokazuju ne samo kako se oblikovao reljef Popova polja, nego i kakav je to utjecaj imalo na društvo; koliko je, naprimjer, dovršenje brane Grančarevo imalo utjecaj na poljoprivredne proizvode, na parcele zasađene vinogradima, djetelinom i sl.

Lučić detaljno prati razvoj istraživanja, pokazuje kakve se ekološke promjene odvijaju i kako se to interpretiralo na raznim znanstvenim skupovima. Kako su termoelektrane (naprimjer u Gacku), kao i upotreba raznih kemikalija u obradi tla, utjecale na stanje biljnog i životinjskog svijeta? Što je za „čovječiju ribicu“ značila izgradnja brane na Trebišnjici i betoniranje korita u Popovu polju? (str. 259).

Tu već dolazimo do tog važnog dijela knjige o utjecaju industrijalizacije na prirodu. Lučić to predstavlja kroz Hidroenergetski projekt na Trebišnjici. Pokazuje kako se to odvijalo, sukob *Hidrosistema Trebinje* i Hidroelektrane Dubrovnik krajem 1960-ih godina (to su bile ozbiljne političke debate između lidera BiH i Hrvatske, o tome su se svadali i pred Titom). Piše ovdje Lučić i o izgradnji hidrocentrala Trebinje I i Trebinje II, Čapljina, koja je otvorena 29. novembra 1979. na Dan Republike, potom o realizaciji Gornjih horizonata tokom 1980-ih godina itd.

Iz ove knjige vidimo koliko je sve to imalo odraza na modernizaciju života, s jedne, ali i utjecaj na biljni i životinjski svijet, s druge strane. „Traktor i fičo postaju in a čiro out“, veli Lučić (str. 300), sela se moderniziraju, dolazi električna energija, ljudi se zapošljavaju u industriji, počinje moderna „turistikacija“ (str. 306) Vjetrenice, vodi se računa o kulturnom nasljeđu, u Hutovu se obnavlja Hadžibegov grad, ali se dešavaju i nesreće, katastrofe.

Lučić se fokusira i na ekološke posljedice ove modernizacije. Upućuje kako su novine o tome pisale. Naprimjer, *Glas Trebinja* je početkom 1981. pisao o promjeni izgleda Trebišnjice: „Nekada najveća evropska ponornica praktično ne postoji u svom prirodnom obliku, jer sve je manje-više umjetni protok“ (str. 312-315). Nekoliko godina kasnije isti list je već pisao o pomoru ribe u Bilećkom jezeru. Sve je to donosila modernizacija, ali je to i poticalo odlazak ljudi („modernizacija dolazi, ljudi odlaze“, veli Lučić, str. 318).

Poseban dio knjige Lučić je posvetio prikazu materijalne kulture i osvrće se na niz monografija o Popovu polju. Prvo piše o monografiji o Popovom polju, koju su napisali Milenko Filipović i Ljubo Mićević; tu je potom monografija o katoličkoj župi Hutovo, potom ona o župi Trebinje koju je napisao Đuro Kriste, pa o Čavaš selu u Popovu polju, kao i o monografiji Mihovila Vlahinića koju je objavila ANUBiH 2004. godine... Tu je i odličan pregled materijalne kulture Popova u očima službenih institucija (istraživanja u okviru Zemaljskog muzeja u Sarajevu, ali i Zavičajnog muzeja u Trebinju).

Važan dio ove knjige je posvećen pitanju identiteta Popova polja: „Čije je Popovo?“ (str. 408). Lučić piše: „Popovo nije razvijano kao jedinstven teritorijalni entitet, nego je bilo podijeljeno među okolnim središtima“, što je povezano s činjenicom da tu nije bilo neko veće središte koje bi integriralo čitav prostor (str. 413). Lučić pokazuje kako su neki istraživači porijekla stanovništva u Popovu polju „naginjali“ na nečiju stranu: Milenko Filipović je tako „naginjao srpskoj strani“. On je tvrdio kako su većina doseljenika u Popovu činili Srbi „i ubrzo asimilovali starinačko stanovništvo, ukoliko ga je bilo“ (str. 415). Nasuprot Filipoviću, Đuro Kriste tvrdi da je većina stanovništva u Popovu polju tu sigurno od druge polovice 17. stoljeća, a ranije porijeklo je teško utvrditi. Puljić i Vukorep u svojoj monografiji o župi Hutovo podvrgli su ozbiljnoj kritici ranije teze Jefte Dedijera iznesene u knjizi *Hercegovina*. Tu su i istraživanja o muslimanina Popova polja Hivzije Hasandedića, koji misli da su prvi muslimani u ovom kraju regrutirani iz reda bogumila, koji su tu gradili nekropole stećaka. Mulimani su se poslije niza seljačkih ustanaka, a posebno poslije 1878, odavdje iseljavali. Poslije Drugog svjetskog rata tu ih više skoro i nema.

Drugi dio knjige otvara pogled na prirodoslovno istraživanje Popova polja u socijalističkom razdoblju. I ovdje se susrećemo sa istraživačima hidrogeolozima, brojnim projektima istraživanja o melioraciji krša, ciljevima tih istraživanja i slično. Lučić tvrdi da su u socijalističkoj Jugoslaviji ciljevi istraživanja bili suzbijanje poplava i modernizacija društva, a rezultati, osim nespornog postizanja znanstvenih spoznaja – degradacija okoliša. Autor pokazuje kakav je utjecaj čovjeka na prirodu, kako u predindustrijskom tako i u industrijskom razdoblju. Iako ekološke posljedice industrijalizacije u Popovu polju još nisu detaljno istražene (str. 486), jasno je da je to dovelo do brojnih promjena u flori i fauni.

Naravno, tu je i pitanje tzv. kulturnog krajolika, što uključuje i tzv. „svete krajolike Popova polja“ (str. 532 i dalje). Dakako, riječ je o pitanjima mitologije i religije. Neki od ovih „svetih krajolika“ (uglavnom muslimanski) su uništeni (Hadži-begova tvrđava u Hutovu, džamije u Kotezima i Dračevu, muslimansko groblje u Ljubinj, više kula u Popovu itd.) (str. 546).

U ovom dijelu knjige Lučić raspravlja i o odnosu identiteta i nasilja, te kako se to predstavljalo u narodnim pjesmama, mitovima i pričama. Cvijić je tako, naprimjer, govorio o „dinarskom temperamentu“ koji generira nasilje i surovost prema drugom. Tu su gusle koje razvijaju hajdučki sindrom, pa sindrom Kraljevića Marka, koji se pak nije ograničio samo unutar Srba nego je bio „stalni pratitelj hrvatskog stanovništva koje je živjelo pod osmanlijskom vlašću u blizini granice“. Lučić navodi i zapažanja Antuna Radića koji je koncem 19. stoljeća pisao kako bi mladi „prije otišli u boj nego u svatove“ (str. 559). Lučić u zaključku pokazuje kako to pitanje odnosa okoliša i nasilja nije jednostavno. On navodi kako ima beskrajno puno primjera suradnje i uzajamne pomoći ljudi, koji su svjesni da se svi suočavaju s moćnom silom prirode i zbog toga im je na tom putu prilagođavanja prirodi nužna suradnja, a ne nasilje jednih nad drugim (to su primjeri tzv. bratinskih užina, „umolbi“ ili moba kako ih drugdje nazivaju i slično). Lučić pokazuje kako postoji razlika u percepciji divljine kod nas i drugdje u svijetu: naprimjer, u SAD-u divljina znači neku prirodnu harmoniju koja pozitivno utječe na ljudsko društvo, a kod nas je to uglavnom obilježje nekulture i nasilja, neodgojenosti, neotesanosti, mada i kod nas postoji naprimjer pojam „ljudeskara“ kao obilježje „korpulentne dobričine“ (str. 590).

Knjiga je tehnički jako lijepo uređena, s mnoštvom ilustracija koje dočaravaju svu ljepotu prirode o kojoj piše. Važna je ovo knjiga za našu kulturu. Ona otvara ne samo pitanja ekohistorije nego i pitanja naše budućnosti. A naša budućnost ovisi o našem odnosu prema prirodi.

Husnija Kamberović

**Marko Šeparović Bogomoja, *Hrvatski narodni život i običaji u Veloj Luci*,
Udruga Lanterna Vela Luka, Vela Luka 2020, 316 str.**

Autor rukopisa *Hrvatski narodni život i običaji u Veloj Luci* je profesor Marko Šeparović Bogomoja, koji ga je napisao 1930-ih. Taj je rukopis sačuvan u Arhivu Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena (Odsjek za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti) i donosi mnoštvo podataka o životu i običajima Velolučana (otok Korčula) s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Strukturiran je prema osnovi Antuna Radića na tri velike cjeline, odnosno 12 glava: I. Priroda, II. Tjelesni ustroj naroda, III. Jezik, IV. Životne potrebe, V. Rad, VI. Život, VII. Pravo, VIII. Običaji, IX. Zabave, X. Poezija, XI. Vjerovanje, XII. Iskustvo, znanje i mudrovanje. Šeparović Bogomoja, dakle, pokušava sveobuhvatiti prostor Vele Luke i okolice, njezine gore, njezinu zemlju, tlo, biljni i životinjski svijet. Detaljno približava materijalnu kulturu Velolučana te opisuje njegovu kuću i dvorište, hranu, odjeću i obuču, nakit i lijekove, sprave i oruđe koje su koristili u ribolovu i pri obradi zemlje. Pritom posebno ističe Velolučane koji su bili vješti i inventivni u smišljanju novih alatki. Podosta stranica posvećeno je poslovima čovjeka: gonjenju stoke, obradi zemlje, kućnim poslovima, gradnji nastambi, kuća za stanovanje, kuća u polju i gradnji suhozida u vinogradima i voćnjacima. Slijedi opis izrade ženskih rukotvorina. Autor je čitatelja upoznao i s prikazom života obiteljske zadruge, kao i procesa njezinog rasformiranja. Značajan dio rukopisa posvećen je nematerijalnoj kulturi, običajima, napose onim za vrijeme Božića. Šeparović se osvrće i na porod, ženidbu i smrt, zaokružujući život od početka do kraja. Ne zaboravlja opisati zabave i igre, naročito izdvajajući opis Kumpanije – igre od boja i pokladnih običaja. Donosi i niz priča i pjesama u desetercu, a za istaknuti je i onu o podizanju zvonika u Veloj Luci 1870-ih. Njegovo djelo završava opisom proricanja budućnosti iz različitih znakova (karte, talog kave, ruke i drugo), vjerovanjem o drugom svijetu, poznavanju prirode, prošlosti i mišljenju o drugima...

Knjiga ne donosi samo Bogomojin rukopis, već obuhvaća i etnološku, jezično-dijalektološku, kao i studiju o autoru i kontekstu vremena i prostora. Time je rukopis Marka Šeparovića prerastao u još zanimljiviju i sveobuhvatniju knjigu. Naš istaknuti etnolog i ravnatelj Međunarodne smotre folklora u Zagrebu Tvrtko Zebec napisao je studiju koja Šeparovićev rukopis smješta u etnološki kontekst, kako drugih sličnih rukopisa, tako i same znanosti. Petar Milat, autor vrijednog *Rječnika govora Blata na Korčuli*, inače ponajboljeg rječnika za govore na otoku Korčuli, dao je osvrt na jezik, tj. dijalekt Bogomojinog rukopisa. Milatov prikaz je analiza Blačana, tj. govornika susjednog, vrlo sličnog blatskog dijalekta, pa je time knjiga odmjerenija i izdignutija od same velolučke sredine. Milat je uz ovu studiju priredio i rječnik dijalektalnih izraza. Tonko Barčot dao je kraći biografski prikaz Šeparovićeve iznimno zanimljivog životnog puta, naslanjajući se na već postojeća istraživanja povjesničara Franka Oreba, Mire Kolar Dimitrijević i Tihane Luetić. Barčot je u tom tekstu nastojao postaviti rukopis Marka Šeparovića Bogomoje u vrijeme i prostor, pronalazeći tragove i odjeke ondašnje društveno-političke stvarnosti u knjizi. Uz navedene studije, knjiga obuhvaća kazalo osoba i zemljopisnih pojmova.

Iako Marko Šeparović Bogomoja u svojem rukopisu nije dotaknuo svako pitanje Antuna Radića, već njegovu veliku većinu, može se s pravom reći da je ovo Šeparovićevo djelo sveobuhvatna povijest svakodnevice Vele Luke. To mogu zaključiti s obzirom da sam rođen u Veloj Luci 1932. godine i da sam svjedok vremena i obrazaca „starog“ života. S druge strane, kao autor brojnih priloga i poznavatelj međuratne prošlosti Vele Luke i otoka Korčule, mogu reći da u postojećoj zavičajnoj historiografiji (ne samo Vele Luke i otoka Korčule) imamo tek fragmente koji

se dotiču povijesti svakodnevice. Stoga je pred nama jedinstveno i dragocjeno djelo kapitalnog značaja za kolektivni identitet ovog otočnog mjesta. No, ne samo za Velu Luku već i za susjedno Blato (donoseći brojne analogije sa susjedima) i čitav otok Korčulu, pa i južnodalmatinski prostor. Naime, Šeparovićevo djelo jedan je od rijetkih takvih opširnih rukopisa za otok Korčulu i širi južnodalmatinski prostor.

Šeparovićevo rukopis nije samo prikaz stvarnosti s kraja 19. i početka 20. stoljeća, on je s obzirom na usmenu predaju onog vremena i tadašnje ustaljene životne obrasce, uopće prikaz starijeg horizonta života Velolučana, od njihovih samih početaka (18. st.), ali i još ranijih vremena kada su živjeli kao dio blatske zajednice. Time ovo djelo profesora Marka Šeparovića poprima još značajnije i monumentalnije konture.

Važna je činjenica što je Marko Šeparović bio pismen čovjek, profesor povijesti, publicist i autor niza knjiga. On poznaje kontekst, iznosi tumačenja, daje usporedbu ranijih i kasnijih običaja, u cjelini prikazuje mijene vremena. To je u punom smislu te riječi sinteza povijesnih, etnografskih, socijalnih, kulturnih i drugih elemenata koji pružaju pogled na samo izvorište mjesnog i otočkog identiteta. Studije Tvrтка Zebeca, Petra Milata i Tonka Barčota s etnološke, jezične i povijesno-biografske strane daju stručnu i zaokruženu analizu Šeparovićevo djela i njezinog znanstvenog i kulturološkog doprinosa. Uopće, knjiga predstavlja kapitalno djelo za upoznavanje povijesne svakodnevice Vele Luke i otoka Korčule. Ona je sinteza jednog vremena svakodnevice širih društvenih slojeva, kao odmak od povijesti elita. Nije potrebno ni isticati koliko će ova knjiga poslužiti povjesničarima, etnolozima, lingvistima i istraživačima drugih profila, te koliko će članaka i knjiga proizaći kao rezultat analiza pojedinih segmenata ovog, u punom smislu te riječi, narodnog otočkog blaga. Za nadati se da će knjigu pročitati i Velolučani te da će ih dodatno osvijestiti o njihovim posebnostima i zasebnom identitetu.

Franko Mirošević

George García-Quesada, *Karl Marx, Historian of Social Times and Spaces*, Leiden – Boston: Brill, 2021, 190 str.

Filozof George Garcia-Quesada predaje na kostarikanskom sveučilištu *Universidad de Costa Rica*, a istražuje društvenu povijest, kritičku teoriju i filozofiju povijesti. Autor je knjiga *Las sombras de la modernidad. La crítica de Henri Lefebvre a la cotidianidad moderna* (San José 2001) i *Formación de la clase media en Costa Rica. Economía, sociabilidades y discursos políticos, 1890-1950* (San José 2013). Njegova najnovija knjiga *Karl Marx, Historian of Social Times and Spaces* objavljena je 2021. godine u izdanju izdavačke kuće Brill.

Knjiga je podijeljena na uvod, četiri poglavlja i zaključak. U uvodnom dijelu (*Introduction: For a Multilinear Science of History*, str. 1-16) autor je želio uspostaviti dijalog između Marxove koncepcije povijesti i problema suvremene filozofije povijesti tako što je analizirao kategorije društvenog prostora i vremena u Marxovim radovima. Nastojao je pokazati da je Marx imao multilinearano shvaćanje povijesti koje se baziralo na društvenim oblicima (umjesto na fazama, razdobljima) te je takav pristup omogućio stapanje različitih društvenih prostora/vremena bez da su oni bili svedeni na jedno društveno načelo (*principle*). Quesada o Marxovom shvaćanju povijesti kao znanosti kaže sljedeće: „U suvremenim terminima, Marx je shvaćao znanost o povijesti kao transdisciplinarnan, totalizirajuć/sveobuhvatan (*totalising*) pristup u društvenim znanostima. Stoga naslov ove knjige, koji se namjerno referira na duboke i sugestivne riječi Eduarda

Grünera u predgovoru *Class Struggles in France*, aludira na Marxa kao društvenog istraživača na filozofskoj, teorijskoj i empirijskoj razini.“ (str. 4).

U prvom poglavlju (*History with Social Ontology*, str. 17-53) autor se bavi pitanjem ontologije povijesti u Marxovim radovima. Ontologija (pitanje bića i njegovog bitka i biti) u filozofiji povijesti je u drugoj polovici 20. stoljeća odbačena, osobito nakon lingvističkog obrata i poststrukturalizma. Cilj filozofije povijesti više nije bio bavljenje biti povijesti (*being of history*) već filozofijom historiografije, odnosno analizom dostupnog povijesnog znanja o prošlosti. Quesada smatra kako je Marx povezao epistemološko i metodološko s ontološkim aspektom povijesnog istraživanja. Marx i Engels imaju specifičnu koncepciju društvenog svijeta koja se bazira na apstraktnim strukturama ljudskog djelovanja, povijesti i društva koji čine ontologiju njihovog proučavanja prošlosti. Te kategorije se mogu koristiti u svim društvima neovisno o povijesnom kontekstu i one čine mogućim spoznaju u proučavanju nekog povijesnog procesa. Iz toga proizlazi da je Marxova koncepcija povijesti prostorno-vremenski kompleks globalnih procesa koja nije fokusirana na proučavanje određenog prostora, vremena ili društva. Osnovni Marxovi koncepti, prema Quesadi, su ljudska praksa, način proizvodnje i materijalistička koncepcija povijesti koja je omogućila shvaćanje jedinstva ljudskog iskustva bez njegovog svođenja na jednolinijski pravac razvoja.

Praksa je osnovni koncept Marxovog materijalističkog tumačenja povijesti. Čovjek stvara vlastiti svijet u međusobnoj interakciji s drugim ljudima i prirodom. Marx obrazlaže da iako čovjek ima mogućnost stvaranja i mijenjanja svijeta on to čini pod određenim okolnostima koje su naslijeđene iz prošlosti. Francuski filozof Henri Lefebvre je preuzeo Marxov pojam prakse i proširio ga na način kako ljudi stvaraju prostor i vrijeme u zatečenim prostorno-vremenskim okolnostima. Marxov koncept proizvodnje nije samo puki ekonomski proces rada već je u širem ontološkom značenju rezultat ljudske aktivnosti. Tako se dolazi do mišljenja da u Marxovoj koncepciji ljudske prakse stvaranje prostora i vremena je uvijek društveno te povezano s povijesnom totalizacijom. Pojašnjenje povijesne totalizacije je preuzeto od Jean-Paul Sartrea prema kojemu se prošlost bazira na individualnoj praksi, a skup individualnih praksi čini prošlost. Individualna praksa je povijesno uvjetovana unutar određenih prostorno-vremenskih mogućnosti i kroz njih je kontinuitet/diskontinuitet, proizvodnja ili reprodukcija *proizvedena (generated)* u odnosu na postojeću društvenu strukturu i s vremenom mijenja uvjete koji su uopće omogućili njihovo nastajanje.

Totalizacija prema Marxu proizlazi iz načina proizvodnje jer se ljudi moraju organizirati kako bi zadovoljili svoje potrebe i preživjeli. U *Prilogu kritici političke ekonomije* iz 1859. Marx razlikuje tri razine načina proizvodnje: ekonomsku strukturu, pravnu i političku „superstrukturu“, a iz njih proizlaze oblici društvene svijesti – pravna, politička, religijska, kulturna i filozofska. Quesada se poziva na Andrewa Colliera, predstavnika kritičkog realizma, ističući da bi navedene načine proizvodnje trebalo sagledavati kao razine (*stratum*) u kojoj viša razina ovisi o nižoj. Kao primjer navodi biološku razinu koja izranja iz kemijske razine, a ona pak izranja iz fizike. Niže razine omogućavaju funkcioniranje viših, ali istovremeno svaka novonastala razina povratno utječe na onu razinu iz koje je nastala. Tako gledano, Marxova ekonomska struktura bila bi uvjet pravne i političke razine, a društvena svijest bi pak tvorila još višu razinu. Svaka praksa uvjetuje stvaranje nove razine, a budući da mehanizam svake razine ima svoj vlastiti prostor i vrijeme, jedna praksa stvara nekoliko prostora-vremena koji odgovaraju različitim razinama. Posljedično, jedinstvena geografsko-kronološka jedinica ima nekoliko preklapajućih društvenih prostora i vremena. Na jednom mjestu u *Prilogu* Marx sugerira „horizontalno“ postojanje sistemskih oblika u razinama koji ne moraju nužno uvjetovati jedno drugo, te se razvijaju neovisno zbog

različitih pravila djelovanja. Kao primjer uzima se religija i umjetnost koje ne moraju imati iste mehanizme djelovanja, ali su uvjetovani razinama ispod njih.

Marxove ontološke koncepcije povijesti su ukorijenjene u povijesnom iskustvu i mogućnostima unutar kojih su se dogodile. Osnovni uvjet jest akumulacija kapitala koja je pružila okvir za konfiguraciju prostora-vremena na kojemu počiva moderno povijesno iskustvo. Odnos između ljudskog iskustva i pluralnost pojedinog prostora-vremena je posredovana načinom proizvodnje koji je pokretač povijesne totalizacije. Stoga je način proizvodnje osnovni diskontinuitet u povijesti koji stvara različite oblike društva u odnosu na interakcije između ljudske prakse i materijalnih okolnosti, što je u kontrastu spram predeterminiranih obrazaca evolucijskih tumačenja povijesti. Određene kategorije koje se koriste za tumačenje prošlosti, prema Marxu, povijesne su samo ako se uzima u obzir kontekst društva na koji se primjenjuju. Apstraktne kategorije poput rada ili stanovništva nisu korisne za analizu određenih društvenih procesa ako se ne konceptualiziraju u odnosu na određenu vrstu društva.

U završetku prvog poglavlja Quesada navodi kako je prvotna Marxova koncepcija svjetske povijesti bila preuzeta od radova građanskih teoretičara 18. i početka 19. stoljeća koji su nastojali iskustvo jedne zemlje koristiti za tumačenje čitavog svijeta. Kod Marxa se to vidi u tekstovima koji se bave neizbježnošću revolucije i nužnošću prolaska drugih zemalja svijeta kroz određene faze razvoja kroz koje su prošle zemlje poput npr. Velike Britanije. Međutim, Marx je u *Grundrisse* signalizirao odbacivanje svjetsko-povijesnog tumačenja povijesti. Uvođenjem koncepta azijskog načina proizvodnje Marx uočava postojanje različitih načina proizvodnje koji nisu nužno kapitalistički. Koncepcija *univerzalne povijesti* zamijenjena je konceptom *nejednakog razvoja* (*uneven development*) između različitih sfera društvene aktivnosti. Quesada navodi Marxov pogled na tadašnju Kinu za koju Marx piše da u određenoj sferi industrije preuzima kapitalistički način proizvodnje, dok u poljoprivredi promjena u načinu proizvodnje izostaje.

Drugo poglavlje (*Theory, Models and Explanation*, str. 54-93) bavi se ulogom koju su imali prostorno-vremenski elementi u Marxovim povijesnim objašnjenjima, kao i njihovom korisnosti u uspostavljanju metodološkog okvira. Poglavlje započinje temom o apstrakcijama kao temeljem Marxove metodologije i implikacijama koje to ima za povijesne teorije. Razlika između razina apstrakcije omogućuje razlikovanje između načina proizvodnje i društvene formacije, što je nužno za povijesna objašnjenja. S obzirom da je povijest kombinacija povijesnih praksi, dijalektičko objašnjenje je fokusirano na uvjete koji su omogućili takvu totalizaciju i daje im smisao. Sociolog Charles Tilly marksistički pristup povijesnom objašnjenju naziva sistemskim objašnjenjem koje uključuje određivanje mjesta ili događaja, strukture ili procesa unutar šireg skupa međuovisnih elemenata pokazujući kako događaj, strukture ili procesi djeluju ili su posljedica interakcije između širokog skupa elemenata. Apstrakcija je važan element jer je potrebno napraviti početnu determinaciju kako bi se došlo do konkretnih koncepata koji mogu teoretski reproducirati dinamiku društvene totalizacije. Prema Marxu apstrakcije nisu samo mentalne konstrukcije već odgovaraju strukturama u stvarnosti, stoga je cilj znanosti obuhvaćanje stvarnih odnosa, a ne samo koncepata. Iako su modeli koji se koriste u teorijama apstrakcija iz kuta marksističkog kritičkog realizma, samo zato što je model apstrakcija ne znači da je nestvaran (*imaginary*), već znači da je model samo apstrakcija stvarnoga stanja.

Quesada smatra da su upravo koncepti prostora i vremena oni koji omogućuju objašnjenje stvarnosti, konkretno objašnjenje nejednakog i kombiniranog razvoja. Pitanje vremena i prostora su problematizirali Rosa Luxemburg i Leo Trocki kada su početkom 20. stoljeća nastojali objasniti imperijalizam kao težnju kapitalizma da se proširi na čitav svijet. Njihovi radovi

smještaju kapitalizam u određeni prostor (na svjetsku razinu) i impliciraju određeno povijesno vrijeme. Francuski povjesničar Braudel navodi kako je Marx prvi autor koji je koristio društvene modele na osnovi povijesnog *longue dureé* (dugog trajanja). Quesada navodi primjere kako je Marx koristio koncepte vremena i prostora u kombinaciji s konceptom načina proizvodnje u svojim radovima. Pritom spominje njegove radove koji su se ticali azijskog i antičkog načina proizvodnje kao primjere korištenja određenih vremenskih i prostornih koncepata za određene povijesne entitete koji su imali specifične načine proizvodnje.

Prostorni i vremenski koncepti pojavljuju se i u radovima koji su primarno političke naravi, poput spisa o Pariškoj komuni, građanskoj rata u SAD-u, radova *Klasne borbe u Francuskoj i 18. Brumaire Luja Bonaparte*. Korištenje prostora i vremena je najočitije u *Kapitalu* u kojemu Marx povezuje četiri procesa nastanka kapitalizma s različitim geografskim prostorima i vremenima, počevši od srednjovjekovnih talijanskih gradova i zaključno s Velikom Britanijom i zapadnom Europom u 19. stoljeću. Ovi prostori i povijesna vremena povezana su s procesima poput pretvaranja zemlje u privatni posjed, stvaranja ranog proletarijata i uspona zemljišnih kapitalista, stvaranja države i njenog povezivanja s kapitalističkim interesima, preko kolonijalizma i poljoprivredne revolucije u 19. stoljeću.

U trećem poglavlju (*In Marx's Archive*, str. 94-123) Quesada se bavi Marxovim pristupom povijesnim izvorima i načinima kako ih je analizirao. Marx je u onim svojim radovima koji su bili više povijesni koristio uglavnom tri vrste izvora: knjige, službena izvješća i novine. Kada se bavio pitanjima povijesnih procesa koji su uključivali temporalnost, onda je konzultirao postojeću historiografsku literaturu koju je problematizirao. Kada je proučavao kraće vremenske događaje, koristio se svjedočanstvima, izvještajima i novinama. Služio se i svjedočanstvima povijesnih aktera poput Juvenala, Cicerona, Katona. Od službenih izvještaja konzultirao je statističke dokumente, kao npr. popise stanovništva SAD-a 1860. i Engleske i Walesa 1861. godine. Koristio se i pravnim spisima te časopisima, a najviše je konzultirao članke iz časopisa *The Economist*.

Kada ocjenjuje izvore, Marx kritizira nedostatak interpretacije autora s obzirom na informacije koje su ponudili u svojim radovima. Zatim sagledava klasni položaj autora uzimajući u obzir da bi njihov društveni položaj mogao utjecati na način kako pišu o pojedinim događajima i stvarima. Preuzima kritike autora o društvenim nejednakostima i problemima te na njima gradi svoju daljnju kritiku kapitalizma. Koristeći samo sekundarnu građu, Marx bi znao dospjeti u probleme te nekada ne uspijeva provesti detaljnu analizu ili pogrešno zaključuje. Takav je primjer precjenjivanje reprezentativne moći u antičkim načinima proizvodnje ili nemogućnost razvijanja potpune teorije azijskog načina proizvodnje, a osobito je kritizirano njegovo nepoznavanje Indije u radovima iz 1860-ih. Iako se Marx 1870-ih nakon učenja ruskog ponovno vraća prijašnjim navodima o azijskom načinu proizvodnje i nastoji ih promijeniti, pa čak i kritizira kolonijalnu pristranost određenih dokumenata, nije proveo sustavnu analizu novih spoznaja do kraja.

Četvrto poglavlje (*Narrative as Presentation*, str. 124-156) razmatra probleme Marxove koncepcije prostora i vremena u historiografskom prikazu, posebice kroz odnos između naracije i kronotopa. Presentacija povijesnih događaja kod Marxa rezultat je trostruke perspektive u kojoj povijest prolazi medijaciju kroz teorijsko-metodološki proces kako bi dostigla razinu razumljivosti. Cilj prezentacije povijesti kod Marxa nije samo predstavljanje događaja kako su se dogodili, već prikaz rezultata aktivnog istraživanja specifične koncepcije tumačenja povijesti. Za koncept naracije Quesada se poziva na Paula Ricoeura koji drži da je naracija način kako se prezentiraju događaji unutar postojećih struktura/konjunktura, pozivajući se pritom na Braudela i koncept strukture dugog trajanja. Naracija dopušta uzajamno djelovanje i diferencijaciju prosto-

ra-vremena i mehanizama koji djeluju u njihovoj pozadini. Pozivajući se ponovno na Ricoeura, navodi da naracija nije zamjena za načine objašnjavanja/razumijevanja, ali može se koristiti za pobliže uočavanje uzročnih odnosa.

Naracija se može koristiti kroz koncept kronotopa, ali tek nakon određenih preinaka samog koncepta. Autor kritizira Mihaila Bahtina zbog nepreciznog objašnjenja kronotopa kao određenog svijeta u kojemu su prostor i vrijeme međusobno povezani. Problem je što u takvoj koncepciji kronotop artikulira odnose aktera i objekata u narativu. Bahtin analizira vrste prostora-vremena za različite narative, a karakteristike koje su povezane sa samim sadržajem ostaju nerazjašnjene. Quesadina kritika prelazi dalje na povjesničara i teoretičara Haydena Whitea čije bi djelo *Metahistory* trebalo pružiti mogućnost povjesničarima da izađu iz kronologije i povezuje različite prostore i vremena stvarajući pritom nove odnose. Problem je što se povjesničar, prema Quesadi, bavi stvarnim povijesnim strukturama te su mogućnosti kreiranja vlastitog historio-grafskog kronotopa neovisnog o prošloj stvarnosti ograničene. Drugi dio poglavlja posvećen je literarnom jeziku u Marxovim radovima i načinima njegovog izražavanja, dok u trećem dijelu poglavlja analizira Marxove radove poput *18. Brumaiera* kako bi pokazao neke od Marxovih literarnih tehnika.

U zaključku (*Conclusions: Towards a Politics of Spatio-Temporal Totalisation*, str. 157-163) autor smatra da mogućnosti tumačenja povijesti koje je otvorio Marx još nisu usahnule. Globalizacija nakon 1990-ih potaknula je ponovno razmatanje Marxovih kategorija prostora i vremena koje su aktivni elementi u razvoju povijesnih formi. Marxovi koncepti prakse i totalizacije (čitani kroz Lefebvrea i Sartrea) upućuju na to da su prostor i vrijeme nužne dimenzije za organizaciju samih kategorija. Koncepcija povijesti kao totalizacije pruža mogućnost identificiranja raznolikosti društvenih aktera. Najbolji potencijal Marxove koncepcije povijesti jest njeno stavljanje u dijalog sa suvremenim problemima.

Završno rečeno, ova knjiga pruža pogled na Marxa kao teoretičara koji je neprestano razvijao svoje koncepte, mijenjao ih i nastojao korigirati u skladu s novim spoznajama. U ovoj knjizi teorijski doprinosi Marxa su interpretirani kao noviteti u tumačenju povijesti kao kompleksnog snopa međusobnih društvenih veza i događaja te multilinearnosti koja omogućuje objašnjenja zašto su se određene promjene događale u jednoj društvenoj sferi, a u drugoj su izostale. Dodatni doprinos ove knjige jest što prikazuje Marxa kao teoretičara koji je nastojao prikazati kompleksnost ljudske prošlosti, udaljavajući se tako od prikaza Marxa kao povijesnog determinista koji je povijest tumačio kao evolucijski slijed povijesnih razdoblja u kojem postoji unaprijed određen pravac kretanja.

Petar Markuš

Barbara Đurasović, *Prava Crvena Hrvatska i pravaši. Hrvatski nacionalizam u Dubrovniku početkom 20. stoljeća*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik 2021, 376 str.

Monografija o listu *Prava Crvena Hrvatska* prerađena je doktorska disertacija koja je s uspjehom obranjena na Sveučilištu u Dubrovniku (2018.). Riječ je o temi koja je iznimno bitna za cjelovitije razumijevanje pravaškoga pokreta, ali i širih političkih kretanja u hrvatskoj povijesti tijekom kasnoga razdoblja Austro-Ugarske Monarhije. Autorica se u svom istraživanju s pravom fokusirala na istraživanje pravaštva na području Dubrovnika i njegove okolice, naglašavajući zapaženu

ulogu skupine pravaša okupljene oko lista *Prava Crvena Hrvatska*, koji je dosad bio površno obrađivan u pojedinim radovima. S obzirom na to da je riječ o vitalnoj sastavnici pravaštva koja je sadržavala niz posebnosti, može se utvrditi da taj rukopis ima višeslojno značenje jer pridonosi boljemu sagledavanju povijesti na lokalnoj razini. Na taj se način može zaključiti da je riječ o opravdanom istraživanju koje popunjava prazninu u povijesti dubrovačke periodike i njezinim utjecajima na političko-društveni život.

U uvodnom je dijelu autorica kritički pristupila tumačenju izbora teme, analiziravši dosadašnje rezultate historiografije. Pritom je ispravila podatke koji su na pogrešan način sagledavali *Pravu Crvenu Hrvatsku* u širem kontekstu dubrovačke povijesti. Skrenula je pozornost na faktografske netočnosti koje se odnose na vrijeme i druge pojedinosti njegova izlaženja u izdanju Dubrovačke hrvatske tiskare te autorstvo nekih priloga. Osim toga, ukazala je na određene subjektivnosti u ocjenama *Prave Crvene Hrvatske* u prijašnjim historiografskim radovima, koje su pretežito bile, kako to rukopis pokazuje, samo prenošenje pojedinih ideologema onodobnih protivnika bez ispitivanja njihova sadržaja i propitivanja njihove promidžbene funkcije. S druge strane, izložene bilješke ipak pokazuju da je autorica prihvatila znatan dio ocjena starije historiografije poput onih u *Povijesti hrvatskoga naroda 1860-1914*, čime se složila s kritičkim interpretacijama pravaštva i hrvatskoga nacionalizma toga razdoblja.

U početnom poglavlju o pojavi političkih novina u Dubrovniku sagledana je uloga takvoga tipa publikacija koje su od druge polovice 19. stoljeća bile ključan čimbenik za stvaranje javnoga mnijenja. Autorica je protumačila sve izraženije utjecaje novina u kontekstu pojave modernih nacionalnih ideja. U tom je smislu prikazana i povijest drugih novina poput, u historiografiji znatno obrađenijih, *Crvene Hrvatske* i *Dubrovnika*. Autorica je ukazala na činjenicu da su one tijekom vremena mijenjale svoju uredničku politiku i prolazile kroz više razvojnih faza, napose ističući primjer *Crvene Hrvatske*, koja je pod vodstvom Frana Supila izvorno slijedila pravaška načela i uspješno pridonijela jačanju suvremene hrvatske svijesti na dubrovačkom području, a potom postupno odbacivala dio tih stajališta zasnovanih na obrani hrvatskoga državnog prava, svrstavši se među zagovornike politike „narodnoga jedinstva“, čime je u stvarnosti odustala od starčevićanskih pogleda o hrvatskom nacionalnom identitetu. Prateći evoluciju *Crvene Hrvatske*, autorica je iznijela uzroke koji su doveli do osnivanja *Prave Crvene Hrvatske* (1905.). Ustanovila je da su odricanje od pravaškoga programa iz 1894. i pojava „novoga kursa“ izravno utjecali na reagiranje sljedbenika starčevićanske doktrine. S pravom je zatim odgovarajuću pozornost posvetila kretanjima na području banske Hrvatske i drugim dijelovima Dalmacije, gdje je pravaštvo zbog teškoga bremena oporbenjaštva doživjelo niz raskola i unutarnjih preispitivanja. Refleksije tih kretanja utjecale su i na pravaše i druge politički svjesne građane okrenute ideji hrvatske državnosti tako da su u dubrovačkom slučaju sklonosti bile znatnim dijelom usmjerene prema podupiranju političkoga pravca Ive Prodana, koji je u Dalmaciji, sa središtem u Zadru, osnovao Čistu stranku prava, čime je slijedio i usklađivao programska načela s istoimenom strankom u banskoj Hrvatskoj pod vodstvom Josipa Franka. Međutim, autorica na osnovi svog istraživanja tvrdi da u Dubrovniku nije došlo do izravnoga vezivanja uz fragmentirane pravaške skupine iz banske Hrvatske, nego se stvorila zasebna skupina dubrovačkih pravaša oko *Prave Crvene Hrvatske*. Toj tvrdnji u prilog ide i ukazivanje na istaknuti položaj pojedinih svećenika u toj skupini, od kojih su neki prije pripadali „narodnjačkoj“ organizaciji, čime je dovedena u pitanje dotadašnja zastupljenost liberalizma među pravašima i obnovljena rasprava o životu vjerske zajednice u suvremenom društvu. U tom sklopu autorica se bavi i ideološkom pozadinom ocjene o „klerikaliziranom“ pravaštvu, koja u dijelu historiografije povlači sa sobom i hipotezu o pokušajima dijela

svećenstva da zaustavi modernističke promjene, prisvoji pravašku tradiciju i preusmjeri političke tijekove pod svoj nadzor. Pomno prateći pisanje *Prave Crvene Hrvatske*, koje je potvrđeno opisom niza članaka, autorica je ukazala na autentičnost znatnoga dijela dubrovačkih pravaša koji su u stvarnosti bili najbliži Frankovoj i Prodanovoj politici, što se vidi iz stajališta prema pitanjima hrvatske državnosti, odnosima prema drugim političkim čimbenicima, pogledima prema saveznicima u monarhijskoj mreži moći, simpatijama prema politici prijestolonasljednika Franje Ferdinanda i određenosti prema zbivanjima u Bosni i Hercegovini. Shodno tomu, istražila je i pitanje okrenutosti prema bečkomu središtu, potvrđujući da je *Prava Crvena Hrvatska* dobivala državne subvencije, koje su joj omogućile da nesmetanije izlazi sve do propasti Austro-Ugarske, jer je lojalno zagovarala rješenje hrvatskoga pitanja u sklopu Monarhije.

Autorica se u svom istraživanju služila odgovarajućom metodologijom, uspoređujući tekstove koji su bili zastupljeni u dubrovačkoj periodici. Na taj je način uspješno pokazala osnovna obilježja pisanja *Prave Crvene Hrvatske*, koja su u političkom smislu bila suprotna drugim listovima – *Crvenoj Hrvatskoj*, koja je promicala ideologiju „narodnoga jedinstva“, i *Dubrovniku*, koji je sa svojom srbo-katoličkom orijentacijom stao uz ciljeve srpske nacionalne ideologije – izuzevši vrijeme balkanskih ratova, kad su se stajališta tih listova privremeno približila. Njihove odnose pratila je i kroz proučavanja stranačke agitacije za vrijeme izbora za Dalmatinski pokrajinski sabor i borbe za osvajanje mandata u općinskom zastupstvu.

Knjigu obilježava minuciozan pristup raščlambi sudionika kruga koji se okupljao oko *Prave Crvene Hrvatske*. Na taj se način dobila vjerna slika glavnih aktera u provođenju ideje hrvatskoga nacionalizma (Antun Liepopili, Ante Jasprica, Božo Rašica, Miho Skvrce, Samuel Mandolfo, Kalist Tadin, Josip Onyszkiewicz i dr.) te se može zaključiti da su izneseni podaci kojima se po prvi put dobiva potpuniji uvid u djelovanje dubrovačkoga pravaštva u razdoblju od Supilova odlaska u Sušak do kraja Prvoga svjetskog rata. U sadržaj su knjige još inkorporirana poglavlja koja donose više obavijesti o društvenoj i kulturnoj povijesti toga razdoblja. Autorica je tako ispitala i pisanje *Prave Crvene Hrvatske* o različitim zbivanjima u Dubrovniku, čime je obradila odnos spomenute pravaške skupine prema komunalnoj problematici. U poglavlju o uredničkom profilu *Prave Crvene Hrvatske* dodatno su protumačeni podaci o tadašnjem zakonodavstvu o novinama i njegovoj primjeni u Dubrovniku, što je autorici poslužilo da iznese ocjene o kvaliteti tadašnjega novinstva i funkcioniranju novinske redakcije. Zasebno poglavlje bavi se cenzurom novina; na temelju analize gradiva Državnoga arhiva u Dubrovniku pokazuje se kako su austrijske vlasti nadzirale tisak i kako je *Prava Crvena Hrvatska* bila najmanje izložena cenzorskoj represiji zbog pozitivnoga gledanja na održivost Habsburške Monarhije i njenu ulogu u široj politici Europe. Poglavlje o Prvom svjetskom ratu poticajna je dopuna prilozima koji su se tim razdobljem bavili proteklih nekoliko godina, na tragu obilježavanja njegove stogodišnjice.

Stjepan Matković

Franko Mirošević, *Hrvatska seljačka stranka u Moslavini 1905.-1941.*, Itg, Zagreb 2021, 419 str.

Godine 2021. objavljena je opsežna knjiga povjesničara Franka Miroševića *Hrvatska seljačka stranka u Moslavini 1905.-1941.* Knjiga je rezultat dugogodišnjeg istraživanja u arhivima o aktivnostima Hrvatske seljačke stranke u moslavačkom kraju od početka 20. stoljeća do početka Drugog svjetskog rata na području Hrvatske. Međutim, Mirošević se ne ograničava samo na

djelovanje HSS-a i njegovih zastupnika u Moslavini već uzima u obzir i tumači sve važne događaje na razini država (Austro-ugarska Monarhija, Država SHS, Kraljevina SHS, Kraljevina Jugoslavija) u proučavanom vremenu. Ujedno se osvrće na druge stranke i njihove zastupnike koje su djelovale u Moslavini u navedenom razdoblju te čitateljima daje uvid u život i običaje Moslavaca u prvoj polovici 20. stoljeća.

U početnom poglavlju *Hrvatska pučka seljačka stranka u Moslavini 1905.-1918.* autor kroz nekoliko manjih cjelina osvjetljava osnivanje Hrvatske pučke seljačke stranke te se primarno posvećuje njezinim ideolozima Antunu i Stjepanu Radiću kao i njihovim utjecajem na pretežno seosko stanovništvo. Osvrće se ujedno na predratnu i ratnu situaciju u državi (neimaština, glad, španjolka...). Godinu 1905. uzima kao početak seljačkog pokreta u Moslavini budući da te godine Stjepan Radić boravi nekoliko puta u Moslavini, a u tisku je istovremeno zabilježeno prisustvo Moslavaca na Glavnom odboru stranke. Mirošević paralelno ukazuje na veze Radića s Moslavinom i Moslavcima – političke, obiteljske i prijateljske – te razjašnjava kako je seljački pjesnik i književnik Mijo Stuparić postao jednim od najbližih Radićevih suradnika.

U drugom poglavlju *HRSS u Moslavini 1923.-1925.* kroz dvanaest potpoglavlja Mirošević pojašnjava djelovanje HRSS-a i Stjepana Radića na izborima godine 1923. te nakon njih, kao i situaciju u moslavačkom kraju kroz proučavane tri godine. Ukazuje na represije nad protivnicima režima, zabrane korištenja hrvatske zastave i skupljanja milodara. Kroz arhivsku građu i tisak detaljno uvodi čitatelje u svijet predstavnika HRSS-a u Moslavini te zorno prikazuje održane skupštine u moslavačkim naseljima (Osekovo, Kutina), stavljajući fokus na tadašnje vodeće Moslavce HSS-ovce (Stjepan Uroić i Mijo Stuparić) kroz čije se govore zrcali društveno-politička situacija i problematika dvadesetih godina prošlog stoljeća.

Sljedeće poglavlje *HRSS (HSS) u Moslavini 1925.-1926.* posvećeno je djelovanju seljačkog pokreta u kriznim godinama (zabrana djelovanja, hapšenje i zatvaranje Stjepana Radića, suradnja s radikalima te raskol u Hrvatskom seljačkom klubu). U poglavlju se prati i „uspon i pad“ Stjepana Uroića. Naime, Uroić je od vrsnog govornika, zagovornika i pristaše seljačke stranke tijekom 1926. za simpatizere i članove stranke postao odmetnikom i izdajnikom „čija je nutrinja zaražena bolešću gospodske politike, Trumbičevštinom, a vjerojatno i Pribičevštinom“. Mirošević posebno potpoglavlje posvećuje i proslavi 1000 godina hrvatskoga Kraljevstva u Moslavini na primjeru Ivanić Grada.

U četvrtoj cjelini *HSS u Moslavini 1926.-1929.* detaljno se opisuje djelovanje Hrvatske seljačke stranke posljednjih godina Radićevog života i neposredno nakon sahrane. U Moslavini je bilo posebno turbulentno odlaskom Stjepana Uroića iz seljačke stranke. Osim međusobnih sukoba dosadašnjih suradnika, česti su sukobi pravaša i radićevaca. Tim više jer centrom HSS-a Kotara Kutina postaje naselje Popovača, koja je uz okolna sela (poglavito Osekovo i Križ) dotad slovila kao jako uporište Hrvatske stranka prava. Autor secira sukobe između stranaka i stranačkih pristaša moslavačkog kraja, a posebno iscrpno ukazuje na napade pravaša. Među predvodnicima se nalazi odvjetnik Ante Pavelić koji u nekoliko navrata 1926. godine boravi u Moslavini. Za razliku od njega, Stjepan Radić nije toliko često službeno dolazio u Moslavinu, u Kutini je govorio jedino 1923. na velikom skupu simpatizera HSS-a, a u Garešnici i Velikim Zdencima 1927. No, Radić vrlo često privatno boravi u Moslavini, poglavito u obiteljskom vinogradu u Gornjoj Vlahiničkoj kraj Ludine. Nakon detaljne analize oblasnih i parlamentarnih izbora Mirošević se posvetio atentatu u Narodnoj skupštini, a poglavlje završava pjesmom Mije Stuparića u čast Stjepana Radića *Ti nisu vumrl, živ si u narodu...*

Poglavlje *HSS u Moslavini 1929.-1935.* započinje događajima u Beogradu i uspostavom diktature kralja Aleksandra zbog čega i u tadašnjoj Moslavini privremeno zamire svaki politički život. Ipak, slabljenjem diktature relativno su uspješno održani izbori za Narodnu skupštinu i u Moslavini, iako većina s pravom glasa (muškarci s navršenom 21 godinom) bojkotira režimske izbore. Nakon donošenja tzv. Zagrebačkih punktacija u studenom 1932. pa sve do 1934. u Moslavini se može zamijetiti svojevrsna protudržavna aktivnost koja je uključivala održavanje ilegalnih sastanaka i raspačavanje antirežimskih letaka. Istovremeno se u Moslavini javlja i ustaška propaganda o čemu svjedoče poglavito primjeri iz Garešnice. Zbog svega spomenutog sreska načelstva izrađuju i nadopunjavaju spiskove sumnjivih osoba. Sporno je bilo i djelovanje organizacija Križarskog bratstva i sestinstva, a u svakodnevnom ophođenju trebalo je jako paziti da se ne uvrijedi kralja Aleksandra, čak i nakon njegove smrti. Primjerice šezdesetogodišnja Agneza List iz Moslavine kažnjena je s 14 dana zatvora i upućena državnom tužiocu na daljnji postupak jer se prilikom pečenja rakije pitala *zašto treba svakih pet minuta zvoniti za kraljem kad ionako on zvona ne čuje i da je dobro što je umro*. U proučavanom razdoblju izvršen je i popis stanovništva prema kojem je na području Moslavine živjelo gotovo 97.056 stanovnika, od čega se gotovo 90 posto očekivano bavilo poljoprivredom. Zbog teških prilika u državi i svjetske gospodarske krize u to vrijeme dolazi do povećanja kriminaliteta među seljacima.

Posljednja cjelina *HSS u Moslavini 1935.-1941.* podijeljeno je na nekoliko većih poglavlja u kojima se prate politička događanja i stanje u državi i Moslavini do izbora 1935., skupštinski izbori 1935., općinski izbori 1936., političke prilike od 1936.-1939., izbori za Narodnu skupštinu 1938., općinski izbori 1940. te životne (ne)prilike ususret ratnim godinama. Mirošević posebnu pažnju posvećuje organizaciji Hrvatske seljačke zaštite u Moslavini, kao i djelovanju Seljačke sloge i Gospodarske sloge. Ukazuje na pogoršanje materijalnog stanja seljaka, povećane poreze, ovrhe zbog neplaćanja poreza, kao i pobune zbog zabrane sadnje duhana (posebno u Donjoj Obreški) te žandarske brutalnosti. Krajem tridesetih godina u Moslavini HSS djeluje prvenstveno kroz središnje kotarske odbore (Kutina, Čazma, Garešnica) te podređene općinske i mjesne organizacije. Gotovo da nije bilo naselja i sela u Moslavini koje nije podupiralo rad Hrvatske seljačke stranke i Vlatka Mačeka, a ostala su zabilježena imena najistaknutijih članova. Mirošević isto tako daje pregled aktivnosti komunista i njihovih organizacija i glasila u Moslavini između dva rata. Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske zabranjeno je djelovanje Hrvatske seljačke stranke pa se pojedini dotadašnji pripadnici priključuju ustaškim (radikalni desničari, pripadnici HSZ-a) ili partizanskim jedinicama (lijevo krilo), no najveći dio Moslavaca ostaje pasivan (centar), barem na početku ratnih djelovanja u državi.

Nakon kratkog sažetka slijedi popis neobjavljene i objavljene arhivske građe te literature, kratka crtica o autoru, popis kratica i imensko kazalo. Knjiga je također opremljena velikim brojem crno-bijelih fotografija.

Knjiga *Hrvatska seljačka stranka u Moslavini* Franka Miroševića temelji se na dostupnoj arhivskoj građi, tadašnjem tisku, kao i raspoloživoj relevantnoj literaturi. Osim što detaljno opisuje djelovanje HSS-a u Moslavini, autor čitatelja provodi kroz povijest hrvatskog seljačkog pokreta u prvoj polovici 20. stoljeća. Stoga se ova knjiga ne bi smjela zaobilaziti u danjim analizama i istraživanjima djelovanja Stjepana Radića, Vlatka Mačeka i Hrvatske seljačke stranke. Ipak, knjiga je prvenstveno pravo blago za istraživanje povijesti Moslavine te bi je svaki Moslavac trebao barem prolistati. Nemali broj će pritom nabasati na spomen bake, pradjeda, danjeg rođaka, susjeda ili već neke osobe o kojoj je slušala u krugu porodice (u pozitivnom ili negativnom smislu). Naime, radi se o svojevrsnom moslavačkom spomenaru prve polovice 20. stoljeća pa

se uz ovu knjigu može nešto novo naučiti, ali i zabaviti. Stoga Miroševićeva monografija može poslužiti znanstvenicima kao predložak zaavljenje lokalnom povijeću te primjer kako bi trebalo pisati ne bi li znanstvene knjige dobile širu publiku i pobudile interes za povijest i baštinu.

Silvija Pisk

Petar Šmrčković, Pero Matić, *Ratni dnevnik Ljubomira Šašlića – od austrougarskog vojnika do solunskog dobrovoljca*, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“: Pododbor Kneževi Vinogradi, Zagreb 2021, 97 str.

Iako se posljednjih godina posvećuje značajnija pažnja autobiografijama hrvatskih sudionika Prvog svjetskog rata, čini se ipak kako se objavljivanjem ove knjige o njima može još mnogo toga reći. To se posebno odnosi na iskustva srpskih vojnika iz Hrvatske u austrougarskoj i srpskoj vojsci o kojima se dosad malo toga zna. Teškog zadatka priređivanja i transkribiranja ratnog dnevnika Ljubomira Šašlića, Srbina iz Baranje, austrougarskog vojnika i solunskog dobrovoljca tijekom Prvog svjetskog rata, prihvatili su se prof. Pero Matić i dipl. ing. strojarstva Petar Smrčković iz Kneževih Vinograda.

U *Uvodnoj riječi* Pero Matić ističe kako knjigu posvećuju „svetlim senima srpskih dobrovoljaca i ratnika iz Baranje koji su izginuli i pomrli na svim frontovima Velikog rata 1914./18.“ (str. 6). Matić se potom osvrće na utjecaj rata na Srbe u Baranji koji „teško“ prihvaćaju opću mobilizaciju Austro-Ugarske kao i činjenicu da Monarhija ulazi u rat protiv njihove „matične države“. Neki od njih bježe od mobilizacije i odlaze u Srbiju kao dobrovoljci, dok drugi odlaze na bojišta u Galiciju, Rusiju i Srbiju kao austrougarski vojnici. O dobrovoljnom sudjelovanju Srba iz Baranje u srpskoj vojsci svjedoči *Spomenica oslobođenja Vojvodine* (Novi Sad, 1929.) prema kojoj je navedeno 110 dobrovoljaca, no Matić smatra kako je točan broj dobrovoljaca teško utvrditi. Prema njegovim riječima cilj je dobrovoljaca bio „oslobođenje porobljene otadžbine (Baranje) i ujedinjenje svih Južnih Slavena“, no iako su njihovi „legendarni naponi i dobrovoljno podnošenje žrtava“ donijeli slobodu, konačno rješenje srpskog nacionalnog pitanja u Baranji nije doneseno (str. 6). Petar Šmrčković u *Predgovoru* navodi kako se autora dnevnika Ljubomira Šašlića sjeća iz djetinjstva jer je često njemu i ostaloj djeci pričao o svojim ratnim doživljajima. Šašlićev dnevnik pronađen je među spisima i fotografijama u obiteljskom domu Šašlićevih, a Šmrčković se odlučio prihvatiti zadatka prepisivanja zapisa iz originalnog dnevnika na ćirilici. Dnevniku nedostaje nekoliko stranica, koje prema Šmrčkoviću, vjerojatno nemaju bitnog utjecaja na cjelinu teksta. Prepisivač je ostao dosljedan originalu dodajući samo dijakritičke znakove koji su nedostajali i velika slova na početku rečenica (str. 7) te je dnevnik objavljen na ćirilici.

Drugo poglavlje pod naslovom *Biografski podaci* donosi kratke podatke o autoru ratnog dnevnika. Tako saznajemo kako je Ljubomir Šašlić rođen 1897. godine u Šaroku, preselio se 1921. u Karanac, a državljanstvo Kraljevine SHS dobio 1926. godine. Nakon rata učlanio se u Savez ratnih dobrovoljaca Kraljevine SHS i bavio se poljoprivredom. Imao je dvoje djece i umro je 1976. godine u Kneževim Vinogradima (str. 8). U trećem poglavlju *Učesnici Velikog rata iz Baranje* autori navode dva načina postajanja dobrovoljcima u srpskoj vojsci. Prvi je bio prebjeg iz Austro-Ugarske prije mobilizacije i pristupanje srpskoj vojsci, a drugi pristupanje nakon zatočeništva od strane ruske vojske (str. 13). Autori prema podacima iz knjiga, evidencija i usmenih izvora donose imena dobrovoljaca iz Baranje koji su pristupili srpskoj vojsci i njihov je broj veći

od onog spomenutog u *Spomenici*. Unatoč ambicioznom pokušaju, riječ je ipak o nepotpunim podacima jer je točan broj dobrovoljaca teško utvrditi zbog manjka izvora.

Nakon uvodnih poglavlja središnji dio knjige čini sam dnevnik. Na tridesetak stranica prepisanog teksta (u originalu je 166 stranica) čitatelji prate trogodišnji put tadašnjeg 18-godišnjeg regruta Ljubomira koji u listopadu 1915. odlazi u Pečuh i postaje vojnik 52. pukovnije. U zapisima Ljubomir opisuje dnevne rutine tijekom obuke i susrete s poznanicima i obitelji. Nakon Pečuha Ljubomir je premješten u 86. pukovniju u Subotici, a potom u Galiciju gdje je završio u ruskom zarobljeništvu. Tijekom zarobljeništa prijavio se kao dobrovoljac u srpsku vojsku i od tada ga put vodi od Sjevernog mora, Engleske, Francuske, Bizerte, Soluna do Beograda. O događajima i susretima na tom dugom putovanju i događanjima na bojištima Ljubomir piše gotovo rutinski bez pretjeranih emocija. Dnevnik se završava u studenom 1918. kada Ljubomir dolazi u Suboticu. Autori su u tom poglavlju dodali i tablicu s popisom njegovih kretanja (str. 66-68).

Poslije tog poglavlja slijedi niz manjih poglavlja u kojima se ukratko prikazuje početak rata u Baranji i sudbina tamošnjih Srba, prva srpska dobrovoljačka divizija i sjećanje dobrovoljca Radivoja Kašanina, značaj Dobrudže za dobrovoljačku diviziju, pa zatim sjećanja srpskog liječnika Dušana Borića na iskustvo liječenja vojnika u Bizerti, značaj bitke na Kajmakčalanu za srpsku vojsku te ulazak srpske vojske u Baranju nakon oslobođenja Beograda i značaj Trianonskog ugovora za Baranju. U posljednjem poglavlju *Pogovor* autori navode kako je knjiga „venac autoru dnevnika Ljubomiru Šašliću i njegovim saborcima, dobrovoljcima iz Baranje“ te kako nije riječ o književnom ni povijesnom djelu već o zbirci autentičnih kazivanja i svjedočenja o ljudima u događajima Velikog rata (str. 96).

Uz objavu zapisa o Šašlićevom ratnom iskustvu, koji su sami po sebi značajni za korpus autobiografija hrvatskih sudionika Prvoga svjetskog rata, važnost ove knjige očituje se i u fragmentarnom objavljivanju sjećanja drugih srpskih sudionika bilo vojnika ili liječnika i sjećanja članova baranjske srpske zajednice o sudionicima u Prvome svjetskom ratu. Knjiga ima i sentimentalnu vrijednost za autore koji ju ne kriju već više puta ističu posvete poginulim srpskim vojnicima iz Baranje, dobrovoljcima srpske vojske, njihovoj hrabrosti i požrtvovanosti. Izuzmu li se apologetski dijelovi knjige, ona je svakako važan izvor za istraživače koji se bave tematikom Prvoga svjetskoga rata.

Valentina Kezić

Lucija Balikić, *Najbolje namjere. Britanski i francuski intelektualci i stvaranje Jugoslavije, Srednja Europa, Zagreb 2022, 146 str.*

Knjiga Lucije Balikić, doktorandice na Srednjoeuropskom sveučilištu u Beču, nastala je kao sinteza i svojevršno proširenje dvaju diplomskih radova: rada *Hrvatsko pitanje u političkom jeziku britanskih liberala od 1908. do 1920.* koji je autorica obranila 2018. godine na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i rada *Integral Yugoslavism as Political Modernity in the Political Language of British and French Liberals* koji je obranila 2019. godine na Odsjeku za povijest Srednjoeuropskog sveučilišta u Beču. Sumarno, Balikić u knjizi pokazuje kako britanski i francuski liberalni intelektualci nisu služili kao puki stručni „servis“ političarima svojih država, već su bili aktivni sudionici konceptualiziranja pojmova zajedničke države južnih Slavena i jugoslavenske nacije kojim su djelovali na političare. Pritom, autorica pokazuje kako intelektualci nisu bili samo pasivni primatelji koncepata (integralnog) jugoslavenstva koje

su neposredno prije i tijekom rata formirali vodeći hrvatski i srpski intelektualci, zagovornici integralnog jugoslavenstva, već i kako su te dvije skupine tijekom rata utjecale jedna na drugu, dok je na sam pojam jugoslavenstva presudno utjecao idejni i politički kontekst vremena nastanka.

Upravo je idejnom i političkom kontekstu epohe kraja 19. i početka 20. stoljeća – te utjecajem dotičnog na formiranje ideje integralnog jugoslavenstva u krugovima britanskih i francuskih onodobnih intelektualaca – posvećeno prvo poglavlje knjige naslovljeno „Politička zbivanja na unutarnjem planu u Britaniji i Francuskoj“. Dotična zbivanja su kontekstualizirana u više povezanih okvira. Prvi je važnost Prvog svjetskog rata kao ključnog povijesnog loma koji mijenja dotadašnje razumijevanje pojmova nacionalnosti, suvereniteta i samoodređenja. Naime, autorica ukazuje kako implementacija prava (europskih) nacija na suverenu nacionalnu državu nije jedino i isključivo nastupila zbog poznatih Wilsonovih Četrnaest točaka, ili opasnosti koji je za građansku Europu predstavljala boljševička politika prava naroda na samoodređenje 1918.-1919. godine, već je uzrokovana i činjenicom da su Velika Britanija i Francuska svoje imperijalne ratne napore legitimirale parolama borbe za demokraciju i oslobođenje potlačenih naroda Europe od njemačkog militarizma. Nadalje, autorica ukazuje i kako sam tadašnji koncept integralne jugoslavenske nacije mnogo duguje onodobnoj krizi liberalizma i usponu koncepta integralnog nacionalizma. Naime, u zadnjoj četvrtini 19. stoljeća klasični liberalni koncept nacionalne države kao okvira ostvarenja sloboda pojedinca koji posredstvom socijalizacije usvajaju svijest o nacionalnom zajedništvu našao se u krizi, te je bivao postupno zamijenjen biologističkim shvaćanjem koji naciji pripisuje fiksne i nepromjenjive karakteristike proizašle iz tjelesnih osobina ljudi i zemljopisno-klimatskih karakteristika nacionalnog teritorija. Dotični socijalni darvinizam svoj ekstremni izraz ima u integralnom nacionalizmu, koji odbacuje naslijeđe prosvjetiteljstva te međunarodne odnose gleda u svjetlu teorije prirodne selekcije. Autorica ukazuje i na to kako pred i tijekom Prvog svjetskog rata liberalni intelektualci zadržavaju klasični koncept nacionalne države, ali preuzimaju biologističko shvaćanje nacije, što se onda reflektira i na ideju jugoslavenske nacije koju zagovaraju tijekom rata.

Sljedeća dva manja poglavlja, naslovljena „Državni aparat i odnos prema jugoslavenskom pitanju“ i „Liberalna intelektualna društva i ključni pojedinci“ uvode nas u politički, društveni i organizacijski okvir djelovanja projugoslavenskih liberalnih intelektualaca u Britaniji i Francuskoj. Osim jezgrovita iznošenja već poznatih činjenica o glavnim nevladinim organizacijama i društvima koje su provodile projugoslavensko djelovanje u javnosti (poput The New Europe Society, The Serbian Society of Great Britain, Ligue internationale pour la défense du droits des peuples), pod vodstvom poznatih zvučnih imena kao što su Wickham Steed, Robert Seton-Watson, Ernst Denis itd., poglavlja donose još dvije važne činjenice koje je vrijedno izdvojiti. Prva je da su britanska i francuska vlada, usprkos činjenici da se stvaranje neovisne države južnih Slavena nije poklapalo s njihovim „realpolitičkim“ interesima do 1918. godine, bile podložne javnom pritisku projugoslavenskih intelektualaca, budući da su obje vlade ideološki legitimirale rat kao borbu za demokraciju i oslobođenje potlačenih naroda Europe od njemačkog militarizma. Druga važna činjenica je prikaz kako konzervativne elite u Britaniji – za razliku od liberala – nisu favorizirale južnoslavensku državu, ali ne iz razloga „srbofilije“, već iz straha da bi načelo samoodređenje naroda ugrozilo integritet Ujedinjenog Kraljevstva, te zbog idejnog reziduala svojevrstne slavofobije i paralelene „hungarofilije“ koja je proistekla iz dobrih veza mađarskog i britanskog visokog plemstva.

Posljednje poglavlje, pod naslovom „Rješavanje pitanja južnih Slavena“ ili kako su francuski i britanski intelektualci rušili Austro-Ugarsku“, analizira politički jezik prošlosti, sadašnjosti

i budućnosti južnih Slavena od strane britanskih i francuskih liberalnih intelektualaca. Ovdje autorica pokazuje kako je presudni utjecaj imao ranije spomenuti konceptualni okvir kombinacije klasičnog koncepta nacionalne države i biologističkog shvaćanja nacije. Balikić pokazuje kako su intelektualci kod vlastitog konceptualiziranja južnoslavenskog pitanja aproprirali ideje integralnog jugoslavenstva Jovana Cvijića i Milana Marjanovića koji stvaranje posebnih južnoslavenskih nacija vide kao nusprodukt povijesne razdvojenosti južnih Slavena nastale njihovim razdvajanjem uslijed ekspanzije Turskog i Habsburškog carstva, te Mletačke republike. Također, intelektualci od Cvijića i Marjanovića preuzimaju koncept rasno-kulturne istovjetnosti velikog dijela južnih Slavena, pri čemu Seton-Watson razvija vlastiti politički jezik isključivanja Bugara iz zajednice južnih Slavena zbog biološke srodnosti sa narodima sa Bliskog istoka (str. 85). Nadalje, autorica pokazuje i kako su eksperti za Austro-Ugarsku i južnoslavensko pitanje, poput Setona-Watsona, utjecali na koselleckovsko mijenjanje značenja koncepta „Yugoslav“ u britanskoj javnosti i politici, od predratne konceptualizacije u smislu trijalističkog preuređenja Austro-Ugarske, do izjednačenja pojma sa ratnim ciljevima Srbije na samom početku rata, da bi na prijelazu 1915. na 1916. godinu pojam bio rekonceptualiziran u suprotnost spram pojmu „Greater Serbia“, uslijed neslaganja britanskih intelektualaca s ekskluzivističkom pristupom južnoslavenskom ujedinjenju od strane Nikole Pašića (str. 88-91). Naposljetku, autorica u zadnjem dijelu ovog poglavlja analizira britansko konceptualiziranje Jugoslavije iz perspektive geopolitike, tj. Jugoslavije kao efektivne prepreke njemačkoj *Drang nach Osten* politici, gdje je narativ britanskih liberalnih intelektualaca vješto povezao obranu britanskih imperijalnih interesa s pravom na samoodređenje naroda ugroženih ekspanzijom carske Njemačke u srednjoj i istočnoj Europi. Iako Balikić to direktno ne sugerira, iz postojeće konceptualizacije se može vidjeti prisvajanje starog narativa predžida kršćanstva koji u novom političkom kontekstu zadobiva značajnije svojevrsnog „obrnutog predžida“, pa Jugoslavija u perspektivi postaje „antemurale“ prodoru Njemačke na europski i Bliski istok.

Zaključno, knjiga Lucije Balikić *Najbolje namjere. Britanski i francuski intelektualci i stvaranje Jugoslavije* predstavlja vrijedan primjer konceptualnog pristupa znanstvenom proučavanju povijesti, što nažalost još uvijek predstavlja manjinski pristup u „dogadajničkoj“ hrvatskoj historiografiji. Pritom, treba naglasiti kako konceptualni pristup nije samo potreban intelektualnoj povijesti, koja se bavi poviješću ideja, nego i „mainstream“ disciplinama političke povijesti, budući da je djelovanje bilo kojeg grupnog ili individualnog političkog aktera određeno svjetonazorom, te se i ne može sveobuhvatno razumjeti bez razumijevanja ideja i ideologije koje grupa ili pojedinac slijedi. Čak i samo polje nacionalne povijesti odnosi se na društveni i politički subjekt koji ne postoji „od stoljeća sedmog“, već „od stoljeća osamnaestog“, ili najranije sedamnaestog, te postoji čitav niz svjetonazorski različitih teorija koje tumače genezu i osobine nacije, od najplodonosnijeg teoretičara nacije, konzervativca Anthonyja Smitha, preko liberala Ernsta Gellnera i Rogersa Brubakera, do ljevičara Benedicta Andersona i Terry Eagletona, da spomenem samo neka od imena na širokoj ideološkoj paleti.

Što se tiče samog konceptualno-teorijskog pristupa ove studije, važno je istaknuti kako je pristupila analizi uloge liberalnih britanskih i francuskih intelektualaca kod stvaranja Jugoslavije kroz tzv. trojni lanac veze između njih samih, britanskih i francuskih političara, te južnoslavenskih političara i intelektualaca, kontekstualiziranih u idejni i politički kontekst epohe. Ovdje je osobito važno naglasiti da autorica nije koristila samo arhivsku građu u Hrvatskoj i Srbiji, već i građu Nacionalnog arhiva u Londonu, te arhiva poznate Škole za slavenske i istočnoeuropske studije na University College u Londonu. Međutim, istaknute prednosti ove knjige kriju i njene

slabosti, prije svega sadržane u tome da je pristup fokusiran u širinu na uštrb dubine. Primjeri su brojni, a ovdje bih naveo samo neke. U prvom poglavlju knjige, koji ocrtava idejni i politički kontekst epohe, Balikić propušta definirati većinu pojmova koje navodi kao alate za analizu, poput liberalnog koncepta nacije, integralnog nacionalizma, socijal-darvinizma ili koncepta intelektualca kao javnog moralista. Ukoliko su ti pojmovi bili pobliže objašnjeni u teorijsko-metodološkim uvodima diplomskih radova iz kojih je iznikla ova knjiga – koji se redovito izbacuju kod objave – autoričin je propust što u najkraćim crtama nije objasnila dotične pojmove u samom tekstu knjige, budući da dotični nedostatak smanjuje jasnoću analize kod čitatelja koji nisu otprije upoznati sa sadržajem dotičnih pojmova, a takvih je velika većina.

Drugi problem se tiče dvosmjerne veze između britanskih i francuskih liberalnih intelektualaca i južnoslavenskih intelektualaca i političara. Naime, dok je utjecaj potonjih na prethodne jasno prikazan, utjecaj prethodnih na potonje baš i nije. A on je postojao, što se može vidjeti već iz iščitavanja primarne građe o Frani Supilu i Anti Trumbiću koju je objavio Dragovan Šepić, kao i iz korespondencije Seton-Watsona koju su skupa objavili Britanska akademija i Sveučilište u Zagrebu. Naime, Seton-Watson je prevodio na engleski jezik sve promemorije koje su Frano Supilo i Jugoslavenski odbor upućivali britanskim političarima i britanskoj javnosti, a koji npr. sadrže geopolitičke argumente u prilog stvaranja južnoslavenske države. Pa ostaju otvorena pitanja je li geopolitičke argumente konceptualizirao Seton-Watson ili Supilo, tj. tko je prisvojio argumente od koga? Na takva pitanja studija na žalost ne daje odgovora, što je šteta, osobito s obzirom na korištenje britanskih arhivskih izvora.

Zaključno, uza spomenute slabosti studija Lucije Balikić *Najbolje namjere. Britanski i francuski intelektualci i stvaranje Jugoslavije* predstavlja solidan primjer primjene konceptualnog pristupa povijesti na razjašnjavanje dosada zanemarene teme višeslojne uloge britanskih i francuskih liberalnih intelektualaca kod stvaranja zajedničke države Južnih Slavena u periodu Prvog svjetskog rata. Stoga ju se preporuča za čitanje široj javnosti kako zbog dosada zanemarene tematike europske perspektive na stvaranje zajedničke države Južnih Slavena, tako i članovima povijesne zajednice zbog primjera kako se arhivska građa konceptualno i teorijski usustavljuje.

Stevo Đurašković

Mislav Gabelica i Stjepan Matković, *Petoprosinačka pobuna u Zagrebu 1918. Prva vojna akcija protiv jugoslavenske države*, Naklada Pavičić, Zagreb 2018, 292 str.

Petoprosinačka pobuna u Zagrebu 1918. Naklade Pavičić djelo je povjesničara Mislava Gabelice i Stjepana Matkovića objavljeno na stotu obljetnicu završetka Prvog svjetskog rata. Knjiga se sastoji od osam poglavlja, bibliografije, imenskog kazala i bilješke o autorima. Njezina upečatljiva naslovna stranica prikazuje sudionike Petoprosinačke pobune, a obiluje i fotografijama turbulentnih događaja na ulicama i trgovima Zagreba u studenom i prosincu 1918. godine.

Ova iscrpna studija slučaja započinje „Uvodnim napomenama“ (str. 9-12) u kojima autori obrazlažu svoj interes za proširivanjem spoznaja o toj „prvoj otvorenoj reakciji protiv stvaranja jugoslavenske države“ (str. 9) s ciljem interpretacije relevantnih činjenica u okviru šireg političkog konteksta.

Prvo poglavlje „Vojna pobuna 5. prosinca 1918.“ (str. 13-150) u središnje mjesto stavlja analizu dosadašnjih interpretacija pobune. Autori kronološkim slijedom razjašnjavaju kako se pristu-

palo interpretaciji Petoprosinačke pobune, počevši s razdobljem od samog događaja do atentata u Narodnoj skupštini 1928. godine. Opozicijske su stranke tek od 1920-ih javno komentirale pobunu, čemu je razlog bio opća nesigurnost, cenzura i politički progoni koji su stupili na snagu. U tom razdoblju nastaje prvi historiografski tekst o pobuni, prilog Rudolfa Horvata u leksikonu *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti 925-1925.*, u kojem je buna tumačena kao spontana reakcija određenog broja hrvatskih vojnika na demonstraciju u prilog novonastale države održane ranije tog istog dana. Autori analiziraju i kasnije Horvatovo ideološko tumačenje u doba NDH u kojem je Petoprosinačku pobunu okarakterizirao kao organiziranu urotu s težnjom za ostvarenjem nezavisne Hrvatske.

Nakon atentata u Narodnoj skupštini, osim prosvjeda javlja se i do tada najradikalniji izričaj izgradnje kulta Petoprosinačke žrtve prije NDH i to u obliku letka koji je osvanuo na ulicama Zagreba 1928. godine, a u kojem se hrvatski narod pozivalo na protujugoslavenski ustanak. Ubrzo je uslijedila diktatura kralja Aleksandra Karađorđevića u siječnju 1929. godine te je uvođenjem stroge cenzure tiska zaustavljen proces izgradnje kulta Petoprosinačkih žrtava, no autori primjećuju kako je u to vrijeme društvo Hrvatska žena ipak uspjelo podići spomenik žrtvama poginulim tijekom pobune 1918. godine te tijekom demonstracija 21. lipnja i 1. prosinca 1928. godine.

U nastavku poglavlja autori na temelju svjedočanstava pokazuju da hrvatski časnici iz bivše austro-ugarske vojske nisu predvodili ili bili povezani s petoprosinačkim događajem te navode svjedočanstva generala Stjepana Sarkotića, Ivana Perčevića i Steve Duića, koji su u emigraciji počeli djelovati protiv jugoslavenstva tek 1919. godine. Nezadovoljstvo nekih austro-ugarskih časnika zbog prisilne mirovine i općenitog kursa hrvatske političke elite u Državi SHS vidljivo je iz više izvora, a da je vladalo nepovjerenje prema časnicima pokazala je kontroverzna afera Lipošćak.

Nadalje se analiziraju predodžbe petoprosinačke pobune kao događaja pod utjecajem radikalne ljevice. One su nastale na temelju izvještaja Novinskog odsjeka Narodnog vijeća SHS od 6. prosinca 1918. u kojem se, prema procjeni autora, površno i neodređeno ističe „boljševička narav“ pobune. Takvom se tumačenju pridružila Hrvatsko-srpska koalicija, a slično stajalište iznosilo je i lijevo krilo Socijal-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije. Autori ovdje pomno analiziraju mogućnost povezivanja lijevog krila Socijal-demokratske stranke s bivšim austro-ugarskim časnicima oko generala Lipošćaka, njihovu suradnju s hrvatskim komunistima povratnicima iz Rusije oko kapetana Metzgera, kao i suradnju Hrvatskog komiteta i Mađarske Sovjetske Republike. Nakon iznesenih činjenica autori ističu da ne postoje nikakvi konkretni izvori koji bi doista dokazali uplitanje radikalne ljevice.

U daljnjim analizama eventualne prikrivene organizacije koja je mogla sudjelovati u orkestriranju pobune, zanimljivo je svjedočanstvo Slavka Kvaternika iz opisa koje je 1937. godine iznio Ante Trumbić. Kvaternik je tvrdio da ga je mađarski kapetan Gyula Gombos prilikom svog dolaska u Zagreb upozorio „da se nešto krupno sprema, da će biti krvi (...)“ (str. 115), što je Kvaternik prosljedio i jednoj i drugoj pukovniji. Autori detaljno i iz svih pravaca demantiraju mogućnost da se to sjećanje odnosi na pobunu navodeći nepodudarnosti datuma, lokacije svih uključenih osoba, kontakte koje su te osobe ostvarile, ali i širi politički kontekst te zaključuju da je kapetan Gombos eventualno mogao biti upoznat s urotom generala Lipošćaka. U nastavku analize tumačenja iz 1930-ih godina, autori demantiraju i navode Josipa Horvata da je cijelu pobunu predvodio nekakav narednik Murk, koji je poticao iz krajeva talijanske okupacije, kao i Horvatovu tvrdnju da je 25. pukovnija bila natjerana da se priključi demonstracijama 53. pukov-

nije. Stajalište Josipa Horvata zapravo je, tumače autori, bilo spoj stajališta hrvatskih federalista (koji su je tumačili kao nesvjesnu reakciju neupućenih vojnika) i dijela stajališta unitarista (koji su spominjali centre moći izvan države kao prave inspiratore pobune).

U nastavku ovog poglavlja (str. 124-131) autori analiziraju idealiziranje Petoprosinačke pobune za vrijeme NDH. Službeno geslo bilo je da je Petoprosinačka pobuna bila čin urotničke organizacije za stvaranje hrvatske državne nezavisnosti, a 5. prosinca postao je državni praznik. Sami nekadašnji sudionici Petoprosinačke pobune u kolovozu 1941. godine osnovali su Hrvatski revolucionarni odbor koji je Paveliću predao spomenicu *Prikaz ustanka u Zagrebu od 5. prosinca 1918*. U njoj su tvrdili da su po proglašenju Države SHS svi časnici bili smijenjeni, što demantira slučaj samog Slavka Kvaternika koji je u vrijeme Petoprosinačke pobune bio zapovjednik Operativnog odsjeka Odjela za narodnu obranu Vlade NV SHS. Obavijen lažima i ideološkim pritiskom, *Prikaz* autori neupitno odbacuju.

Autori, nadalje, spominju dva tumačenja pobune u komunističkoj Jugoslaviji. Ono prvo bilo je nastavljeno na jugoslavensko-unitaristička tumačenja, a drugo je isticalo dvojnju narav pobune, društveno-ekonomsku i hrvatsku nacionalnu. Na samom kraju poglavlja ukratko se spominju i analize pobune u novije doba.

Drugo poglavlje naslovljeno je „Raspored vladinih snaga na Jelačićevom trgu“ (str. 151-183) i u njemu se obrađuju dostupni izvori i svjedočanstva koji su (često i kontradiktorno) poslužili za rekreiranje smjera kretanja pobunjenika, položaja vladinih snaga te kronologiju sukoba pobunjenih vojnika i vladinih snaga. Službeno, vladine snage nalazile su se u dvije zgrade sa sjeverne strane Jelačićevog trga, ali prema nekim svjedocima događaja, nalazile su se u tri, pa čak i četiri zgrade. Autori detaljno oslikavaju mjesto sudbonosnog događaja rekonstrukcijom tadašnjeg izgleda Jelačićevog trga u odnosu na suvremeni izgled te obrazlažu onovremene iskaze. Za čitatelje koji nisu rođeni Zagrepčani, opisi nekadašnjih i današnjih kuća na glavnom trgu u prvi su mah zbudujući, ali orijentaciju olakšava priloženi crtež rasporeda vladinih mitraljeza na Jelačićevom trgu Dragutina Pavličevića iz 1999. godine. Na toj skici označene su sve zgrade u kojima su se, prema kasnijim svjedočanstvima, nalazile vladine snage.

Autori na temelju svih iznesenih iskaza zaključuju da su vladine snage sa strojnim puškama bile u kućama br. 4, 6 i 21, s (vrlo upitnom) mogućnošću da se pucalo te s kuće br. 5 i da je jedna vladina strojna puška bila u kupoli Zakladne bolnice, a glavna osoba zaslužna za gušenje pobune bio je Budislav Grga Angjelinović, osoba na čelu zagrebačkog redarstva. Intenzivna paljba započela je pred kućom br. 6 nakon što je u naguravanju ubijen sokolski stražar Marcel Tićak. Autori zaključuju poglavlje misleći da su tog dana vladine snage „imale pod kontrolom sve ključne točke na Trgu koji je tako pretvoren u klopku u koju su pobunjeni vojnici nesmotreno upali“ (str. 183).

U poglavlju „Raspored pobunjenih vojnika na Jelačićevom trgu“ (str. 185-217) analizira se broj i položaj vojnika 25. i 53. pukovnije koji su sudjelovali u pobuni. Autorima je poslužio *Ime-nik momčadi koja je sudjelovala u buntovnoj povorci* iz dosjea vojnog suda NV SHS o Petoprosinačkoj pobuni. Na temelju svjedočanstava i procjena zapovjednika Petrovića i natporučnika Svobode, procjenjuju da je u pobuni sudjelovalo oko 400 vojnika, a pridružilo im se i civilno stanovništvo, pa je tako od dvadeset osmorice ubijenih i ranjenih devet bilo civila. Pobunjeni su vojnici, zaključuje se u poglavlju, došli na glavni zagrebački trg s četiri strojnice te nadalje analiziraju njihov položaj tijekom pobune.

U početnoj rečenici poglavlja „Suđenje pobunjenim vojnicima“ (str. 205-217) autori dobro primjećuju da je ishod suđenja vojnicima bio izraz želje režima „da se čitava stvar što prije zaboravi“ (str. 205). To se očitavalo u blagim kaznama i u konačnom pomilovanju odredbom

prestolonasljednika Aleksandra 28. lipnja 1919. godine kojom je proglašena amnestija za sve kazne vojnih sudova proglašene prije 29. siječnja 1919. godine. U poglavlju se analizira kriterij po kojem je vojni odvjetnik podigao optužnicu protiv pripadnika 25. i 53. pukovnije, ali i njegov prijedlog iz početne optužnice, kada je zatražena smrtna kazna za ukupno desetoricu optuženih. Naročito je zanimljiva činjenica da su optuženi vojnici u prosjeku imali 21 i pol godinu, a u isto vrijeme iznenađuje i podatak da je većina optuženih imala odlikovanja.

Poglavlje „Što je vlast znala o dizanju pobune“ (str. 219-239) analizira možda i najkontroverzniji aspekt pobune – pitanje prethodne upoznatosti režima s njezinim izbijanjem. Autori potvrđuju da je vlast Države SHS nekoliko sati ranije doznala za namjeru da se održe prosvjedi vojske protiv stvaranja jugoslavenske države te ih to dovodi do zaključka da je postojala „neka, makar i neozbiljna urotnička organizacija, za čije je planove režim prije vremena saznao“ (str. 220).

U posljednjem poglavlju „Vojne i redarstvene postrojbe u Zagrebu za vrijeme Pobune“ (str. 241-256) autori još jednom iznose činjenicu da je u Državi SHS vladalo nepovjerenje u pripadnike bivše austro-ugarske vojske, ali i da se moralo i željelo osigurati vojsku, zbog čega je 2. studenog 1918. godine objavljen poziv na mobilizaciju sa slabim odazivom. U poglavlju se razjašnjava tranzicija postojeće vojne strukture u Zagrebu. U novoj državi ustrojena je jedinstvena Narodna vojska SHS i formalno je ukinuta austro-ugarska podjela na zajedničku vojsku i domobranstvo, no ustroj je vojske ostao isti. U poglavlju se potom nabrajaju vojne postrojbe koje su djelovale u Zagrebu do trenutka pobune.

Autori zaključuju da iza pobune nisu stajali ni HPSS, bivši austro-ugarski časnici, HSP, komunisti pridošli iz Rusije, ni lijevo krilo Socijal-demokratske stranke. Ipak, naglašavaju da je neupitno da je tadašnja klima bila pod utjecajem političkog djelovanja Radića te da je pobuna imala hrvatsko nacionalno obilježje i bila zadojena idejom republikanstva. Ključan je i zaključak autora da pobuna vrlo vjerojatno nije nastala zbog želje za vojnim udarom – ona je bila iskaz nezadovoljstva načinom na koji je stvorena jedinstvena jugoslavenska država.

Svojim sadržajem knjiga je prvenstveno namijenjena stručnoj, a zatim i široj čitalačkoj publici. Njezina je najveća vrijednost u tome što je uistinu dubinski prikaz jednog događaja koji je stavljen u širi politički kontekst. Autori knjige jasnim stilom cjelovito i detaljno obrađuju razne aspekte, šarolika tumačenja i otvorena pitanja Petoprosinačke pobune, preuzevši tako na sebe nimalo lak zadatak otpetljavanja klupka nastalog dugogodišnjim političkim oportunistima i pukim nagađanjima oko tog događaja. Zbog inzistiranja na propitivanju različitih izvora, autori iznose uvjerljive i argumentirane odgovore o prirodi pobune koja je, daleko od vojnog udara ili velike urote, bila i ostala svjedočanstvom „o sudbini malog čovjeka“ (str. 261) čiji je bunt imao krvav kraj.

Veronika Završki

Laura Spinney, *Blijedi jahač. Kako je španjolska gripa 1918. promijenila svijet*, VBZ, Zagreb 2019, 281 str.

Laura Spinney (r. 1971) jedna je od najznačajnijih britanskih suvremenih znanstvenih novinarki. Diplomirala je prirodne znanosti na Sveučilištu u Durhamu (Velika Britanija). Pisala je za *Nature*, *National Geographic* i druge znanstvene časopise. Kao strani dopisnik, dva mjeseca 2019. godine izvještavala je s Instituta Max Planck u Berlinu. Autorica je brojnih znanstvenih

članaka, te više knjiga, kao što su: *Doktor* (2001), *Rue Centrale* (2013), a jednom od najkompleksnijih smatra se *Blijedi jahač* (2017). U toj monografiji, Spinney je sagledala španjolsku gripu od samog izbijanja, preko pokušaja njezinog obuzdavanja i percepcije njezine ubojitosti, do naučenih lekcija zahvaljujući toj bolesti. Španjolska gripa i inače je jedna od glavnih tema interesa Laure Spinney. Ta tema povijesno je relevantna zbog toga što je spomenuta bolest odnijela više života od Prvog svjetskog rata, a u historiografiji ju se često tretira kao usputan događaj pri kraju Velikog rata i u poraću. Spomenuta pošast bila je izrazito virulentna, te je zarazila oko pola milijarde ljudi (trećinu tadašnjeg čovječanstva), a odnijela je između 50 i 100 milijuna života. Prvi slučaj evidentiran je 4. ožujka 1918., a posljednji u ožujku 1920. Unatoč značajnim ljudskim gubitcima, španjolska gripa nije ušla u kolektivnu memoriju, niti se njezinim žrtvama podižu spomenici (kao što je slučaj s ratnim herojima). Dakle, djelo tematizira slabo izražen globalni fenomen, a autorica pristupa ovom pitanju tako što je „zaronila“ ispod površine, čime je prešla u sferu povijesti svakodnevnice. Teško ju je usporediti s ostalim bolestima koje siju strah, jer se zbog mogućnosti zaraze putem zraka širila znatno brže od suvremenih smrtonosnih pošasti poput ebole. Ipak, aktualna pandemija koronavirusa knjizi daje dodatnu (suvremenu) relevantnost.

Autorica temi pristupa iz perspektive socijalne povijesti, a temeljno istraživačko pitanje ove knjige bazira se na percepciji spomenute bolesti iz perspektive tadašnjeg stanovništva, kao i odgovoru država na njezino širenje. Spinney se služi knjigama slične tematike, relevantnim materijalima s interneta, vatikanskim dokumentima, Hipokratovim spisima, liječničkim izvještajima toga doba, neobjavljenim pismima, uputama za prevenciju bolesti, dnevnica suvremenika, nadzorničkim izvješćima, arhivskim materijalima, osobnim prepiskama s nekim povjesničarima, izvještajem Povjerenstva za starosjedioce Aljaske, pa čak i Tagoreovim pismom prijatelju. Teme se nižu kronološki, no autorica prvenstveno pokušava istražiti specifični aspekt fenomena španjolske gripe, a ne samo nizati događaje. Djelo sadrži uvod, osam dijelova (od kojih je svaki, izuzev posljednjeg, podijeljen na manje cjeline), pogovor, te zahvale. Prije samog uvoda, nalazi se zemljopisna karta koja prikazuje širenje španjolske gripe na globalnoj razini u drugom valu (1918. godine).

Prvo poglavlje, *Grad bez zidina* (str. 23–43), podijeljeno je na dva dijela. Čitamo o povijesnim pretpostavkama za širenje virusa gripe, te njegovom percepcijom u antici i modernom razdoblju. Analizirajući povijesno opisane simptome pošasti antičkog doba, autorica prepoznaje simptome gripe (i smatra da se radi o njezinom prvom opisu) kod stanovnika Perinthosa u antičkoj Grčkoj 412. g. pr. Kr. Premda je nemoguće apsolutno točno identificirati podrijetlo virusa gripe, Spinney smatra kako se prekretnica glede te bolesti dogodila prije otprilike 12.000 godina zato što su ljudi tada počeli živjeti jedni uz druge. Do tog perioda, virus influence (gripe) nije se mogao tako uspješno širiti zbog svog kratkog dometa (svega nekoliko metara). Zanimljivo je kako se, prije Hipokratovog djelovanja, epidemijom označavalo sve što se širi među ljudima, poput tračeva ili oružanog sukoba. Hipokrat je taj pojam suzio jedino na bolest, no za njega je primarna bila definicija širenja bolesti, a tek potom samog fizičkog stanja. Uz uvođenje dijagnoze i terapije, inovativan je i zbog toga što kao uzrok bolesti više nije gledao samo duhovnu pozadinu, već i biološke uzročnike (navodnu neravnotežu četiri tjelesne tekućine). Pronalazimo podatke o tome kako su se percepcija i pogled na uzročnike bolesti mijenjali od antike do modernih vremena, no nije se promijenila kohabitacija gripe i čovjeka. Ipak, razlikovao se pogled društva na različite varijante gripe. Primjerice, postoji interpretacija kako je slika „Krik“ Edvarda Muncha nastala pod utjecajem psihoze zbog ruske gripe, koja je harala krajem 19. stoljeća. U

dvadesetom stoljeću znanost je pobijedila masovne bolesti, ali i pružila lažnu nadu da će potpuno iskorijeniti zarazne bolesti. Međutim, germinativna teorija (otkriće da su mikroorganizmi uzročnici bolesti) dala je zamah takvim nadama na početku stoljeća. Štoviše, pojačana higijena i pročišćavanje vode za piće, zaista su donijeli rezultate u borbi protiv zaraza. Spinney obrazlaže kako je refleksija Darwinovih ideja (o prirodnoj selekciji) na društvo rezultirala nastankom eugenike. Pretočena na ljudski rod, ona teži poboljšanju karakteristika i gena stanovništva. Kao pseudoznanost, smatra da se rase bore za opstanak, te da sposobnije opstaju, a inferiorne bivaju istrijebljene. Eugenika je upravo pri kraju drugog desetljeća 20. stoljeća bila najraširenija, što je omogućilo da do izražaja dođu njezini tragikomični elementi. Konkretno, bila je široko prihvaćena u Japanu, a eugeničari iz SAD-a su upravo Japance smatrali nižom rasom. Stoga je izrazito važno imati u vidu da su i takve teorije bile zastupljene u medicini tada kada je zdravstvo trebalo voditi borbu protiv španjolske gripe pomažući svakome bez razlike. Jednako je bitno istaknuti kako je svijet već zagazio u industrijsku, kulturološku, komunikacijsku i znanstvenu modernizaciju, no plodove tih procesa još uvijek je osjećao tek tanak sloj ljudi.

Drugo poglavlje, *Anatomija pandemije* (str. 45-65), također se sastoji od dva dijela. Dobivamo informacije o početku i razvoju španjolske gripe, njezinim simptomima, kao i utjecaju na Prvi svjetski rat. Početkom pandemije smatra se zaraza kuhara vojnog logora Funston u Kansasu, Alberta Gitchella, čiji su simptomi zabilježeni 4. ožujka 1918. godine. Moguće je da on ne predstavlja prvi slučaj zaraze španjolskom gripom, tj. da je netko u nekom drugom dijelu svijeta (gdje je zdravstvena skrb slabije dostupna) i prije obolio od nje, ali ovo se smatra njezinim službenim početkom. Američki vojnici prenijeli su virus na Zapadni front, odakle se proširio na Francusku, Veliku Britaniju, Italiju, Španjolsku i Njemačku. Bolest se pojavila i u Sjevernoj Africi, no nekako je zaobišla ostatak Afrike, a ipak se proširila do Bombaja, pa čak i sjeverne Kine. U Rusiju su španjolsku gripu vjerojatno donijeli bivši ruski ratni zarobljenici koje je Njemačka oslobodila nakon potpisivanja mira u Brest-Litovsku 1918. godine. Znakovito je što su zarobljenici vraćeni u Rusiju predstavljali osjetljiviji dio zarobljenika po pitanju razvoja bolesti. Naime, oni koji su bili radno sposobni, zadržani su u Njemačkoj. Upravo je Rusija bitno doprinijela širenju španjolske gripe u Aziji zbog pojačane mobilnosti svog stanovništva. Dijelom je za to kriv Ruski građanski rat, baš kao i sukob s Velikom Britanijom po pitanju nadzora nad Perzijom. Stejeće se dojam kako stanovništvo nije zahvatila opća panika u prvom valu španjolske gripe (od ukupno četiri). Međutim, realnost je bila neumoljiva, a *ad hoc* stvorene vojne bolnice bile su prekrane. Primjerice, kroz proljeće 1918. zaraza je pokosila više od polovine britanskih vojnika, te skoro tri četvrtine francuskih. Povrh toga, države su itekako pokušavale iskoristiti španjolsku gripu za demoraliziranje protivnika. Time autorica prikazuje kako ono što je vladi sporedno (bolest), može steći važnu funkciju ukoliko je u službi onoga što je primarno (ratna pobjeda). Britanski zrakoplovi su, zbog činjenice što je njemačka vojska ostala bez 900 tisuća ljudi pokošenih gripom, bacali satirične letke iznad njemačkih gradova u kojima je pisalo kako će im Britanci pomoći u borbi s epidemiološkom situacijom, kao i da će Nijemcima biti bolje nakon što budu pobijeđeni. Neke vlade bile su opsjednute i time iz koje države im je pristigla bolest, pa se tako u Francuskoj smatralo da im je došla iz Švicarske, dok se u Švicarskoj mislilo kako je internacija njemačkih i austrijskih ranjenika kriva za širenje zaraze među Švicarcima. Nisu sve države bile ni jednako pogođene španjolskom gripom, tako da je Brazil bio na udaru samo jednog vala krajem 1918. Većina bolesnika oboljelih u prvom valu nije imala simptome znatno gore od obične gripe. To bi mogao biti jedan od razloga zašto zdravstveni sustavi već na samom početku nisu obratili veću pažnju, budući da su smatrali da se ne radi o nekom novom virusu. Ozbiljnija zapažanja o

tome da se ne radi o sezonskoj gripi počela su kada se bolest vratila usred ljeta (kolovoz) 1918. Rast broja smrtnih slučajeva od španjolske gripe bio je uglavnom uzrokovan njezinom komplikacijom u upalu pluća. Smeđe crvena boja, koja bi izbila na jagodicama bolesnika, ubrzo bi se proširila na lice, zbog čega su liječnici to opisivali kao heliotropnu cijanozu. Bilo je lako uvidjeti da je bolest opasna, no jedan dio Brazilaca smatrao ju je prenapuhanom. Ipak, upravo je Brazil provodio nogometne utakmice bez navijača da bi spriječili masovno širenje bolesti. Također, u glavnoj aveniji u Rio de Janeiru (Avenida Rio Branco) utihnulo je noćni život.

Treće poglavlje, „*Manhu*“, što li je to? (str. 67-91), sadrži tri dijela. Ona donose podatke o etimologiji (podrijetlo naziva), kao i etiologiji (uzrok) španjolske gripe. Čitatelj dobiva uvid u problematiku nemogućnosti imenovanja ove bolesti, tj. zastoju u pridavanju joj naziva. Koliki je kaos zahvatio zdravstvenu zajednicu, najbolje očitava što je jedan list u Freetownu (britanske kolonije Siera Leone) predložio da ju se privremeno nazove „manhu“ (hebr. „što je to?“). Ipak je nazvana španjolskom gripom jer španjolske novine nisu bile pod cenzurom (s obzirom da je ta država bila neutralna u ratu), te su smjele slobodno izvještavati o novoj bolesti, nakon što je u svibnju 1918. stigla u njihovu zemlju. Naime, zaraćene države pokušale su zataškati epidemiju u nastajanju, kako ne bi remetila borbeni ugled. Francuski vojni liječnici bolest su interno nazivali „maladie onze“ („bolest broj 11“). Čak i nakon što je bolest dobila ime, to je i dalje bio tek početak problema. Nisu svi liječnici imali jednaku percepciju toga što uopće predstavlja gripa. Veliku promjenu u načinu razmišljanja donijelo je otkriće da Pfeifferov bacil ne mora izazvati gripu, kao što se do tada smatralo (uz izuzetak nekih znanstvenika koji su upozoravali da to nije točno, op. a.). Nadalje, revolucionarno je bilo rušenje prvog od četiri Kochova postulata (kriterija po kojima se utvrđivalo uzrokuje li određeni mikroorganizam neku bolest). Taj postulat zasnivao se na tezi da se uzročnik određene bolesti mora nalaziti u velikim količinama u svim organizmima koji od te bolesti pate, dok ga se ne može pronaći kod onih koji su zdravi. Dakle, dijagnosticiranje bolesti bilo je vrlo teško, a nije se moglo ni sa sigurnošću utvrditi njezinog uzročnika. Postojali su i problemi tehničke prirode, jer uzročnik gripe je virus (koji je oko dvadeset puta manji od bakterije), te ga se ne može vidjeti pod optičkim mikroskopom. Povrh toga, neki su (primjerice u Čileu) držali kako se uopće ne radi o obliku gripe već o tifusu. Glede uzroka bolesti, jedni su mislili kako leševi ubijenih nepokopanih vojnika isparavaju otrovima koji uzrokuju ovu bolest, dok su drugi situaciju smatrali vrstom biološkog ratovanja s ciljem zaraze protivničke strane. Jedan dio ljudi bio je uvjeren kako je ova pojava Božja kazna. Grad Zamoru (u Španjolskoj) od širenja bolesti nisu uspjele zaštititi zidine kojima je opasan. Naime, na jesen 1918. u njegov gradski dvorac izolirani su mladi vojnici koji su se razbolili na topničkim vježbama. No, karantena u srednjovjekovnom dvorcu nije dobro funkcionirala te se bolest proširila među civilima.

Četvrto poglavlje, *Nagon za opstankom* (str. 93-148), u svoja tri dijela problematizira ljudsku borbu za preživljavanjem bolesti. Jedan od načina borbe bila je karantena, za koju autorica pogrešno tvrdi da su ju (prvi) osmislili Mlečani u 15. stoljeću, a zapravo je nastala u Dubrovniku u 14. stoljeću. Zatim piše o tome kako je ideja izolacije čovjeka, za kojeg se sumnja da je bolestan, osmišljena još u Levitskom zakoniku u Bibliji. Govoreći o državama u kojima je prioritet bio očuvanje zdravlja (a ne zarada ili ratovanje), navodi problem uspješnosti provođenja mjera za sprječavanje širenja zaraze. Problem nije bio samo u tome kako balansirati ekonomiju i nacionalnu sigurnost sa zdravstvom, već i faktor ljudskog neposluha. Autorica se referira na tezu povjesničara gripe u Americi, Alfreda Crosbyja, koji je tvrdio da demokracija nije od pomoći za vrijeme pandemije. Strah od pobune javnosti osjetio se i u Francuskoj gdje su tržnice, crkve, kina i kazališta trebala biti zatvorena, ali to se često nije provodilo. Posebno zanimljiv slučaj je Japan

u kojem nisu bila zabranjena javna okupljanja, dok su u japanskoj koloniji Koreji bila zabranjena sva veća okupljanja pa čak i vjerska. Španjolska vlada smatrala je kako im bolest dolazi iz Portugala. Prije zatvaranja obje granice (s Portugalom i Francuskom), dok su Portugalci još smjeli ulaziti, putnike iz Portugala se na željzničkom čvorištu Medina del Campo izlagalo neugodnim dezinfekcijskim sredstvima. Njihovo zadržavanje trajalo je i do 8 sati, a za iskazivanje revolta bile su predviđene novčane i zatvorske kazne. Kao što se na Filipinima bolest proširila putem luke u Manili, tako je i New York, kao veliki centar, bio izrazito izložen širenju zaraze. Međutim, američki predsjednik Woodrow Wilson nije naredio obustavu tranzita. Nakon što je (uz izgledno odgađanje) proglasio pandemiju, skratio je radno vrijeme brojnih djelatnosti, uspostavio sustav čistionica kao i centre za hitne slučajeve u New Yorku, koji su se brinuli o bolesnicima, kao i njihovoj evidenciji. Ipak, najznačajnije je što je škole zadržao otvorenima. Shvatio je da je djecu lakše kontrolirati, hraniti, pa i liječiti ako ostanu u školama. Neki novinari postavljali su razumna pitanja uspješnosti provođenja mjera u praksi, jer nije realno da urbano stanovništvo ne putuje javnim prijevozom ili da siromašniji kupuju zdravu hranu za koju nemaju novca. Vlada je željela prorijediti okupljanja, održavajući ljude na razmaku, a takva politika dobila je naziv „socijalno distanciranje“. Zbog ratne situacije, vojni rječnik bio je sveprisutan, pa se one koji se nisu pridržavali vladinih uputa, nazivalo dezerterima. Cenzuriranje novina stvorilo je kontraefekt jer se tijela umrlih nisu mogla tako lako sakriti, što znači da je populacija i dalje znala kako pandemija traje. Uz iznimku kaplara Cesarea Carelle, javni sprovodi u New Yorku su bili zabranjeni. S vremenom su se ljudi ponovno počeli okupljati, te su odbacili nošenje maski, nakon čega se stanje u zdravstvenom sustavu pogoršalo. Određeni stanovnici New Yorka uzdali su se u religijske sile, dok su drugi praznovjerjem pokušali utjecati na bolest. Spinney pruža uvid i u placebo efekt određenih lijekova. Kao primjer za to navodi aspirin, kojeg se tad smatralo lijekom koji otklanja bolest, dok danas znamo da samo uklanja simptome (temperaturu i bolove). Ne treba čuditi što su bolesnici tog vremena u aspirinu vidjeli spas, budući da im je stvarao privid olakšanja. Ipak, postoje osnovane teorije da je jedan dio žrtava španjolske gripe umro upravo od visokih doza aspirina. Što se pak tiče širenja zaraze, dobrotu i altruizam su prikazani kao dvosjekli mač. Ljudi u pravilu nisu ostajali izolirani kod kuće štiteći sebe, već su plemenito međusobno pružali pomoć u hrani i ostalim potrepsinama. Pored materijalne ispomoci, stvarali su i psihološki efekt „kolektivne otpornosti“. Na taj način, ispunili su svoj primarni cilj samilosne pomoći, no nehotično su znatno doprinjeli rasplamsavanju španjolske gripe. Unatoč iscrpnoj argumentaciji, autorica je mogla konzultirati i određena djela iz sociologije religije koja bi joj pomogla u razumijevanju fenomena kojih se ona tek površno dotaknula, a odnose se u ufanje ljudi u nadnaravno. Također, suvremenog čitatelja mogle bi zanimati i konkretne brojke koje bi pokazivale (ne) efikasnost zatvaranja objekata u svrhu borbe protiv pandemije. Spinney je mogla i napomenuti kako je „socijalno distanciranje“ pogrešan naziv za spomenutu politiku, budući da „socijalno“ znači „društveno“, te bi stoga ispravan termin bio „fizičko distanciranje“.

Kroz dva dijela petog poglavlja, „*Post mortem*“ (str. 149-168), autorica prikazuje nastojanja za otkrićem ishodišta pandemije španjolske gripe i razmjerima pandemijskog mortaliteta. Upozorava kako je američki satnik, James Joseph King, već u prvoj godini pandemije iznio teoriju po kojoj ova gripa dolazi iz Kine. To je potkrijepio tvrdnjom o sličnoj epidemiološkoj situaciji kao što je bila u Harbinu u Kini 1910. glede plućne kuge. S druge strane, budući da je prvi slučaj evidentiran u SAD-u, moguće da je upravo iz te države krenula zaraza. Međutim, te su pretpostavke ostale nedokazane, budući da su neki stanovnici New Yorka još u veljači 1918. imali slične simptome, što znači da je moguće kako su bolest u SAD donijeli američki vojnici iz

Francuske. Spinney rezonira kako je danas jedino (gotovo) sigurno da španjolska gripa nije došla iz Španjolske, no još uvijek se ne zna je li otpočela iz Kine, SAD-a ili Francuske. Ako je krenula iz Kine, onda to bitno ruši jedan od faktora percepcije španjolske gripe. Premda je neosporno kako se pandemija brzo širila, zbog znatno narušenog imuniteta ljudi nakon rata (što je omogućilo komplikacije i veću smrtnost), eventualni dolazak virusa iz Kine značio bi da izbijanje zaraze nije isključivo posljedica Velikog rata. Neposredno nakon završetka pandemije bilo je jasno kako je pojava španjolske gripe presedan u socijalno-medicinskom kontekstu. Prve procjene govorele su o 20-ak milijuna umrlih. Naravno, određivanje broja umrlih nije bilo jednostavno, pogotovo kad ga se primijeni na uži geografski kontekst. Posebno je teško procjene dati za Kinu, budući da su tamo epidemije rutinska pojava na godišnjoj razini. S obzirom da je u Kini španjolska gripa harala između dvije plućne kuge (a sve tri bolesti pojavile su se između prosinca 1917. i prosinca 1918.), teško je konkretizirati tko je od koje bolesti umro. Suvremena istraživanja procjenjuju broj umrlih na 50 milijuna, od čega na Aziju otpada 30 milijuna (a samu Indiju 18), no moguće je da je ukupno umrlo i do 100 milijuna ljudi od različitih komplikacija prouzrokovanih španjolskom gripom.

Tri dijela šestog poglavlja, *Osvjetlan obraz znanosti* (str. 169-202), govore o biološkim istraživanjima ove pošasti. Autorici je fascinantno što je uzročnik španjolske gripe označen kao H1N1, što neodoljivo podsjeća na bezrazložni naziv „bolest broj 11“, koji su nadjenuli vojni liječnici u Francuskoj. Znanstvenici laboratorija iz Atlante, u američkoj saveznoj državi Georgiji, uspjeli su 2005. godine stvoriti isti virus koji je uzrokovao španjolsku gripu. Nadalje, istraživanje iz 2014. godine daje do znanja kako je sedam od osam gena uzročnika španjolske gripe vrlo slično genima virusa gripe kod ptica u Sjevernoj Americi. Iako to nije konačan odgovor na pitanje njezinog podrijetla, svakako je dobar indikator ishodišta. Taj virus odnio je živote barem 2,5% potvrđeno oboljelih, dok od komplikacija obične gripe umire 0,1%. S druge strane, većina preživjelih imala je simptome tek nešto gore od obične gripe. Spinney značajnu pažnju posvećuje ljudskom faktoru. Povlači paralelu sa mnogo modernijom svinjskom gripom, te konstatira kako ona nije došla sa svinja, već od ljudi, uz posredništvo svinja prema drugim ljudima. Zatim, o smrtnosti španjolske gripe po pitanju određene skupine ljudi, utjecali su različiti faktori. Istaknutiji društveni položaj mogao je priuštiti efikasniju zdravstvenu skrb, uvjeti stanovanja i higijene u domovima odrazile su se na imunitet, veći životni standard mogao je omogućiti kvalitetniju ishranu, a čak su i geni imali utjecaja na otpornost. Dakako, eugeničari su razloge boljeg opstanka sjevernijih europskih država (manjeg mortaliteta) u odnosu na afričke, vidjeli isključivo u genima kako bi na taj način potkrijepili svoje rasne teorije.

Sedmo poglavlje, *Svijet poslije gripe* (str. 203-257), je najduže (sadrži šest dijelova), te opisuje posljedice španjolske gripe. Prema jednoj od interpretacija, oporavak je započeo odmah nakon što je prošao prvotni šok i panika. Međutim, autorica daje kompleksan uvid u to kako se neke domorodačke zajednice u Sjevernoj Americi nikada nisu potpuno oporavile, te još uvijek osjećaju posljedice španjolske gripe. Potom čitamo o zlouporabi znanstvenih teorija za antiznanstvene ideje. Primjerice, spiritualizam se pozivao na Einsteinovu teoriju o četvrtoj dimenziji vremena, smatrajući kako duhovi nastanjuju do sada neotkrivene dimenzije. Eugeničari su pak pojam prirodne čistoće sagledavali kao argument za „čišćenje“ čovječanstva. Najvažnija promjena u zdravstvenom sustavu koju je iznjedrila španjolska gripa jest pojačana težnja za zdravstvenom skrbi koja bi bila jednako dostupna svima. Doduše, takve ideje stvorene su prije španjolske gripe, a nisu ni realizirane odmah nakon njezina završetka. Tako je u Britaniji Nacionalna zdravstvena služba (NHS) osnovana 1948. godine, no španjolska gripa definitivno je bila katalizator toga

procesa. Spinney povlači paralele borbe za zdravlje i političke borbe. Primjer za to je Indija, gdje su pomoć vladi (po pitanju obuzdavanja zaraze) pružale udruge povezane s težnjama za samostalnošću. To je jedan od razloga zašto je Mahatma Gandhi postao lider težnje za neovisnošću od Britanije. Kao zasebnu sferu promjena nakon španjolske gripe, autorica ističe promjene u književnosti i umjetnosti. Umjetnici su prestali vjerovati u znanstveni napredak kao jedini ispravan put zbog ubojitog rata, dok ih je osjećaj bespomoćnosti zahvatio upravo zbog španjolske gripe.

Osmo poglavlje, *Roscoeova ostavština* (str. 259-269), ne sadrži manje cjeline unutar sebe. Ono tematizira mogućnost pojave nove pandemije, za koju autorica smatra da je veoma realna, a ovisi o brojnim čimbenicima, naročito klimatskim. Iznijela je podatak o izvješću Medicinske akademije SAD-a iz 2016. godine u kojem stoji kako postoji vjerojatnost od oko 20% za barem četiri pandemije kroz idućih sto godina. Također, daju se znatni izgledi tome kako će jedna od tih pandemija biti upravo prouzrokovana gripom. Autorica konstatira kako su mjere za zaštitu zdravlja najučinkovitije kad su dobrovoljne. Ipak, poučen španjolskom gripom, Centar za kontrolu bolesti (CDC) u SAD-u objavio je 2007. godine kako se prisilne mjere smiju koristiti kada mortalitet bolesti prijeđe 1%. Spinney je tu propustila ući u intelektualnu polemiku s takvom odlukom. Naime, kod bolesti koje su kompatibilne gripi, nemoguće je odrediti „stvarnu“ smrtnost. Pod pretpostavkom da država može osigurati bolničko liječenje svima kojima je ono potrebno, moguće je saznati jedino smrtnost evidentiranih slučajeva. No, realna smrtnost zasigurno je osjetno manja, jer mnogi oboljeli na kućnom liječenju nisu o svojoj bolesti obavijestili liječnika. U siromašnim državama moguće je i obratno, tj. da zbog nedostatka kapaciteta umiru ljudi kojima bolest nije potvrđena. Međutim, kada razvijene države idu primjenjivati određene mjere na svoje stanovništvo, postoji rizik od upadanja u zamku od prve situacije (lažno visoke smrtnosti), zato što vlada nema uvid u brojne slučajeve ljudi koji su preživjeli bolest, a nisu u statistici.

Unatoč određenim kritikama iznesenim prilikom analize ove knjige, valja kazati kako je autorica njome napravila značajan iskorak glede ove zapostavljene tematike. Treba cijeniti što je Spinney, unatoč velikom broju materijala koje je koristila, jasno dala do znanja do kojih zaključaka ne može sa sigurnošću doći. Možemo zaključiti kako pogled na španjolsku gripu iz perspektive stanovništva nije bio unison. Razlikovao se ovisno o kulturi, sredini, te društvenoj situaciji. Bilo je onih koji su zagovarali stroge mjere zbog sprječavanja širenja zaraze, kao i onih koji te mjere nisu odobrali. Mnogima je bilo važnije usredotočiti se na pronalaženje „države krivca“ iz koje je virus krenuo. Također, postojala je široka lepeza mišljenja glede uzroka bolesti, od truljenja leševa do Božje kazne. Nadalje, države su primarno nastojale zataškati širenje bolesti, a kada to više nije bilo moguće, pokušale su je upotrijebiti u ratne svrhe. Uobičajene metode borbe protiv španjolske gripe bile su ograničavanje mobilnosti i okupljanja ljudi unutar države, a nije manjkalo ni zatvaranja granica. Ipak, cjelokupna slika je mnogo složenija, za što je primjer japanska vlada koja je Japance poštedjela mjera, ali ih je primjenjivala u okupiranoj Koreji.

Naposlijetku, važne pouke možemo izvući za aktualnu pandemiju, koju je prouzrokovao COVID-19. Naravno, postoje neke bitne i osjetne razlike. Španjolska gripa bila je opterećena ratnim okolnostima, protiv nje nije postojao specifičan lijek, kao ni cjepivo, a potrajala je dvije godine. S druge strane, pandemija koronavirusa nema takvu otegotnu okolnost (upravo suprotno, države su na početku pandemije bile paralizirane kako bi se širenje zaraze smanjilo), a pored konkretnog cjepiva pandemiji ni nakon više od dvije godine nije došao kraj. Ipak, određeni zaključci uvijek se mogu donijeti. Prvi je da državna vlast pokušava situaciju (kakva god bila) prikazati sebi u korist. Zatim, brojke zaraženih i umrlih mogu lako biti izmanipulirane. Za vrijeme

španjolske gripe vlade su skrivale ili umanjivale brojke, zato što je krajnji cilj bio održavanje borbenog morala. No, ako je vladin cilj nešto drugo (izazivanje straha od bolesti), taj proces može biti i inverzan. Španjolska gripa bila je pokazatelj kako znanosti ne treba slijepo vjerovati, što potvrđuje rušenje prvog Kochovog postulata, kojeg se do tada apsolutno prihvaćalo. Povrh toga, vidimo kako su se bolesnici i liječnici pouzdavali u navodno spasonosni aspirin, koji izgledno ima udjela i u jednom broju umrlih. Dakle, ne treba neki medicinski proizvod „kovati u nebesa“ zato što se trenutačno smatra poželjnim, jer ne znamo što će se sve u budućnosti otkriti o njemu. Za kraj, obogaćujuća je spoznaja o mudroj odluci američkog predsjednika Wilsona (ne ulazeći u ostale aspekte njegove politike) kao primjer uspješnog upravljanja krizama. Odluka o tome da se škole ne smiju zatvarati je sjajan i inspirativan pokazatelj kako se, koliko god situacija bila teška i opasna, preko nekih granica ne smije prijeći. Održavanje nastave u školama, jedna je od njih.

Ivo Kokić

Matko Globačnik, *Historizam i marksizam u hrvatskim ideološkim sukobima Drugoga svjetskog rata, Plejada, Zagreb 2021, 319 str.*

Matko Globačnik diplomirao je povijest i filozofiju 2014. godine. Njegov prerađeni diplomski rad iz filozofije objavljen je kao knjiga 2016. godine pod naslovom *Izazov skepticizma. Utjecaj Humeove metafizike i moralne filozofije u Europi 18. stoljeća*. Uz knjigu iz područja filozofije, objavio je i djela povijesne tematike: *Hrvatska socijaldemokracija u Prvome svjetskom ratu. U procjepu između marksističkih načela i politike Centralnih sila* (2018.) i *Vrijeme ideoloških kolebanja. Komunistička partija Jugoslavije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od Travanjskog rata do napada nacističke Njemačke na Sovjetski Savez* (2019.). Njegova najnovija knjiga, *Historizam i marksizam u hrvatskim ideološkim sukobima Drugoga svjetskog rata*, znatno je prerađena doktorska disertacija koju je obranio 2020. godine, a objavio kao monografiju 2021. godine.

Tema ove knjige jest način na koji su se historizam i marksizam koristili u ustaškoj političkoj ideologiji i jugoslavenskoj komunističkoj ideologiji za vrijeme Drugoga svjetskog rata na području Hrvatske, ali i uz osvrt na europski kontekst u dužem vremenskom trajanju od 19. stoljeća pa do 1945. godine. Historizam se primjenjivao u ustaškoj ideologiji, a marksizam u jugoslavenskoj komunističkoj ideologiji. Preuzima se određenje historizma od njemačkog povjesničara Friedricha Meineckea kao intelektualnog pokreta koji je nastojao pokazati da je određeni fenomen rezultat povijesti koji je imao za cilj stvaranje povijesne samosvijesti društva. Historizam je povezan sa „sadašnjošću“ te ima važnu ulogu pri rješavanju svjetonazorskih pitanja u 19. stoljeću, ali autor navodi da je to ostao i do današnjih dana (str. 10). Fokus na historizam usmjerava se na uklapanje njegovih elemenata prvo u pravašku, a zatim u ustašku političku ideologiju. Autor pritom navodi kako je pravaška ideologija hrvatskog državnog prava *par excellence* teorija koja je bila pod historističkim utjecajem.

Marksizam se opisuje kao učenje Karla Marxa i njegovih sljedbenika koje se temelji na dijalektičkom materijalističkom shvaćanju povijesti čiji je pokretač klasna borba, te svodenjem baze društva na materijalne odnose proizvodnje. Promjenom proizvodnih odnosa mijenja se društvena nadgradnja. Prema Globačniku marksizam je zadržao materijalizirane progresivističke prosvjetiteljske misli i predstavljao je suprotnost historizmu, s kojim je istovremeno bio i u dijalogu (str. 11).

Metodologiju korištenu u ovome radu autor prvo opisuje kao historizaciju, ali napominje kako je to veoma općenit metodološki okvir, te ga precizira navodeći da se radi o metodologiji konstelacijskog istraživanja, čiji začetnik je njemački filozof Dieter Heinrich. Metodologija konstelacijskog istraživanja je vezana uz područje intelektualne historije, a ovom metodom se istražuju argumenti intelektualaca, geneze i značenje njihovih argumenata, no dublje značenje se može spoznati tek istraživanjem međusobnih odnosa intelektualaca, to jest „konstelacija“ (str. 20). Konstelacija se određuje kao: „gusta međupovezanost intelektualaca koji vrše određeni teorijski utjecaj jedni na druge te povezanost ideja, problema i djela, pri čemu jedino analiza te povezanosti, a ne izoliranih dijelova, može učiniti shvatljivim određenu teoriju i njen razvoj. Konstelacije proizlaze iz povijesnog konteksta te se ne daju apstrahirati od njega, a otkrivaju skrivene utjecaje i time intelektualnu motivaciju za oblikovanje ili razvoj određene teorije u specifičnom povijesnom trenutku“ (str. 20). Za razliku od sociologije znanja kao npr. u Bourdieuovoj teoriji gdje je naglasak na moći, u konstelacijskom istraživanju naglasak je na *razvoju* teorija (str. 21), to jest na procesu i praćenju promjena u teorijama kroz određeno vrijeme ovisno o odnosima između intelektualaca i povijesnog konteksta u kojemu se nalaze. Konstelacijsko istraživanje stavlja naglasak na intelektualca kao aktera o kojemu ovise promjene u teoriji.

Knjiga je podijeljena na tri dijela. Prvi dio se bavi izvorima i počecima razvoja historizma i marksizma u Europi i Hrvatskoj tijekom 19. stoljeća pa do 1918. godine. Drugi dio knjige je posvećen razvoju navedenih ideja u međuratnom europskom i jugoslavenskom kontekstu od 1918. do 1941. godine. Posljednji dio obrađuje razdoblje Drugoga svjetskog rata od 1941. do 1945. godine.

Historizam svoje začetke ima u njemačkom prosvjetiteljstvu kada se je pokušala pronaći osnova znanstvenosti povijesti. Ona je pronađena u načelu oslanjanja na pojedinostima i njihovog povezivanja u smislene cjeline, a to postaje moguće tek razumijevanjem. Postojala je rasprava oko objektivnosti (nepristranosti) povijesnog istraživanja. Jedna od zasluga historizma (prema Globačniku) jest tvrdnja da je istinu moguće spoznati tek kada se pozove na neku čvrstu točku ili zauzme strana, ne politička, već ona za predmet proučavanja. Pošto iskaz o povijesti ovisi o perspektivi, povezanost s određenim stajalištem je pretpostavka spoznaje, pri čemu izvori imaju „pravo veta“ na iskaze o prošlosti (str. 31). Veliki poduhvat njemačke historiografije 19. stoljeća je objava povijesnih dokumenata u sklopu edicije *Monumenta Germaniae Historica* (MGH). U Hrvatskoj pandan tome je *Codex diplomaticus Regni Croatia, Dalmatiae et Slavoniae* koji je bio povezan s obranom autonomije Trojedne kraljevine od Ugarske (str. 35). U Hrvatskoj se začeci historizma vežu uz političko djelovanje hrvatskog plemstva krajem 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća, koje koristi povijesne argumente za isticanje hrvatskog državnopravnog položaja unutar Monarhije. Tu autor vidi začetke koncepcije hrvatskog državnog prava, a primjer toga su djela Josipa Kuševića *De municipalibus iuribus* (1830.) i Janka Draškovića *Disertacia* (1832.) u kojima se isticao poseban hrvatski državnopravni položaj naspram Ugarske, pri čemu je temelj predstavljala tvrdnja da je Hrvatsko Kraljevstvo u srednjem vijeku nije bilo osvojeno već pridruženo Ugarskom Kraljevstvu (str. 40-41). Prvaci Hrvatske stranke prava Ante Starčević i Eugen Kvaternik redovno će se u političkim izjavama pozivati na povijesno pravo kao argument za posebnost hrvatske državnosti u sklopu Monarhije, posebno naspram Ugarske. Jedna od povijesnih tema koja će zaokupiti historicističke rasprave jest etnogeneza Hrvata i pitanje jesu li oni Slaveni, Goti ili došljaci s područja Irana. Osim povjesničara i stranački ideolozi će se interesirati za etnogenezu Hrvata, a te će rasprave trajati od 19. stoljeća pa praktički sve do završetka Drugoga svjetskog rata. Ugrubo su se profilirale dvije struje po pitanju etnogeneze. Prva, jugoslavenska

struja, smatrala je da su Hrvati zajedno sa drugim Slavenima (pod vlašću Avara) došli na današnje prostore i s vremenom formirali nove državne tvorevine pod germanskim utjecajem, to jest dolaskom Franaka. Druga struja, koja je bila pravaška u 19. stoljeću, smatrala je da su Hrvati još u pradomovini bili formirana i samosvjerna grupa koja je došla i osvojila za sebe novu zemlju i uspostavila vlast. Teze o zajedničkom slavenstvu zastupale su osobe više-manje projugoslavenske orijentacije, a struju o posebnosti Hrvata one pravaške orijentacije, što će kasnije pristalice i suradnici ustaškog pokreta dovesti do krajnjih granica, s ciljem da se Hrvate prikaže što je moguće više drugačijim i superiornijim od Srba.

Prva socijalistička politička stranka u Hrvatskoj Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije osnovana je 1894. godine pod vodstvom Vitomira Koraća i djelovala je u Banskoj Hrvatskoj, a nedugo zatim u Dalmaciji je osnovana Socijaldemokratska stranka Dalmacije 1902. godine. Karakteristika ovih predratnih socijaldemokrata iz Austro-Ugarske bila je kritiziranje pravaša zbog okupiranosti historizmom i dokazivanjem povijesnih prava proučavanjem srednjovjekovnih povelja, umjesto da se bave sadašnjicom i problemima ekonomskih i klasnih sukoba, te agitacija za stvaranje radničkog zakonodavstva (str. 57-59). Bavili su se još i agrarnim pitanjem, a u pogledu nacionalnog pitanja su polazili od narodnog jedinstva Južnih Slavena prema ideologiji integralnog jugoslavenstva te povezivanja sa slovenskom, bosanskom i srpskom socijaldemokracijom (str. 65).

Nakon završetka Prvoga svjetskog rata i ulaska u prvu zajedničku državu Južnih Slavena mijenjali su se postepeno i ideološki trendovi. Isprva se historizam koristio i dalje za zastupanje teze o povijesnom državnom pravu, posebice od strane bivših pravaša. Tako je Milan Šufflay i dalje koristio državno pravo kao dokaz hrvatske samostalnosti, a promovirao je i tezu o „povijesnoj granici na Drini“ kao brani Zapada od Istoka (str. 84). Rasprave o etnogenezi Hrvata su se nastavile. Ferdo Šišić bio je predstavnik jugoslavenske struje koja je smatrala da su se Hrvati i Srbi zajednički doselili kao dijelovi slavenske gomile pod avarskom vlašću u novu domovinu, kao i da dugo vremena nisu imali organiziranu državu, te je odbijao Glumpowiczevu gotsku teoriju o plemstvu kao potomstvu osvajača nazvavši je „pretjeranom naukom (...) bez značaja“, smatrajući da je hrvatska država nastala tek u 9. stoljeću nakon kontakta Hrvata sa germanskim narodom, Francima (str. 85). Kerubin Šegvić je 1927. objavio knjigu *Toma Splitsanin* u kojoj je na osnovi analize Tominog djela *Historia Salonitana* zastupao gotsku teoriju, naime da su se do 11. stoljeća visoki predstavnici srednjovjekovne Hrvatske nazivali Gotima, a narod nad kojim su vladali Slavenima (str. 86).

U međuratnom razdoblju komunisti su se ideološki razvijali u malim komitetima po jugoslavenskim kaznionicama jer su bili sustavno proganjani od strane monarhijskog režima. Najpoznatiji komitet za studiranje marksističkih djela bila je kaznionica u Srijemskoj Mitrovici pod nazivom *Kakić*, koji je bio i centar tadašnje Komunističke partije Jugoslavije (str. 91). U kaznioničkim komitetima vršila su se prevođenja Marxovih djela kao i predavanja iz marksizma (str. 114-122). Dosta se obrađivala problematika agrarnog pitanja, što ne treba čuditi pošto se 80% stanovništva Kraljevine Jugoslavije bavilo poljoprivredom (str. 119-122). Obrađivala se i tema nacionalnog pitanja. Tijekom 1920-ih godina trajala je burna rasprava između struje Sime Markovića koji je zastupao Staljinovu interpretaciju da naciju čini jezik, teritorij, ekonomski život i psihička konstitucija, te službene linije KPJ koja je zastupala centralizam i unitarističko jugoslavenstvo. Na koncu se u raspravu uključio i Staljin 1925. godine te je dao pravo jugoslavenskim narodima, navodeći Lenjinov koncept, samoopredjeljenja do odcjepljenja (str. 124). U kaznioničkim predavanjima Moše Pijadea zastupana je Staljinova koncepcija nacionalnog pitanja. Do-

laskom 1937. Tita na čelo Partije promijenila se i politika nacionalnog pitanja koja je prebačena na federalističke osnove, što je bilo najočitiije osnivanjem Komunističke partije Hrvatske (KPH) i Komunističke partije Slovenije (KPS) iste godine (str. 126).

Ubojstvo Stjepana Radića promijenilo je političku atmosferu u Kraljevini Jugoslaviji, koju je dodatno zaoštrila šestosiječanjska diktatura od 1929. godine. Došlo je do radikalizacije određenih političkih struja iz kojih su nastajali novi politički pokreti. Jedan od takvih radikalnih pokreta bio je ustaški pokret nastao 1930. godine predvođen Antom Pavelićem. Sredstvo borbe ustaša objavljeno je Ustavom UHRO-a 1932. godine u kojoj je prva točka glasila da se oružanim ustankom oslobodi Hrvatska (str. 103). Načela donesena 1. lipnja 1933. su primjer upotrebe historizma u ustaškoj ideologiji. To je najočitiije bilo u upotrebi rasprave o etnogenezi jer su ustaše u svojim načelima preuzeli pravašku teoriju etnogeneze o samosvjesnom ratničkom hrvatskom narodu koji je „osvojio hrvatsku domovinu“ i odmah po dolasku osnovao svoju državu. Zatim, ideje hrvatskog državnog prava su prilagođene te se govori o očuvanju hrvatske države, pripadnosti Hrvata „zapadnoj civilizaciji“ i o „tuđinskoj sili“ koja ne dopušta da hrvatski narod vrši svoja prava u državi (str. 107).

Posljednji dio knjige bavi se onime što naslov i sugerira a to je upotreba elemenata historizma od strane ustaša i marksizma od strane KPJ za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Ustaški režim nastojao se prikazati nasljednikom pravaške ideologije, preciznije „starčevićanske“ pravaške struje. Kako bi prikazao legitimitet i kontinuitet sa pravaškim idejama ustaška vlast nastojala je uza sebe pridobiti pravaške intelektualce koji do tada nisu bili u vezi s ustaškim pokretom. Tako je npr. Kerubin Šegvić pozvan na audijenciju kod Pavelića koji ga je pohvalio za njegovu gotsku teoriju o porijeklu Hrvata, koja mu je dala poticaj za njegov rad, kazavši kako će ta teorija postati službena nauka u NDH (str. 144). No neki od pravaških intelektualaca su ostali izostavljeni, poput recimo Emila Laszowskog, Srpski, židovski i lijevi intelektualci su bili smjenjivani sa svojih dužnosti, proganjani i ubijani. Najpoznatiji događaj iz 1941. vezan za intelektualce je strijeljanje komunističkih intelektualaca u logoru Kerestincu, među kojima su bili Božidar Adžija, August Cesarec i Otokar Keršovani (str. 147). Iz knjižnica su bile izbacivane knjige tiskane na ćirilici te one napisane na latinici od srpskih autora, a u školama je teorija o zajedničkom slavenskom porijeklu Hrvata i Srba od Ferde Šišića zamijenjena iransko-alanskom teorijom koja je bila mješavina Klaića, Šufflaya i Hauptmanna, naime da su Hrvati bili pleme „iransko-alanskog“ porijekla koje se poslavenilo (str. 151). Uz tu teoriju aktivno je bila zastupana i gotska teorija Kerubina Šegvića koji je objavio knjigu *I Croati* u kojoj je ponovio teze o gotskom porijeklu Hrvata i nerazdvojnoj povezanosti Hrvatske i Dalmacije (str. 162-163).

Autor zastupa tezu da je vodstvo Komunističke partije Jugoslavije bilo toliko pod utjecajem Kominterne i Moskve da je ustanak pod vodstvom KPJ-u ustvari rezultat direktnih direktiva iz Kominterne, čime se vodstvu KPJ-u oduzima bilo kakva mogućnost samostalnog djelovanja i predstavlja ih se kao poslušnike Kominterne i Moskve. Globačnik opisuje da su Tito i komunisti bespogovorno izvršavali ustaničke akcije po gradovima i ruralnim krajevima samo zato što je Kominterna tako naređivala, iako možda nije bilo mogućnosti za izvršavanje nekih većih akcija tijekom lipnja i srpnja 1941. (str. 167-168). Treba ipak napomenuti da se o pokretanju borbe protiv okupatora, jačanju rada Partije i njenom povezivanju sa seljacima, radnicima i pripadnicima bivših građanskih stranaka raspravljalo još na Majskom savjetovanju 1941. godine. U Titovim sjećanjima izdavanje *Majskog proglasa* u kojemu se poziva narode Jugoslavije na borbu protiv okupatora bilo je u određenom smislu protiv linije Kominterne koja je bila pod rukovodstvom Staljina te se držala ugovora o nenapadanju i prijateljstvu SSSR-a s Nijemcima (Miodrag

Marović, *Tri izazova staljinizmu*, Opatija 1983, str. 32). Ideja o borbi protiv okupatora pojavljuje se i u zaključcima Majskog savjetovanja koji su izdani u službenom partijskom glasilu *Proleter*. U jednom dijelu članka kaže se sljedeće:

„Učvršćujući organizaciono svoje redove i proširujući svoju organizacionu partijsku mrežu u gradovima i na selu partija mora da usmjeri najveću pažnju borbi protiv okupatora, za nacionalno oslobođenje podjarmljenih naroda Jugoslavije. U vezi s tim potrebno je povezati se svugdje na terenu sa svim onim grupama i pristalicama negdašnjih skrahiranih buržoaskih partija koje su voljne da se bore pod rukovodstvom Kompartije protiv okupatora i protiv svega onog što je donijelo narodima Jugoslavije današnje patnje i zlo. Pri tome treba narodu davati jasnu perspektivu i mogućnost izlaza iz sadašnje situacije.“ (*Proleter*, br. 3-4-5. mart, april i maj, 1941, str. 7; reprint izdanje *Proleter 1929-1942*, Beograd 1968, str. 783).

KPJ-u je na početku rata pokazala da je vrludala po pitanju marksističko-lenjinističke koncepcije o provođenju socijalističke revolucije i ideje Jedinstvenog narodnog fronta. Globačnik navodi Užičku Republiku kao primjer provođenja ideja socijalističke revolucije, zato jer se provela eksproprijacija privatnih poduzeća, nacionaliziralo crkveno zemljište radi agrarne reforme i zadiralo u ekonomske odnose na oslobođenom teritoriju. Autor smatra da su ove mjere bile dobrim dijelom uzrok zašto su partizani izgubili potporu lokalnog stanovništva, doživjeli poraz njemačkih snaga i bili prisiljeni povući se u Istočnu Bosnu u prosincu 1941. godine (str. 181). Globačnik se za ovu tvrdnju poziva na jedan članak iz *Borbe*, monografiju Života Markovića „Narodnooslobodilački odbori i začeci društvenih promena u užičkom kraju 1941“ te na djelo Ive Banca *Sa Staljinom protiv Tita*. Većina podloge za autorov stav o gubljenju potpore lokalnog stanovništva u Užičkoj Republici preuzeta je iz Bančeve knjige u kojoj se tvrdi da je socijalni radikalizam komunista išao na ruku četnicima, jer su srpske seljake privukle četničke parole o „mogućnosti čuvanja svoje imovine“ (Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb 1990, str. 88). Banac nije naveo o kakvom se socijalnom radikalizmu radi, ali Globačnik je taj dio preuzeo i stavio u kontekst provođenja eksproprijacije, nacionalizacije i agrarne reforme. Kako bismo vidjeli o kakvoj se četničkoj agitaciji radilo, citirat ćemo članak na koji se Banac pozivao:

„Teškoća je bila i u tome što se u prvo vreme nosioci kontrarevolucije nisu javno izjašnjavali za okupatora, iako su potajno saradivali s njim, a delovali su u ime spasavanja srpstva od komunizma i čuvanja srpskih glava. Delujući sa tog stanovišta, posebno četnici, kontrarevolucionari su imali delimičnog uspeha. Oni su kod seljačkih masa imali uspeha, jer je ovima više odgovaralo da budu kod svojih kuća i da čuvaju svoje imanje, nego da odmah stupaju u borbu i da tako reškiraju. Osnovne parole kontrarevolucionara su bile: »Spašavajmo srpske glave«, »Mi smo mali da vodimo svetsku politiku«, »Kad se veliki obračunaju mi smo tu«, »Komunisti ugrožavaju srpstvo i njegove svetinje — porodicu, slavu, crkvu i tradicije«, »Za srpstvo! Protiv komunizma“ (Milan M. Miladinović, „Marksističko obrazovanje i vaspitanje u Užičkoj Republici“, u: *Užička Republika*, ur. Života Marković, Beograd–Titovo Užice 1978, 2. sv., str. 299).

Iz navedenog citiranog dijela nema indikacija da dio o „čuvanju imanja“ ima veze sa protivljenjem seljaka agrarnoj politici komunista. Taj dio bi se mogao protumačiti u kontekstu da su četnici uvjerali seljake da čuvaju imovinu i svoje živote od ratnih stradanja, radije nego da ginu za komuniste koji „ugrožavaju srpstvo“.

U istom zborniku je i članak Jaroslava Dašića „Privredna delatnost u oslobođenom Čačku 1941. godine“. Tijekom listopada 1941. u Čačku je proveden dio podruštvljavanja sredstava za proizvodnju. Prvo je konfiscirana roba i imovina narodnih izdajnika, a zatim se sprovela nacionalizacija *Električne centrale Jelica* i trgovačke firme *Prizad*. Ubrzo zatim sprovela se nacionaliza-

cija *Fabrike hartije, Električne centrale* i parnog mlina *Pavle Brušlija i sinovi*. Narodnooslobodilački odbor sela Trnave je 21. listopada donio odluku o izvršenju agrarne reforme na zemlji koja je bila vlasništvo manastira *Blagoveštenje* u Trnavi. Manastiru je bilo oduzeto 30 hektara zemlje i ona je razdijeljena na 80 siromašnih građana sela Trnave i Viljuše po dvadeset do pedeset ari (2. sv., str. 65-66). Iako se sprovela nacionalizacija, opet nema naznaka da su one bile jedan od uzroka gubitka potpore lokalnog stanovništva.

Postoje i podaci da su radnici u Užicama svestrano pomagali partizanski pokret radeći danonoćno u tvornicama i poduzećima. Primjer toga je tkalačka radionica u kojoj su radnice na sastanku 14. listopada 1941. odlučile uvesti neprekidno osmosatno radno vrijeme kako bi se iskoristilo što više vremena na radu u pozadini, te su predale narodnooslobodilačkom frontu čitavu jednodnevnu nadnicu (Milica Bodrožić, „Radnička klasa užičkog kraja u ratu i revoluciji“, u: *Isto*, 1. sv., str. 97). Užički Narodni front je od Užičana dobio 125.000 dinara priloga. Priloge su davali radnici, zanatlije, ljudi srednjeg imovinskog stanja, a kao primjer su naveli jednog malog zanatliju koji je dao 50.000 dinara priloga i jednog malog trgovca koji je dao prilog od 7.000 dinara u novcu i robi. Priloge su davali pod parolom: „Ako dajemo za fond – dajemo za front“ (1. sv., str. 97). Ovo ukazuje da barem u gradovima Užičke Republike nije bilo nekog socijalnog ili ekonomskog uzroka na temelju kojega je partizanski pokret gubio podršku. Čak i navedeni primjer davanja crkvene zemlje seljacima teško da bi se mogao protumačiti kao uzrok nezadovoljstva tamošnjeg seljaštva.

Međutim, to što Užička Republika nije možda najbolji primjer procesa pretjeranog „ljevičarenja“ koji je uzrokovao opadanje povjerenja u partizanski pokret, to ne znači da se ona nisu događala. Što se tiče „lijevih skretanja“ koje Globačnik naziva i „crvenim terorom“ (koji je doveo do opada ugleda partizanskog pokreta), a odnosi se uglavnom na pretjerano vođenje politike protiv petokolonaša, dekulakizacije, veličanje Sovjetskog Saveza i Crvene armije, autor prikazuje da su se ona događala na području Crne Gore i Bosne i Hercegovine, ali da su se osjetila i u Srbiji, Sloveniji i Hrvatskoj krajem 1941. i u prvoj polovici 1942. godine (str. 181).

Autor je naveo da su ustaše provodile nasilje nad intelektualcima koji su bili srpskog i židovskog porijekla, kao i nad onima koji su bili politički neistomišljenici (ponajprije nad komunistima). Što se tiče masovnih zločina nad civilnim stanovništvom autor ih spominje tek za srpanj i kolovoz 1941. godine, nakon akcija sabotaža komunista u gradovima (u Srbiji) i spontanih ustanaka na području Banije i Korduna. Tako navodi primjer ustaškog masakra koji se ponovno dogodio nad srpskim stanovništvom krajem srpnja i kolovoza 1941. u Glini (iako nije navedeno kada se dogodio prethodni zločin u Glini; str. 168-169). Autor je možda trebao preciznije navesti neke primjere masovnih zločina koji su se dogodili i prije srpnja-kolovoza 1941. kako bi dodatno oslikao narav ustaškog režima i kako čitatelji eventualno ne bi dobili dojam da su oni samo reakcija na partizanske i ustaničke akcije. Tako, recimo, imamo poznate primjere u selu Gudovac pored Bjelovara u kojemu su ustaše već 28. travnja 1941. godine počinile zločin nad tamošnjim srpskim stanovništvom ubivši 187 osoba (Željko Karaula, „Jedan dokument o zločinu u Gudovcu 28. travnja 1941. za vrijeme NDH“, u: *Zbornik Janković*, Vol. III, br. 3, 2018, str. 408-413) i otpremanje 530 Srba iz Grubišnog Polja i okolice u noći 26. na 27. travnja 1941. prema logoru „Danica“ (Ivo Goldstein, *Hrvatska: 1918.-2008.*, Zagreb 2008, str. 263-264).

Globačnik se osvrće na djelovanje političkih komesara u partizanskim jedinicama kao proponenta staljinizirane verzije marksizma te navodi primjer Vladimira Dedijera koji je obavljao dužnost političkog komesara (str. 174-175). Autor smatra da su politički komesari u jugoslavenskoj historiografiji bili prikazivani kao da su bili oslobođeni ideologije i u rangu sa zapovjedni-

kom partizanskog odreda. Kada opisuje uloge političkog komesara piše da se on trebao „brinuti za ‘političko i vojno’ obrazovanje, disciplinu i motiviranost na posebno sazivanim sastancima, rješavati otvorena pitanja na terenu te vršiti agitaciju za priključivanje dobrovoljaca partizanskim odredima“ (str. 173-174). Autor se pritom poziva (str. 174) na dokumente iz *Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj 1941. godine* (tom V, knjiga 1, Beograd 1952, str. 165-167, 195-197, 199-203) i na knjižicu *Oktoibar 1917–1941. g.*

Ono što nedostaje u knjizi jest objašnjenje da se uloga političkog komesara mijenjala tijekom rata. Ako čitamo dokument od 3. rujna 1941. Operativnog komiteta KPH Karlovac vidimo da su u njemu navedena uputstva o političkom radu u selima, među odredima i simpatizerima. U ovome dijelu se potvrđuje autorova teza da su se ideje marksizma-lenjinizma nastojale promicati odozgo prema dolje među stanovništvom, borcima i simpatizerima, barem u tom trenutku rata. Prema seljacima je jasno navedeno da se trebalo isticati kako se borba vodi za nacionalno oslobođenje, da su glavni neprijatelji ustaše i fašistički okupatori. Trebalo se isticati povijesni značaj SSSR-a, imperijalizma, kolebanje Engleske i SAD-a, neimenovani poraz Njemačke i fašizma. Politički rad u odredu se trebao bazirati na marksizmu i lenjinizmu i provođenju karaktera klasne borbe, dok su se simpatizerima trebali davati zadaci i pripremati ih za prijem u Partiju (*Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom 5, knj. 1, str. 60-61).

Uloga političkog komesara je bila sprovoditi partijske direktive u odredu i selu i vršenje političkog rada u njima (*Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom 5, knj. 1, str. 61). Mogli bismo reći da je u rujnu 1941. politički komesar odgovarao opisu kakvim ga je prikazao i Globačnik. Međutim, treba uočiti da u tome trenutku nije bila jasno diferencirana razlika između narodnooslobodilačke borbe i klasne borbe. To jest, partijske ideje su još uvijek prevladale, barem u Operativnom komitetu za KPH Karlovac.

Nova uloga političkog komesara donesena je nakon Savjetovanja u Stolicama 26. rujna 1941. godine nakon kojeg možemo uočiti da dolazi o distinkcije ideja NOP-a i Komunističke partije (Pero Morača, „Savjetovanje u Stolicama“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 8, br. 2-3, 1976, str. 9). U objavljenom *Uputstvu komande NOP Odreda Korduna i Banije* od 17. listopada 1941. godine (na koji se poziva i autor) dan je detaljan pregled funkcija koje je obnašao politički komesar. Ukupno je navedeno deset glavnih zadataka koje je politički komesar morao obnašati. Tako je politički komesar bio predstavnik narodnooslobodilačkog pokreta u vojsci, to jest u partizanskim odredima. Zastupao je političku liniju narodnooslobodilačkog pokreta, vodio je brigu da ona bude jasna partizanima i stanovništvu, morao je osigurati da su partizani primili političku liniju kao ispravnu, te da su zastupali te ideje u doticaju sa stanovništvom, na zborovima itd. Politički komesari su se brinuli o moralnom i borbenom duhu u odredima. Nastojali su što prije od odreda stvoriti borbenu i jedinstvenu cjelinu. Nastojali su razviti drugarstvo među partizanima te stvoriti što užu i življu vezu između odreda i sela. Politički komesari su organizirali kolektivno čitanje lista *Partizan* (to je bilo u listopadu 1941.) ili druge literature, pjevanja, pripovijedanja itd. Komesar se brinuo o likvidaciji nepismenosti u odredu i o kulturnom podizanju partizana te su morali upozoravati partizane na njihovo držanje u svakoj akciji, slali su izvještaje o održanim zborovima, sastancima odreda i o temama o kojima su govorili. (*Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom 5, knj. 1, str. 203-204). Ono što treba istaknuti jest da ako pobliže pogledamo funkcije političkog komesara

naglašeno je da je on zastupao ideje narodnooslobodilačkog pokreta, te se ne spominje izravno da on zastupa samo interese Komunističke partije.

Autor je u istom tom *Zborniku* koji je koristio mogao pronaći i dokument (koji nije upotrijebljen u radu) o ulozi političkog komesara u kojemu se naglašavala razlika između njegove pripadnosti NOP-u i KPJ-u. U tom se *Uputstvu Okružnog komiteta KPH Karlovac* od 6. listopada 1941. navodi sljedeće:

„Politkomesar je političko lice uz komandanta i on provodi liniju narodno-oslobodilačkog fronta u odredima i kao takav istupa, a ne u ime Partije. Ako je isto lice i politkomesar i partijski funkcioner, onda u ime Partije istupa kao partijski funkcioner, a ne [kao] komesar. Kao komesar može istupati samo u ime narodno-oslobodilačkog fronta. Ovaj pojam je bio pobrkan do sada, ali se od sada mora strogo lučiti. Tako treba shvatiti pojam i za komandante funkcionere Partije. Oni kao komandanti istupaju u ime partizanskih odreda, a ne u ime Partije.“ (*Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom 5, knj. 1, str. 172-173).

Nekoliko prethodno navedenih dokumenata nam sugeriraju da su i u vodstvu Narodnooslobodilačkog pokreta bili svjesni problema provođenja politike Narodnog fronta te okupljanja masa oko partizanskog pokreta i politike koju su istovremeno zastupali kao pripadnici Komunističke partije Jugoslavije, barem na početku rata. Nastojanje da politički komesar ima odvojene funkcije ovisno o tome čije interese u kojem trenutku zastupa nam ukazuje na to da se pokušavalo razlikovati zastupaju li se interesi NOP-a ili KPJ-a. Međutim, Globačnik promovira mišljenje da se indoktrinacija provodila od partijskog vrha, preko političkih komesara do partizanskih boraca s ciljem učenja o marksizmu tijekom cijelog rata, pri čemu je glavna literatura bila Staljinova *Historija VKP(b)* (str. 174). Pritom navodi primjer kako su u Bosni i Hercegovini početkom listopada 1942. na jednom partijskom skupu od dvadesetak ljudi sudjelovala i tri seljaka, od kojih su dvojica bili u svojstvu zamjenika političkih komesara (iako ne znamo o čemu su točno na tome skupu raspravljali; str. 176). Ako uzmemo u obzir i prethodno navedene dokumente, tvrditi da su politički komesari bili samo promicatelji ideologije KPJ se čini veoma pojednostavljeno. Autor navodi dokument da se krajem 1943. Centralni komitet KPJ hvalio da su se na kursovima održanim u Sloveniji, Hrvatskoj, Dalmaciji i Bosanskoj krajini razvili interesi za izučavanje marksizma-lenjinizma (str. 223), no tu se spominje da se radi o partijskim organizacijama, a ne o partizanskim jedinicama ili o Narodnooslobodilačkim odredima. Navedeni dokumenti pokazuju kako je politika i uloga političkog komesara tijekom rata prolazila kroz promjene, te ukazuju na to koliko je uloga političkog komesara, ali i politike NOP-a i KPJ bila kompleksna. Sam autor navodi (str. 174, fusnota 89) kako su politički komesari bili neistražena tema u sovjetskoj i jugoslavenskoj historiografiji, pa možda ovi dodaci koje smo naveli budu poticaj za neka detaljnija istraživanja te funkcije unutar NOP-a.

Što se tiče ostatka rata, među intelektualcima u NDH bila je skupina koja se zalagala za samostalnu Hrvatsku, ali koja se protivila ustaškoj vlasti, poput recimo Stjepana Ivšića i Stjepana Zimmermanna. Osobito se u kritici ustaškog režima istakao Zimmermann koji je na svečanoj sjednici HAZU 1. srpnja 1942. održao predavanje u kojemu je zastupao tezu da hrvatski narod zbog povijesnog iskustva ima pravo na svoju državu, ali Pavelić i ustaše vode taj isti narod prema samouništenju i gubitku njegove države (str. 189). Kao što možemo vidjeti iz ovog primjera, ideja historizma nije postojala za vrijeme NDH samo u njenoj iskrivljenoj ustaškoj varijanti nego je kolala i među intelektualcima koji su bili protiv ustaškog režima, ali za hrvatsku državnost. Među intelektualcima se i dalje nastavila rasprava oko etnogeneze Hrvata, no ovoga puta oko porijekla hrvatskog plemstva. Miho Barada je po pitanju porijekla plemstva uzdrmao temelje

ustaške ideologije, zastupajući tezu da se staleško plemstvo u Hrvatskoj javlja tek u 12. stoljeću, čime je rušio ustaške ideološke predodžbe o Hrvatima kao plemenskim vođama ratnicima (str. 195-196).

Što se tiče NOB-a, spomenut ćemo dolazak lijevih i liberalnih intelektualaca među partizane poput Ivana Ribara, Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića (str. 210-212). Važan događaj za NOB bio je međunarodno priznavanje AVNOJ-a. Autor se ponovno vraća na tezu da je marksističko-lenjinistička teorija s vremenom prožimala NOB te da je KPJ preko političkih komesara vršila indoktrinaciju partizanskih boraca (str. 220). Navodi primjer kako je to provodio Krsto Popivoda, da bi odmah zatim spomenuo kako npr. u Bosanskoj krajini nije bilo dovoljno „autoritativnih materijala“ za održavanje kursova (str. 220-221), što upućuje na materijalne probleme s kojima su se suočavali politički komesari pri provođenju zadataka. Kratko se autor osvrće na ZAVNOH i djelovanje Andrije Hebranga te njegovu politiku koju je zastupao na području Hrvatske.

Došavši do kraja rata ustaško vodstvo je i dalje zastupalo ideje o etnogenezi Hrvata koja je isticala njenu odvojenost i posebnost od Slavena i od Srba. Autor zapaža da izvornu pravašku ideju o hrvatskom državnom pravu ustaše nisu dalje razvijali, već su se držali postavki izrečenih u „Načelima“ iz 1930-ih godina. Bijegom Pavelića iz Zagreba u svibnju 1945. ustaške ideje na kojima je sagrađena NDH su srušene. I bivši pravaški intelektualci poput Peršića osudili su Pavelića kao najvećeg izdajnika i ubojice hrvatskog naroda, čak ga je kritizirao i Šegvić koji je isprva toplo pozdravio Pavelića u Zagrebu (str. 240). Pobjedom NOP-a koji je zastupao AVNOJ i ZAVNOH u Hrvatskoj pobijedila je i verzija stvaranja države po političkim konceptima KPJ, promovirajući ideju „narodne demokracije“ koja je bila preuzeta iz marksističko-lenjinističkog koncepta (str. 248).

Za zaključak o ovoj knjizi izreći ćemo njene pozitivne strane i mane. Počet ćemo sa pozitivnim stranama kojih ne manjka. Pohvalili bismo autora da je napisao, barem po dojmu autora ovoga osvrtu, vjerojatno jedan od boljih metodoloških uvoda u recentnim historiografskim djelima. Autor je pružio precizan i jasan cilj istraživanja, odredio je temu, bez previše odlaženja u širinu, zahvativši time samu srž stvari. Veoma je precizno i na elokventan način objasnio metodološki koncept konstelacijskog istraživanja, nastojeći prikazati da teorijska djela intelektualaca ne nastaju u zrakopraznom prostoru, već u prostoru i vremenu u kojem osoba živi. Stoga bismo napomenuli da su djela intelektualaca ujedno i povijesni izvor vremena u kojima su nastala. Autor je imao veoma kompleksan zadatak dokazati na koje načine su se elementi ideologije historizma i marksizma uklapali u političke ideologije ustaštva i komunizma. Ukazao je kako je historizam 19. stoljeća najjasnije bio izražen u pravaškoj ideologiji hrvatskog državnog prava, dok su ustaše historizam zloupotrijebile za promoviranje vlastite ideologije i za opravdanje zločina koje su počinile tijekom Drugog svjetskog rata. Dodatni doprinos je i to što autor nije upao u zamku da je sve intelektualce koji su bili pravaške političke organizacije u međuraću ili za vrijeme Drugog svjetskog rata okarakterizirao kao simpatizere i poklonike ustaškog režima, već je ukazao da je i među pravašima bilo intelektualaca koji su se gnušali Pavelića, ustaša, njihovih zločina i koji su smatrali da su ustaše uništili mogućnost stvaranja hrvatske države i unakazili tu ideju do neprepoznatljivosti. Dostatan dio knjige se bavio i problemom etnogeneze Hrvata te je autor kronološki prikazao kako su se te ideje razvijale i mijenjale tijekom vremena. Isto što smo rekli za prikaz historizma vrijedi i za marksizam te je autor dobro ukazao na promoviranje agrarnog pitanja i nacionalnog pitanja u međuraću i tijekom rata, zatim problem niveliranja između Jedinstvenog narodnog fronta i provođenja socijalističke revolucije tijekom rata itd.

Prva kritika je usredotočena na prikaz KPJ u početku rata kao poslušnika Kominterne. Takav pristup otežava tumačenje događaja poput recimo Majskog savjetovanja u kojemu se zaključuje da se Partija organizira za borbu protiv okupatora, i to mjesec dana prije negoli je došlo do rata između Njemačke i Sovjetskog Saveza. Ovo nijansiranje ne odbacuje mišljenje da nije postojalo dogovora između KPJ i Sovjeta, ali je ipak potrebno izbalansirati te razlike. Druga kritika je usmjerena na mišljenje da je Užička Republika propala uglavnom zbog provođenja ekonomskih i socijalnih promjena. Autor je taj stav preuzeo uglavnom od Ive Banca, stoga smo kritikom Bančevog preuzimanja navoda iz literature ukazali na problematičnost ukazanog stava. Također, pokazali smo primjere davanja zemlje seljacima i pomaganja radništva NOP-u čime se nudi drugo viđenje koje ukazuje na potporu tamošnjeg stanovništva Uzičkoj Republici. Treća kritika se odnosi na političke komesare i ukazuje na problem nijansiranja u Globačnikovom djelu. Globačnikova teza o političkom komesaru kao promicatelju marksizma-lenjinizma vrijedila bi za početak rata do rujna 1941. No, nakon savjetovanja u Stolicama, uloga političkog komesara se mijenja. Od listopada 1941. uloga političkog komesara ovisi o tome zastupa li i kada interese NOP-a ili Partije, iz čega proizlazi da je autorov pristup tome problemu poprilično pojednostavljen (politkomesar = širenje partijske ideologije među borbicima). Zanemarujući prethodno navedenu razliku i široki dijapazon funkcija koje su bile izražene u navedenim dokumentima, politički komesar je predstavljen kao puki promicatelj ideja staljiniziranog marksizma-lenjinizma među partizanskim borbicima. Međutim, autor je i sam naveo da to pitanje nije bilo pobliže obrađeno ni u sovjetskoj ni u jugoslavenskoj historiografiji (a izgleda ni u hrvatskoj historiografiji) tako da ono pruža plodno tlo za buduća istraživanja.

Stoga bismo ovu knjigu, koju bismo svrstali u područje intelektualne i političke povijesti, preporučili kao štivo za pobliže upoznavanje dviju političkih ideologija koje su obilježile 20. stoljeće na ovim prostorima te se nadamo da će pružiti poticaj za daljnja istraživanja intelektualne i političke povijesti.

Petar Markuš

Nataša Mataušić, Diana Budisavljević. *Prešućena heroína Drugog svjetskog rata*, Profil, Zagreb 2020, 430 str.

Knjiga *Diana Budisavljević. Prešućena heroína Drugog svjetskog rata* kruna je višegodišnjeg temeljitog istraživanja i reprezentativan primjer mikrohistorije i studije slučaja. Autorica knjige, povjesničarka Nataša Mataušić, kustosica je u Hrvatskom povijesnom muzeju. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu obranila je 2020. godine doktorsku disertaciju *Diana Budisavljević i građanska akcija spašavanja djece – žrtava ustaškog režima* na temelju koje je nastala ova knjiga.

Mikrohistorija se sve više razvija u istraživanju holokausta i svakodnevice u logorima. Tema mojeg znanstveno-istraživačkog rada o Maji Buždon, zapovjednici logora za žene i djecu u Staroj Gradiškoj 1942-1945, također ulazi u mikrohistoriju. No, moj znanstveno-istraživački rad ima drugačija problemska pitanja jer je riječ o istraživanju ženske ličnosti koja je bila na strani okupatora, za razliku od Diane Budisavljević koja je bila na strani otpora.

Nataša Mataušić analitički interpretira arhivski materijal i, gdje god može, predstavlja djelatnost raznih ličnosti. Budući da je riječ o mikrohistoriji, to je u suprotnosti s dosadašnjim uopćenim prikazivanjima logora i politike, gdje se nasilje smatralo logičnim ishodom fašističke ideologije, pa se rijetko posvećivala pažnja istraživanju djelovanja pojedinaca. Time se dakako

moglo propustiti mnogo toga vrijednog istraživanja. U nasilje uključujem i nehumane uvjete u kojima su boravili svi zatočeni, jer su uvjeti života u logoru često rezultirali smrtnim ishodom. Budući da je cilj svake ideologije bio vršenje utjecaja na pojedince, a potom i na kolektiv, sve više se razvijaju studije slučajeva. Taj pristup također vodi do koncepta na kojem Nataša Mataušić zasniva velik dio knjige, a to je povijest svakodnevice. Taj koncept počeo se također primjenjivati u istraživanju holokausta, jer su istraživanja došla do točke u kojoj se mogu primjenjivati sofisticiranija istraživanja i interdisciplinarni pristupi. Budući da je dnevnik iznimno važan materijal za pisanje ove knjige, pristup istraživanju povijesti svakodnevice veoma je temeljit.

Diana Budisavljević spasila je oko 10.000 srpskih žena i djece iz nekoliko ustaških logora. Usporedbe radi, Oskar Schindler spasio je 1200 čeških i poljskih Židova, Irena Sendlerova 2500 židovske djece iz varšavskog geta, Giovanni Palatucci više tisuća Židova. Međutim, djelo Diane Budisavljević nije bilo poznato dok nije izašao njezin dnevnik. Nataša Mataušić uložila je golem trud da rasvijetli ovaj slučaj.

Knjiga je kronološki i tematski podijeljena u osam dijelova i priloge. Prije napomene urednika i autorice knjige, u knjizi se ispod naslova *Svjedoci užasa i nade* nalazi šest iskaza na dvije strane. Među njima je izvadak iz dnevnika Diane Budisavljević. Iskazi svjedokâ pružaju primarni izvor informacija za mikrohistoriju koja se bavi koncentracijskim logorima.

U prvom dijelu knjige, naslovljenom *Diana Budisavljević 1891. – 1941.* (str. 21-26), prikazuje se život Diane Budisavljević od rođenja do osnivanja logora u NDH. Rođena Austrijanka, djevojački Obexer, udala se za zagrebačkog liječnika Julija Budisavljevića i preselila u Zagreb. Nataša Mataušić opisuje Dianu Budisavljević kao veoma kultiviranu ličnost, koja je po svojim stavovima bila ispred svoga vremena. Na taj način ona objašnjava razlog humanitarnog djelovanja Diane Budisavljević.

U drugom dijelu knjige, pod naslovom *U strašnim vremenima. Travanj – listopad 1941.* (str. 31-48), Nataša Mataušić prikazuje teror koji je uspostavljen čim je 10. travnja 1941. proglašena NDH. Kako bi pokušala objasniti postojanje logora, Nataša Mataušić opisuje novonastali ustaški režim, a u poglavlju *Hrvatska 1941.* piše o raznim zakonima koji su ubrzo stupili na snagu. Smrtna kazna bila je veoma česta, osnovani su prijeki sudovi, diskriminacija srpskog stanovništva uvedena je zakonskim odredbama, zabranjena je ćirilica, u tiskovinama se propagirao režim NDH.

U trećem dijelu knjige, naslovljenom *Razdoblje ilegalnog rada. Listopad 1941. – veljača 1942.* (str. 53-70), Nataša Mataušić nastavlja kronološki razrađivati temu, što je uvelike olakšano time što je Diana Budisavljević gotovo svakodnevno pisala dnevnik. Nataša Mataušić dosljedno koristi arhivski materijal, koji informacijama prati i upotpunjuje sadržaj iz dnevnika. Kad je Diana Budisavljević saznala da Slovenci i Židovi dobivaju pomoć, shvatila je da nitko ne pomaže pripadnicima pravoslavne vjeroispovijesti. Stoga je odlučila organizirati pomoć jer je bila potresena onime što je čula o stanju interniranih. Nataša Mataušić prenosi iz dnevnika svjedočanstvo Diane Budisavljević o početku građanske akcije spašavanja, nazvane Akcija Diane Budisavljević, kao i informacije o audijencijama kod visokih vjerskih i državnih dužnosnika, primjerice, kod nadbiskupa Alojzija Stepinca i ministra Andrije Artukovića. Diana Budisavljević uskoro počinje surađivati s dr. Kamilom Breslerom i Markom Vidakovićem. Nastavila je razvijati akciju, iako se njezin suprug tome protivio zbog vrlo izgledne opasnosti da on i Diana Budisavljević završe u logoru.

U četvrtom dijelu, pod naslovom *Nemojte nas zaboraviti. Veljača – srpanj 1942.* (str. 75-95), Nataša Mataušić piše o slučaju Dragice Habazin, zvane Majka. Dragica Habazin bila je huma-

nitarka i medicinska sestra, koja je postala suradnica Diane Budisavljević. Krug ljudi, o kojima Nataša Mataušić piše, nerazdvojivo je vezan za biografiju Diane Budisavljević. To predstavlja svojevrsni mikrokozam, što je također odlika mikrohistorijski orijentiranih istraživačkih radova u kojima je naglasak na studiji slučaja jedne osobe. Sfera djelovanja istraživane osobe uvijek je vezana za određeni krug ljudi.

U petom dijelu knjige, naslovljenom *Vlakovi staju kod raskužne postaje. Srpanj – prosinac 1942.* (str. 99-183), Nataša Mataušić opisuje provođenje akcije u raznim logorima, prihvatnim postajama, sabiralištima, s prvim poglavljem, prikladno naslovljenim, *Strašna Stara Gradiška*. Nataša Mataušić piše o Tatjani Marinić, suradnici dr. Karla Breslera, važnoj socijalnoj radnici u SFRJ i ključnoj osobi u slučaju Diane Budisavljević. Akcija spašavanja djece naprasno je prekinuta sredinom srpnja 1942., dok je Diana Budisavljević bila u Staroj Gradiškoj. No, nastavila je s radom, s izradom kartoteke, tražila je smještaj za djecu, ali sve što je proživjela ostavilo je trag na njezino psihičko i fizičko zdravlje.

U šestom dijelu knjige, pod naslovom *Napokon počinje udomljavanje. Prosinac 1942. – svibanj 1945.* (str. 187-223), Nataša Mataušić detaljno opisuje cijeli proces udomljavanja u kojemu su pomogli Zagrepčani, seoski i provincijski svećenici, koji su bili simpatizeri NOB-a i Karitas Nadbiskupije zagrebačke.

U sedmom dijelu, naslovljenom *Oslobođenje – i nakon njega. 1945. – 1954.* (str. 227-265), prikazuje se odnos nove vlasti prema Diani Budisavljević. Paradoksalno, Diana Budisavljević smatrana je suradnicom i „prijateljicom“ predstavnika okupacijskih vlasti zbog austrijskog porijekla, pripadnosti buržoaskom društvu, suradnje s Karitasom Nadbiskupije zagrebačke, kardinalom Alojzijem Stepincem i zbog posjećivanja mnogih njemačkih dužnosnika. Bilo je veoma važno prikazati odnos nove vlasti prema Diani Budisavljević, jer to nije izoliran slučaj jednodimenzionalnog gledišta nove vlasti prema vrlo složenim procesima ljudskog djelovanja za vrijeme rata. Takvo generaliziranje dovelo je do pokretanja nekih montiranih sudskih procesa. Diana Budisavljević nije bila uhićena, ali je uhićen njezin suradnik Marko Vidaković. Nakon rata nije govorila o svojoj akciji, a da nije bilo njezina dnevnika, vjerojatno se ne bi znalo za akciju. Umrula je u Innsbrucku 1978. godine i sahranjena je u obiteljskoj grobnici. Za vrijeme njezine smrti malo tko je znao za njezinu akciju, dok nije njezina unuka Silvia Szabo sasvim slučajno pronašla dnevnik i dokumente o akciji.

U osmom dijelu, naslovljenom *Izbrisana – ali ipak otkrivena. 1954. – 2019.* (str. 269-328), Nataša Mataušić razjašnjava način na koji je Diana Budisavljević izbrisana iz povijesti. Tatjana Marinić stekla je velik ugled i povjerenje nakon što je radila kao suradnica Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Bila je glavna urednica poglavlja o spašavanju djece u knjizi „Žene u NOB-u“. Budući da je precrtala tekst u dokumentu u kojem se spominje Diana Budisavljević, materijal za objavljivanje u knjizi „Žene u NOB-u“ datira od odlaska Dragice Habazin u Staru Gradišku u srpnju 1942. Kako je riječ o veoma važnom dokumentu, Nataša Mataušić prikazuje skenirani izvorni tekst zapisnika o saslušanju Dragice Habazin koji je redigirala Tatjana Marinić (str. XLVIII). Na Svjetskom kongresu za zaštitu djece, održanom u Zagrebu 1954. Tatjana Marinić izdala je brošuru „May It Never Happen Again“, u prijevodu „Ne ponovilo se“. Naglasila je u brošuri da zasluge za spašavanje djece pripadaju „ilegalnim narodnooslobodilačkim odborima i antifašističkim organizacijama, čiji su se članovi infiltrirali u fašistički aparat“, kao i lokalnom stanovništvu koje je pružilo dom za više od 2000 djece izbjeglica. Diani Budisavljević posvetila je samo jednu rečenicu u fusnoti gdje piše da je „ona supruga sveučilišnog profesora i poznatog kirurga dr. Julija Budisavljevića“ i „dobrovoljna članica Cr-

venog križa“ što Diana Budisavljević nije bila. Tatjana Marinić mogla je redigirati dokumente, unatoč tome što su svjedoci akcije Diane Budisavljević još bili živi. U knjizi se prikazuje i drugi veoma važan vizualni materijal – fotografije Diane Budisavljević, raznih ljudi iz njezine biografije, fotografije djece iz logora i fotografije drugih dokumenata. Nataša Mataušić interpretira postupke Tatjane Marinić kao antiburžoaskie i antiklerikalne, jer se Marinić takvim postupcima nastojala prikazati kao lojalan član partije. Tatjana Marinić poslala je Diani Budisavljević dopis da preda kartoteku djece. Kartoteka je Diani Budisavljević uskoro oduzeta. Nije poznato gdje se nalazi, niti je li sačuvana. Na kraju knjige, Nataša Mataušić prikazuje fotografiju iz 1969. na kojoj se nalaze Josip Broz Tito, Jovanka Broz, Julije i Diana Budisavljević u salonu Vile Zagorje. Na temelju te fotografije, Nataša Mataušić ističe da je Josip Broz Tito znao za akciju Diane Budisavljević. Premda su supruga Josipa Broza Tita, Jovanka Broz i suprug Diane Budisavljević, Julije Budisavljević daleki rod, Nataša Mataušić tvrdi da je akcija spašavanja djece razlog audijencije, jer rodbina Jovanke Broz nije mogla olako doći do Josipa Broza Tita, bez valjanog razloga.

Na kraju knjige, Nataša Mataušić donosi informacije koje nisu bile u cijelosti razjašnjene (str. 333-399), primjerice kako je dobivena dozvola za prihvat djece iz logora, koliko je Diana Budisavljević spasila djece, informacije o optužbama Tatjane Marinić o dječjem domu u Jastrebarskom i ostalo.

Knjiga *Diana Budisavljević. Prešućena heroína Drugog svjetskog rata* važan je doprinos historografskim istraživanjima otpora u Drugom svjetskom ratu. Svojom metodologijom i interpretativno-analitičkim metodama, koje uključuju usmenu povijest, autobiografske zapise, arhivske dokumente i publikacije, ova knjiga služi kao primjer budućim radovima koji se tiču povijesti otpora ustaškom režimu i svakodnevice u logorima.

Marina Alia Jurišić

***Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*, ur. Martino Stierli i Vladimir Kulić, The Museum of Modern Art, New York 2018, 282 str.**

Katalog *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980* nastao je uz istoimenu izložbu održanu u Muzeju moderne umjetnosti u New Yorku (MoMA, 15. srpnja 2018. – 13. siječnja 2019.). Premda su neke kategorije jugoslavenske umjetnosti, poput grafika i eksperimentalnog filma, bile predmetima izložbenih aktivnosti njujorškog Muzeja moderne umjetnosti u nekoliko navrata tijekom 1960-ih, arhitektura socijalističkog modernizma Jugoslavije ovom je izložbom i katalogom prvi puta opsežnije predstavljena u njegovim prostorima i čitateljima zainteresiranima za temu. Inicijativa da se sustavnije istraže posebnosti i međunarodni dosezi jugoslavenske arhitekture nastale unutar specifičnog samoupravnog socijalizma Jugoslavije i tijekom vremena kada je ona balansirala između Istoka i Zapada u hladnoratovskom ozračju, dio je MoMA-inog interdisciplinarnog C-MAP istraživačkog programa (*Contemporary and Modern Art Perspectives*) putem kojega se istražuju povijesti umjetnosti izvan Sjeverne Amerike i zapadne Europe, s ciljem boljeg razumijevanja nasljeđa modernizma diljem svijeta. U tom su duhu urednici kataloga i kustosi izložbe, Martino Stierli, glavni kustos Odjela za arhitekturu i dizajn MoMA-e, i Vladimir Kulić, izvanredni profesor povijesti arhitekture na državnom Sveučilištu u Iowi, okupili međunarodni stručni tim iz država bivše Jugoslavije i s nekoliko američkih

sveučilišta čija istraživanja predstavljena u katalogu omogućuju šire razumijevanje poslijeratnog jugoslavenskog arhitektonskog modernizma u globalnim razmjerima.

Prva cjelina kataloga, posvećena fotografijama brojnih arhitektonskih i spomeničkih djela različite tipologije, uvodi čitatelja u širinu izraza arhitekture promatrane ere, a u nastavku ju se kontekstualizira. Tri opsežnija eseja u drugom dijelu, kojima su autori urednici kataloga te Maroje Mrduljaš, hrvatski kritičar arhitekture i predavač na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu, istražuju specifičnu geopolitičku poziciju Jugoslavije u razdoblju između 1948. i 1980. godine, arhitektonske i kulturne veze Zapada i Jugoslavije te njezin arhitektonski utjecaj na tada novooslobođene afričke kolonije i Bliski istok; zatim jugoslavensku poslijeratnu arhitektonsku produkciju u kontekstu održavanja osjetljive ravnoteže različitosti i jedinstva naroda i republika u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji i u kontekstu uloge arhitekture u stvaranju i održavanju samoupravnog socijalizma kao državnog uređenja. Posljednja dva dijela kataloga sugestivno su naslovljena – tako treći dio, *Žarišne točke (Focal points)*, u devet tekstova međunarodnih suradnika uredničkog tima donosi konkretne primjere kontekstualnoga okvira postavljenoga u prva tri eseja s fokusom na određene dijelove arhitektonske kulture poput urbanizma u Jugoslaviji, turizma i razvoja tipologije hotela ili memorijalne arhitekture i skulpture. U četvrtoj i zadnjoj cjelini kataloga, *Studije slučaja (Case studies)*, u četrnaest tekstova, koji ne prelaze po jednu stranicu, predstavljene su uglavnom odabrane građevine s naglaskom na njihov opis i poziciju u opusu njihova autora i u cjelini jugoslavenske arhitekture toga doba, a svoje su mjesto među njima pronašle i jedna arhitektonska knjiga, koja tematizira područje Bosne, te memorijalno groblje u Mostaru.

Osnovna namjera izložbe i kataloga *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980* jest uključiti arhitektonsku produkciju nastalu za vrijeme socijalizma u Jugoslaviji u povijest moderne arhitekture ravnopravno s arhitekturom Zapada, zbog uočenog nedostatka temeljitog proučavanja toga važnog dijela povijesti arhitektonskog modernizma na međunarodnoj razini – ne samo Jugoslavije, već i Istočne Europe u cjelini – što je propust koji preokupira urednike, a ocjenjuju da proizlazi iz ostataka kulturne logike Hladnoga rata. Za elaboriranje teze da je zbog geopolitičkog položaja Jugoslavije na njezinom teritoriju nastao veoma vrijedni i inventivni „paralelni svemir“ moderne arhitekture, kao odgovor na potrebe specifičnog jugoslavenskog socijalizma, s reinterpretacijama međunarodnih strujanja u arhitekturi prožetih utjecajima domaćih građevinskih tradicija, autori su vješto iskoristili organizacijski aspekt kataloga. Uvodeći čitatelja u temu obiljem iznimnih fotografija Valentina Jecka, koji je brojnu arhitekturu različite tipologije s područja svih bivših republika SFRJ zabilježio u njezinom sadašnjem stanju, autori su si za prvi cilj postavili da objasne na kojim osnovama počiva odabir sintagme *betonska utopija (concrete utopia)* u nazivu izložbe i kataloga. Smatrajući da se Jugoslaviju može promatrati kao paradigmu utopijskog projekta – zbog ambicija da stvori pluralističko, sekularno i idealno društvo, autori u tri uvodna eseja nastoje s različitih i već ranije spomenutih pozicija unutar arhitektonskog konteksta taj projekt i objasniti. Istražuju, dakle, sposobnost i moć arhitekture da omogući materijalni oblik većem društvenom projektu – u ovome slučaju samoupravnom obliku socijalizma.

Sljedećom skupinom tekstova istražene su stvarne mogućnosti arhitekture da funkcionira kao jedan od materijalnih nositelja utopijskog projekta, ali i kao prostor eksperimentiranja na njezinim različitim područjima – na polju kolektivnog stanovanja, novih javnih institucija i javnih prostora, turističkih objekata i komemorativnih struktura, što je urodilo nekim izvanrednim i internacionalno relevantnim rezultatima. Teme tekstova su tadašnji urbanizam, strukturalna

arhitektura, planiranje i tipologija odmarališta i hotela koji se mijenjaju s razvojem turizma, stambena arhitektura i memorijalna skulptura, međunarodna obnova Skoplja nakon potresa 1963. godine, zastupljenost i položaj žena u arhitektonskoj profesiji te, naposljetku, političko nasilje 1990-ih koje je bilo nemilosrdno prema arhitekturi, a posebice prema memorijalnoj skulpturi Jugoslavije.

Zadnjim dijelom kataloga, u četrnaest tekstova, pažnja je usmjerena na pojedinačne realizacije, njihov opis, kontekst i osobitosti kojima se zaključno demonstrira opravdanost uključivanja arhitektonske misli, kreacije i izvedbe arhitektonskih projekata socijalističke Jugoslavije u kanon povijesti moderne arhitekture. Svoje su mjesto u njima našle zgrada Generalštaba arhitekta Nikole Dobrovića u Beogradu (1954.-1963.), Radničko sveučilište Moša Pijade u Zagrebu arhitekata Radovana Nikšića i Ninoslava Kućana (1955.-1961.), knjiga „Arhitektura Bosne i put u suvremeno“ autora Dušana Grabrijana i Jurja Neidhardta (1957.), Jugoslavenski paviljon Vjenceslava Richtera sagrađen za Svjetski sajam u Bruxellesu (*Expo 58*) 1958. godine, Muzej savremene umetnosti u Beogradu arhitekata Ivana Antića i Ivanke Raspopović (1959.-1965.), Partizansko memorijalno groblje u Mostaru Bogdana Bogdanovića (1959.-1965.), Trg Revolucije (danas Trg Republike) u Ljubljani Edvarda Ravnikara (1960.-1974.), Kiosk K67 dizajnera Saše J. Mächtiga (1967.-1999.), Kulturni centar u Skoplju/Makedonska opera i balet arhitektonskog tima Biro 71 (1968.-1981.), urbanističko rješenje Split 3 Vladimira Brace Mušića, Marjana Bežana i Nives Starc (1968. – rane 1980-e), Studentski dom Goce Delčev u Skoplju Gregorija Konstantinovskog (1969.-1977.), Šerefudinova Bijela džamija u Visokom arhitekta Zlatka Ugljena (1969.-1979.), Nacionalna i sveučilišna knjižnica Kosova u Prištini Andrije Mutnjakovića (1971.-1982.) te Gradski stadion Poljud u Splitu Borisa Magaša (1976.-1979.).

Izložbi i katalogu prethodilo je opsežno istraživanje u trajanju od tri godine, što je omogućilo da eseji u njemu budu dopunjeni brojnim reprodukcijama arhivskog materijala. U cjelini je to rezultiralo važnim doprinosom ove publikacije međunarodnoj vidljivosti i valorizaciji arhitektonskog nasljeđa socijalističke Jugoslavije, što potvrđuju i iznimna posjećenost izložbe i pozitivne kritike kojima je ocijenjena. Potvrda je to i uspješnosti autora u namjeri da započnu proces njegovog pozicioniranja u razvojnu liniju povijesti moderne arhitekture iz koje je dugo bilo neopravdano izostavljeno. Još jedna vrijednost kataloga i izložbe, ona praktične naravi, leži u skretanju pozornosti na zanemarivanje arhitekture predstavljene u njima, uglavnom zbog općeg nedostatka razumijevanja za razmatranja i težnje u arhitekturi toga vremena. Studiozno predočene izvanredne arhitektonske i prostorne vrijednosti i kvalitete mnogih od ovih zgrada i spomenika pomoglo je i aktualizirati pitanje njihove dugoročne zaštite. Svakako, rezultati koje je postigao ovaj istraživački tim inspiriraju i upućuju na potrebu daljnjih istraživanja teme radi stvaranja cjelovite slike razmjene utjecaja i ideja u arhitekturi promatrane epohe, primjerice komparativnom studijom internacionalizma u jugoslavenskoj arhitekturi i u arhitekturi drugih zemlja Istočne Europe, što sugerira i urednik Martino Stierli.

Sanja Delić

Radina Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj. Variola Vera 1972*, Službeni glasnik, Beograd 2022, 298 str.

U trenutku nastajanja ovog prikaza, sveopći strah od COVID-a iz 2020. i 2021. godine zamijenila je društvena apatija naspram te bolesti u 2022. godini. Dapače, novi rat u Europi, problemi u opskrbnim lancima, inflacija te svjetska ekonomska i energetska kriza na pomolu kao da su globalnu pandemiju potisnuli u zadnji plan. Tako dosad najveća pandemijska bolest 21. stoljeća zadnjim trzajima pokušava dati do znanja kako je zdravstvena ugroza još uvijek prisutna.

Ako se kolektivni zaborav na ovim prostorima uistinu dogodi, valja zapamtiti kako je pandemija prekinula epidemiološko-istraživačku hibernaciju u pojedinim znanstvenim područjima. Dok su se biomedicinske znanosti uhvatile u koštac s proučavanjem etioloških, patoloških i drugih karakteristika bolesti, društvene i humanističke znanosti dale su svoj obol proučavajući globalnu reakciju na pandemiju. U prvom naletu koronavirusa, u panici i strahu od nove pošasti, društva su se okrenula prošlosti s ciljem pronalaska rješenja, budući da suvremeno zdravstvo nije moglo momentalno ponuditi spasonosnu soluciju. Stoga se na ovim prostorima najviše povlače paralele s tri najupečatljivije pandemije 20. stoljeća – influenze (1918./1919.), velikih boginja/variole vere (1972.) te HIV/AIDS-a (1981.-) tražeći eventualne načine zaštite i preživljavanja. U tom obnovljenom društvenom, ali i istraživačkom interesu, valja promatrati knjigu *Nevidljivi neprijatelj. Variola vera 1972.* povjesničarke Radine Vučetić. U trenutku nastajanja publikacije, Radina Vučetić obnašala je dužnost izvanredne profesorice na katedri za Opću suvremenu historiju i voditeljice Centra za američke studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Beogradu, a u fokusu njenih istraživanja bila je povijest 20. stoljeća, kulturna i društvena historija Jugoslavije, historija SAD-a i hladni rat.

Prije raščlanjivanja sadržaja po poglavljima, valjalo bi reći ponešto o općem dojmu čitanja i publikaciji kao cjelini. *Nevidljivi neprijatelj. Variola Vera 1972* predstavlja interdisciplinarnu studiju s pripadajućim znanstvenim aparatom, što je razlikuje od publicističke knjige. O tomu možda najbolje svjedoči činjenica da je sadržaj knjige provučen kroz 276 stranica koje su sveukupno popraćene s 991 fusnotom i 22 slike, dok se spisak izvora i literature proteže na 21 stranicu (277-298). To će reći da ova knjiga sadrži mnoštvo faktografije te je potreban visoki nivo koncentracije kako bi čitatelj suvereno prolazio kroz tekst. Ipak, čitajući sadržaj, čitatelj stječe dojam o svojevrsnoj ljevkastoj strukturi u kojoj profesorica Vučetić ispočetka široko grabi, objašnjavajući osnovne karakteristike virusa, a završava opisivanjem zatvaranja pojedinačnih karantena u jugoslavenskim bolnicama. Nadalje, početna poglavlja koja donose najviše faktografije, a koja ujedno ulaze u druga znanstvena polja, ogoljena su od zamorne stručne terminologije i maksimalno prilagođena širokoj publici, što ukazuje na autoričinu tendenciju da knjiga bude široko čitana. Dapače, za prikaz kratkog historijata pojave bolesti u Jugoslaviji, odabran je diskurs koji nalikuje naraciji detektivskog romana, što održava čitateljevu znatiželju. Razumno je za pretpostaviti kako autorica na taj način želi što revnije približiti glavnu ideju knjige – opisivanje reakcije jugoslavenskog društva na zastrašujuću bolest kroz sve društvene sfere – službene, liječničke, javnozdravstvene, vjerske, opće i osobne.

U takvoj strukturi knjige, uvodno poglavlje (str. 17-38) donosi opis virusa, njihov općeniti utjecaj na ekosistem, ali i na ljudski razvitak. Istaknut je i rijetko poznati paradoks. Virusni opasni po ljude su najčešće prezentirani kao najstrašniji neprijatelji, pa svi virusi dobivaju negativnu percepciju, no oni su, zapravo, statistički beznačajni u usporedbi s brojem benignih virusnih vrsta koje su potrebne za biološki normalno funkcioniranje planeta. Stoga autorica ističe kako

„Zbog svega lošeg što izazivaju, strah od virusa doveo je do toga da se oni najčešće tretiraju kao neprijatelji protiv kojih čovečanstvo vodi rat.“ (str. 21), objašnjavajući ujedno prvi dio naslova knjige. Iza tih interpretacija slijede opće informacije o velikim boginjama, zaraznosti bolesti, kliničkoj slici oboljelih te povijesni razvoj i utjecaj na pojedine folklorne aspekte.

Nakon iznošenja općih, ali prijeko potrebnih, podataka za razumijevanje ostatka knjige, Vučetić u prvom poglavlju, „Variola u SFRJ: Hronologija bolesti“ (str. 39-74), kroz narativno opisivanje donosi kronologiju bolesti u Kosovu i Srbiji. Pritom se posvećuje velika pažnja pacijentu Latifu Mumdziću, i uprostorivanju virusa u svojevrsnu epidemiološku prozopografiju. Drugim riječima, čitatelj u ovom dijelu knjige prati minuciozno objašnjen put kretanja Latifa Mumdzića te se pred njega stavlja detaljan popis svih njegovih kontakata kroz gradove. „Detektivska“ potraga za oboljelima služi ujedno kao referentna točka za opisivanje svih drugih oboljenja u Jugoslaviji, budući da se kroz tekst neprestano povlače paralele s Latifom i njegovim obitavalištima kroz epidemiološke putešestvije. Tako put širenja zaraze kreće s Kosova, pa se nastavlja preko Novog Pazara, Čačka i završava u Beogradu. Glavni lajtmotiv kriminalističkog narativa obuhvaća epidemiološko širenje koje je, s obzirom na broj posjećenih lokacija i kontakata prvih pacijenta, moglo biti značajno gore od sveukupno 175 zaraženih i 35 umrlih.

Svoju ulogu u uspješnom obuzdavanju epidemije odigrala je i država, pa je reakciji političkog vrha posvećeno iduće poglavlje „Država“ (str. 75-120). Nakon davanja neposrednog političkog konteksta koji je prethodio epidemiji – pad Rankovića 1966. godine, početak tenzija među Srbima i Hrvatima 1966./67., albansko pitanje 1968. te političke čistke 1971./72. godine – autorica piše o preventivnom razvitku plana borbe protiv velikih boginja. Taj plan nastaje sredinom 1960. godina, iako velikih boginja nije bilo u zemlji od 1930. godine, a razvijen je radi ondašnje vanjskopolitičke i unutarnjopolitičke konstelacije u Jugoslaviji. Imajući u vidu aktivnu i značajnu ulogu Jugoslavije u Pokretu nesvrstanih, njezini su dužnosnici često putovali u zemlje, ili bili u doticaju s ljudima iz zemalja, u kojima je epidemija velikih boginja bila aktivna. S druge strane, unutarnjopolitička situacija u kojoj je određen broj muslimanskog stanovništva odlazio na hodočašća na Bliski istok također je predstavljala epidemiološki rizik. Vučetić u ovom dijelu knjige ističe upravo imagološki element kao jedan od bitnijih za razumijevanje epidemije boginja 1972. godine. U tu je svrhu razrađen i oprimjeren koncept „dežurnog krivca“ te objašnjen utjecaj „geografije bolesti“ na poimanje epidemije putem medija. Mediji su, naime, imali veliki utjecaj u informiranju javnosti, budući da je službena reakcija vlasti u prvim danima izostala. Dapače, političke su vlasti na početku tajile činjenicu da se virus širi Jugoslavijom, a u vrijeme „politike ćutanja“ mediji su iskoristili prostor i svoje poluinformacije pravdali nedostatkom službenih političkih i javnozdravstvenih informacija. Čak se ni Tito nije oglasio o velikom zdravstvenom, a posljedično i ekonomskom pritisku, što autorica objašnjava prezaузетошću priprema za smjene hrvatskog i srpskog političkog vrha. Vučetić sumira i poentira ovo poglavlje rečenicom koja se čini svjevremenskom: „Politika je činila, neretko i kalkulantski, koliko je htela, a struka maksimalno koliko je mogla.“ (str. 120), što ujedno služi kao najava sljedećeg poglavlja „Struka“ (str. 121-152).

Treće poglavlje posvećeno je zdravstvenoj sferi koju je potrebno promatrati u hladnoratovskoj konstelaciji. Zbog specifičnog jugoslavenskog političkog položaja, zdravstvena struka SFRJ imala je rijetku mogućnost specijalizacije gotovo u cijelom svijetu. Naime, onovremeno su postojali centri gdje su se specijalizirali zapadni, te centri za stručnjake istočnog bloka. Jugoslavija, zahvaljujući svom političkom položaju, gotovo da nije imala prepreka, pa je svoje liječnike mogla slati u sve centre za specijalizaciju što je rezultiralo velikim brojem specijalizanata i posljedič-

no pokrivanje širokog dijapazona zaraznih bolesti. Time je ujedno zadovoljen ideološki aspekt javnozdravstvenog pitanja u socijalističkoj Jugoslaviji koje je trebalo pokazati naprednost u usporedbi s prvom, nazadnom, monarhističkom Jugoslavijom. Upravo su ti stručnjaci, kako istiće autorica, podnijeli najveći teret preko saveznih, republičkih, pokrajinskih i gradskih štabova koji su predstavljali ekvivalent današnjih hitnih službi. Na individualnom planu najveća je pažnja posvećena šestorima putevima – dvama kobnima i četirima nadahnjujućima. Od bolesti su umrle medicinske sestre Dušica Spasić i Milka Đurašić, dok su svojom požrtvovnošću i radinošću u vrijeme epidemije medijske i društvene ovacije osvojili doktori Miomir Kecmanović, Vojislav Šuvaković, Puniša Mijušković te cijela ekipa s Instituta „Torlak“.

Unatoč spremnosti radnika zdravstvenog sustava da se uhvate u koštac s epidemijom, postojao je problem u medicinskim potrepštinama, pogotovo cjepivima, pa sljedeće poglavlje u knjizi opisuje upravo „Vakcinaciju“ (str. 153-204). Na početku ovog poglavlja dan je ponovno historijat bolesti, ali i razvoj vakcinacije protiv velikih boginja. Pritom je napravljena interna i medicinsko-konceptualna podjela na inokulaciju (početak imunizacije protiv boginja) te vakcinaciju (pronalazak cjepiva 1796. godine). Posebno je zanimljivo povlačenje paralela s nekim od najčešćih povijesnih argumenata protiv cijepjenja, koje je moguće i danas čitati. Ipak, autorica istiće da, ako ostavimo po strani prvotni nedostatak cjepiva, SFRJ nije imala problem s cijepljenjem te da je u epidemiji postojao veliki interes za vakcinacijom. Stoga je od ukupno 20.5 milijuna stanovnika u vrlo kratkom roku cijepjeno 18.2 milijuna, što je u svega nekoliko tjedana zaustavilo širenje bolesti. No, masovno cijepjenje nije prošlo bez političkih previranja, pa je Vučetić smatrala važnim naglasiti činjenicu da je Slovenija požurila s odlukom o masovnom cijepjenju te nije pričekala Savezno izvršno vijeće. Konkretno, uranila je 105 minuta, što je na neki način pokrenulo val masovnog cijepjenja stanovništva, iako zdravstvena struka u tom trenutku nije preporučivala takav pristup. Ako tomu pridodamo činjenicu da prioritet nije dan ugroženim regijama (Kosovo, Srbija), autorica smatra da se može govoriti o labavljenju koncepta „bratstva i jedinstva“. Tim više što se u slabije razvijenim krajevima države proces vakcinacije obavljao zarezivanjem kože, što je daleko neefikasnije od tehnike ubodima dvoglave igle ili korištenjem takozvanog „američkog pištolja“, koje su se koristile u urbanim sredinama. Stoga je na Kosovu i Srbiji 40/50% ljudi bilo neuspješno cijepjeno, pa se postupak morao ponavljati po nekoliko puta. U procesu cijepjenja veliki je utjecaj odigrala i „vakcinalna diplomatija“, budući da Jugoslavija u tako kratkom roku nije mogla proizvesti dovoljno cjepiva. Vodeći se premisom da ona država koja pošalje najviše cjepiva, odnosno od koje se najviše cjepiva preuzme, ima najviše utjecaja u državi, jugoslavenski glavni donatori su bili Švicarska, SAD, SSSR, Kina, Francuska i Nizozemska, što je uveliko pomoglo da se između 3-6 tjedana cijepi 85-95% stanovništva.

U petom i posljednjem poglavlju „Život za vreme varirole“ (str. 205-263) autorica objašnjava postojanje nekoliko tipova karantena u Jugoslaviji: bolnička, hostelska/pansionska, karantene naselja (tzv. seoske karantene) i kućne karantene (pojedina domaćinstva i kuće). Navodi se kako je za trajanja epidemije sveukupno 15.559 osoba bilo u karanteni, a od toga 5705 osoba u užoj Srbiji, 7830 na Kosovu (7144 u seoskoj karanteni) i 2024 u Vojvodini. Pritom je važno naglasiti kako su sve karantene imale policijski nadzor i samo su liječnici te predstavnici epidemiološke službe mogli ulaziti i izlaziti izvan njih. Jugoslavenske javnozdravstvene vlasti su prvotno predvidjele da karantena traje 16 dana, ali ako bi se u tom periodu pojavio novi slučaj, karantena je produžena i mogla je trajati do 33 dana. Naravno, zbog brzine stvaranja pojedinih karantena uvjeti nisu uvijek bili zadovoljavajući, pa su mnogi centri imali problema s medicinskim potrepštinama, sanitetskim, ali i općim životnim uvjetima, što je moguće pročitati u potpoglavlju

„Život u karantinu“ (str. 206-231). Kraj poglavlja posvećen je zatvaranju karantena te svečanim ručkovima organiziranima u tu čast. Pritom je važno napomenuti kako su svečani ručkovi bili organizirani svugdje osim na Kosovu, što simbolički reflektira težak položaj autonomne pokrajine. Uz ranije opisane imago-loške implikacije koje su utjecale na percepciju Kosova kao ishodišta epidemije, ta autonomna pokrajina bila je dodatno ekonomski pogođena jer su uvedene kontinentalne blokade za ljude i robu od okolnih republika. Tako su ionako teški životni uvjeti dodatno pogoršani, stvarajući čitav niz nestašica u ključnim trenucima.

Vučetić umjesto tradicionalnog zaključka, u kojem ponavlja iznesene teze i argumente, bira alternativan kraj (str. 267-276). Prezentirajući podatke o pohranjenom virusu u nekoliko svjetskih laboratorija, donosi predviđanja o mogućnosti korištenja velikih boginja u budućem biološkom ratovanju. Za takvo što, na kraju krajeva, postoje primjeri iz prošlosti na koje autorica upozorava. Zloslutan predznak nosi i konstatacija da, čak i po završetku globalnog hladnog rata, nije postignut konsenzus oko pohrane i upotrebe virusa. Stoga to pitanje, iako službeno zatvoreno 1978. godine formalnim UN-ovim proglašenjem pobjede i eradicacije virusa u stanovništvu, još uvijek čuči u prikrakju, nagovještavajući mogući apokaliptični zaplet.

Vinko Kovač

Slobodan Selinić, *Srbija 1980–1986. Politička istorija od Tita do Miloševića*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2021, 519 str.

Srbijanski istraživač srednje generacije Slobodan Selinić dugogodišnji je znanstveni zaposlenik u Institutu za noviju povijest Srbije.¹ Nikada nije pripadao velikoj skupini ambicioznih beogradskih povjesničara koji su tijekom duljeg razdoblja nakon raspada Jugoslavije od dobivanja sveučilišne diplome, a često i prije, koristili iznimno veliko interesiranje srpskog društva za nacionalnu povijest za česte publicističke nastupe, a ponekad čak i za medijske egzibicije. Selinićevo ime rijetko se pojavljivalo na stranicama novina i časopisa, njegovo lice nije bilo poznato s televizijskih ekrana. U javnu diskusiju ulazio je samo sporadično i uglavnom vrlo suzdržano.

Ovaj samo prividni hendikep, Selinić je u potpunosti kompenzirao uvijek nepretencioznim autentičnim znanstvenim radom. Do danas, kada mu je ostalo još nekoliko godina do pedesetog rođendana, objavio je stotinjak znanstvenih studija i članaka.² Prije svega, napomenimo šest opsežnih i na mnogo načina pionirskih monografija. Svaka se usredotočuje na razvoj Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata. Za razliku od uobičajene prakse u srpskoj historiografiji, Selinić se nije nadovezivao na jednu temu, sadržajno ili kronološki blisku, niti ju je razvijao. U svojim monografijama bavio se vrlo raznolikim tematskim područjima: od karaktera i razine opskrbe Beograda i njegovim transformacijama,³ preko razvoja čehoslovačko-jugoslavenskih odnosa nakon Drugog svjetskog rata,⁴ pa sve do političkih sporova koji su se ticali društvenog konteksta

1 Tekst je nastao u sklopu projekta broj 21-14095S *Krize – reforma – (ne)stabilita. Jugoslávský socialistický systém v akterské perspektivě (1980–1986/1987)*, koji financira Grantová agentura České republiky.

2 Ne treba zaboraviti Selinićevo dugoročno djelovanje na čelu redakcije znanstvenog časopisa *Tokovi istorije* tijekom kojeg je osjetno porasla stručna razina navedene periodike.

3 S. Selinić, *Beograd 1960–1970, snadbevanje i isbrana*, Beograd 2005.

4 S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, Beograd 2010.

jezičnih pitanja.⁵ Njegova istraživačka djelatnost oduvijek je bila karakteristična po tematskoj novini, znanstvenoj solidnosti i korištenju neobično široke izvorišne baze.⁶

Tvrđnja iz posljednje rečenice odnosi se i na najnoviju, odnosno sedmu Selinićevu monografiju koja se bavi pitanjem političkog razvoja Srbije u prve dvije trećine 80-ih godina prošlog stoljeća. Istodobno, beogradski povjesničar krenuo je novim putem pripremajući se za njezino pisanje. Za razliku od prethodnih knjiga u kojima je analizirao djelomične, iako važne teme, sada je odlučio načelno ispitati važnu te u isto vrijeme i iznimno kompliciranu i kontradiktornu fazu razvoja Srbije.

Početna istraživačka pozicija za ovako ambicioznu analizu odabrane teme nimalo nije bila jednostavna. Iako je već od kraja prethodnog i početka ovog tisućljeća pitanje razvoja Jugoslavije u razdoblju nakon Tita predmet ozbiljnih znanstvenih istraživanja,⁷ ona su pretežno bila političke prirode i temeljila su se u biti samo na otvorenim izvorima, u najvećoj mjeri na svjedočanstvima očevidaca. Iz opsežnijeg istraživanja arhivskih materijala nastalo je samo nekoliko studija i dvije ili tri monografije.⁸ Naravno, Selinić zna relevantnu sekundarnu literaturu, radi sa svim dostupnim memoarima i autobiografskim bilješkama, ponajviše s neobjavljenim i iznimno opsežnim dnevničkim i informativno vrijednim zapisima Dragoslava (Draže) Markovića, jedne od najutjecajnijih (i najzanimljivijih) osobnosti u političkom životu Srbije i jugoslavenske federacije na kraju Titove ere i tokom prvih godina nakon njegove smrti.

Selinićev glavni izvor informacija bili su dokumenti nastali djelovanjem najviših srpskih i jugoslavenskih partijskih (a u manjoj mjeri i državnih) institucija. Relevantne zbirke Arhiva Jugoslavije, Državnog arhiva Srbije i Povijesnog arhiva Beograda sadrže transkripte stenografskih i audio zapisa, popratne materijale sa svih redovitih sastanaka relevantnih ključnih gremija, kao i sličnu dokumentaciju *ad hoc* sazvanih običnih i radnih sastanaka. Sreća istraživača zbog raskošne ponude ključnih izvora pohranjenih u spomenutim arhivima vrlo brzo nestaje, i to najkasnije pri prvim pokušajima analize teško sortiranih paketa kopirane dokumentacije. Količina malo opisanih ili potpuno neodređenih dokumenata koje organizatori zbirke nisu označili, nastala na desecima sastanaka, otežava pristup informativnoj vrijednosti korištenih izvora. Uz faktički nedostatak relevantne sekundarne literature, povjesničar teško može razlučiti kojem gremiju i kojem od sastanaka treba posvetiti više pozornosti, kao i čije bi govore, ne samo formalno već i činjenično jednako utjecajnih govornika, prije svega treba uzeti u obzir. Autor recenzirane monografije se vidno teško nosio s ovim problemom. Čitatelju opetovano predstavlja duge citate (čak i na nekoliko stranica) iz govora ključnih dužnosnika uz koje navodi samo

5 S. Selinić, *Srbija i jezički sukob u Jugoslaviji 1967*, Beograd 2017.

6 S. Selinić – D. Bajagić, *Jugoslavija i svet 1945-1950: hronologija*, Beograd 2010; S. Selinić, *Partija i diplomatija u Jugoslaviji 1945-1952*, Beograd 2013; S. Selinić, *Književna diplomatija. Međunarodna saradnja jugoslovenskih pisaca od sredine pedesetih do kraja sedamdesetih godine 20. veka*, Beograd 2019.

7 U tom pogledu posebno se ističe do sada po mnogim aspektima neprevaziđena monografija Dejana Jovića, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrtre Jugoslavije (1974.-1990.)*, Zagreb–Beograd 2003.

8 Npr. S. Bjelica, Views of Vojvodinian Leadership on Re-opening the Issue of the Relationship Between SR Serbia and SAP Vojvodina in 1981, *Istraživanja* 27, 2016, str. 258-273; K. Nikolić, *Srpska književnost i politika 1945-1991., glavni tokovi*, Beograd 2012.; K. Spehnyak – T. Cipek, Disidenti, opozicija i otpor, Hrvatska i Jugoslavija 1945-1990., *Časopis za suvremenu povijest*, 2007., br. 2, str. 255-297; P. Ristanović, *Iluzija moći. Srpski kritički intelektualci i komunistički režim*, Beograd 2020.

kratka objašnjenja. Prekomjerna, ponekad čak i kruta veza s istraživanim izvorima u velikoj je mjeri razumljiva u kontekstu (vrlo niske) razine znanstvenog znanja o istraživanoj problematici. Međutim, prilikom pripreme teksta je autor, uz neke iznimke, izbjegavao vrlo nužne interpretativne kratice, relevantnu generalizaciju i tumačenje.

S. Selinić je rad podijelio u šest velikih poglavlja, odnosno odjeljaka. Postupno se bavio peripetijama u borbama za vlast u krugu srpske autoritarno-vladajuće oligarhije, uzrocima i posljedicama duboke i sve gore gospodarske krize u koju je jugoslavenska savezna država upala nedugo nakon Titove smrti. Autor je treće poglavlje posvetio kontekstu sporova u mišljenju o visini i načinu ekonomske potpore slabije razvijenim dijelovima federacije, a sljedeće tijeku i posljedicama eskalacije kosovske krize, peto zamornim i neprestanim sukobima o nadležnosti između partije i državnih institucija Socijalističke Republike Srbije i čelnika vlasti Vojvodine i Kosova, autonomnih pokrajina stvorenih u ovom dijelu federacije. U posljednjem poglavlju čitatelju se predstavljaju rastuće aktivnosti opozicijskih i alternativnih subjekata i stav vladajuće elite prema otvorenim kritičarima društvene stvarnosti Jugoslavije.

Ova podjela je logična i racionalna, ali ima i jednu ne u potpunosti zanemarivu slabost. U svakom poglavlju autor se uvijek vraća na početak 80-ih. Čitatelj koji nema kronološki kontekst, gubi pojam o ondašnjim vezama između, primjerice, produbljivanja gospodarske krize i sporova između Srbije i autonomnih pokrajina.

Logično, zbog kompleksnosti i složenosti analiziranih problema i pionirske prirode Selinićeva istraživanja, kvaliteta tumačenja i njegova razumljivost prilično variraju. Posljednje poglavlje smatram najkorisnijim i istodobno najzanimljivijim, te odmah nakon njega uvodni dio. U završnom poglavlju autor, s potrebnim pregledom i vrlo jasno, prikazuje pristup autoritarne moći disidentskim skupinama intelektualaca, autorima politički neprimjerenih književnih djela, povjesničarima koji su kršili dugogodišnje poštivane tabue, memoarima koje su objavili uvrijeđeni i prerano umirovljeni partizanski generali. U ovoj zbirci mi je samo nedostajao barem kratak pregled sporova s Titovom hirovitom i nepredvidljivom udovicom Jovankom Budisavljević Broz, čijih su se mogućih javnih nastupa vladajuće elite iznimno bojale, ponajviše zbog vjerojatnog bogohulnog sknavljenja Titova kulta.

Autor je uvjerljivo pokazao da je pristup posttitovske nomenklature u Srbiji prema otvoreno ili potencijalno oporbenim skupinama s vremenom postao vrlo racionalan. Ključni dužnosnici prepoznali su da kruto represivan pristup često ima kontraproduktivan učinak, doprinoseći tako popularizaciji disidenata i porastu njihovog utjecaja u društvu. Rezultat je bila relativno visoka razina tolerancije prema alternativnim stavovima i mogućnost njihova predavljanja na javnim predavanjima i raspravama (više ne u sredstvima informiranja). Čak se čini da je ova strategija značajno odgodila identifikaciju širih dijelova srpskog stanovništva s alternativnim pogledima pojedinih disidentskih skupina. Srpsko društvo na kraju su podigli i aktivirali tek populistički slogani koje je nakon 1987. u obraćanju koristila do tada autentična titoistička Miloševićeva frakcija.

Analiza uzroka uspona Slobodana Miloševića jedan je od najboljih i najviše otkrivajućih dijelova recenzirane knjige. Selinić naglašava da su Miloševića od dolaska na više katove partijske elite oni oko njega doživljavali kao odlučnog i kompetentnog dužnosnika, kao neopterećenog prošlim sukobima, za razliku od većine drugih pripadnika srpske elite moći, posebice sporovima s vodstvom Vojvodine i Kosova i ostalih dijelova federacije. Ispravno primjećuje da budućem autoritativnom vladaru Srbije, koji ni na koji način nije dopustio da ga vežu skrupule ili obzirnost prema drugima, nije nedostajalo karizme i da je uspio ojačati svoj položaj i utjecaj uspješnim

manipuliranjem svojim suradnicima. Tako je, između ostalog, osvojio simpatije velikog dijela još uvijek utjecajne generacije starijih dužnosnika koje je privukla njegova obrana načela tradicionalnog titoizma i oštra kritika disidentskog pokreta. Autor naglašava još jedan trenutak koji je odigrao iznimno važnu ulogu u Miloševićevu usponu. Bila je to zaštita koju mu je pružio Ivan Stambolić. Stambolić se čak nije ustručavao tijekom izbora Miloševića za šefa srpske organizacije Saveza komunista u nekoliko navrata vrlo grubo manipulirati glasovima. Kada su im se putevi uveliko i iz temelja razišli 90-ih godina, Stambolić nije skrivao da je favorizirao Miloševića, te je sve obrazložio dugogodišnjim prijateljstvom. Međutim, recenzirana knjiga sugerira da je Stambolić, tada s ciljem zauzimanja čelnih pozicija u federaciji, želio prije svega osigurati pozitivnu lojalnost matičnog dijela federacije.

Kao što sam već naveo, razina većeg dijela teksta zaostaje za ovima dvoma, na nekim mjestima prilično osjetno. Činjenično ispravno poglavlje posvećeno Kosovu interpretativno je zamišljeno jednostrano i prilično tendenciozno. Selinić nije pokazao dovoljno empatije, te je albanske studente koji demonstriraju vidio samo kao pobunjenike. Većina dužnosnika albanskog podrijetla općenito je percipirana kao više ili manje maskirani separatisti. Bilo bi vrlo zanimljivo procijeniti, na temelju izvora koji su danas već dostupni, jesu li se i na koji način političke pozicije lokalnih dužnosnika albanskog SKJ razlikovale tijekom velike kadrovske promjene koja se događala u prištinskom vodstvu u prvoj polovici 80-ih, te jesu li se i eventualno u kojoj mjeri njezini pojedinačni članovi poistovjećivali s jugoslavenskim federalizmom i domoljubljem. Autor recenzirane monografije smatra da je jedino učinkovito rješenje kosovskog problema bilo jačanje nadležnosti srpskog republičkog vodstva u upravljanju južnom autonomnom pokrajinom. Međutim, postaviti pitanje na koji bi način veće ovlasti srbijanskih institucija pridonijele dugoročnijoj stabilizaciji odnosa na Kosovu puno je lakše meni kao stranom povjesničaru nego srpskom istraživaču.

Razumijevanje Selinovićeve interpretacije vrlo komplicira i oskudno strukturiranje teksta. Pod time mislim ne samo na mali broj podpoglavljaja, već i na odvajanje pojedinih manjih tematskih jedinica samo grafički, a ne po imenu. Neuobičajeno mali broj odlomaka otežava čitanje recenzirane knjige. Nije neuobičajeno da se ponekad tek nakon tri ili više stranica pojavi potpuno nestrukturirana interpretacija. Mnogo puta čitatelj uzaludno napreže svu svoju snagu kako bi zadržao pozornost i orijentirao se u tekstu u mjeri potrebnoj kako u poglavlju koje se bavi nepovoljnim gospodarskim razvojem Srbije, tako i u mnogim drugim dijelovima monografije.

Međutim, to ni na koji način ne znači da ovi odlomci nisu inovativnog karaktera, ni da ne sadrže nove ili zaboravljene činjenice i kontekste. Selinić, pregledno i uz veliko poznavanje složenog konteksta npr. pojašnjava pozadinu i ishod kadrovske spora koji se odigrao početkom 80-ih između vrlo utjecajnog Miloša Minića i drugih predstavnika starije generacije dužnosnika. Vraća se i na pitanje visokopozicioniranog partijskog dužnosnika Radu Končara, koji je obnašao utjecajnu poziciju predsjednika beogradske gradske organizacije Saveza komunista. Na 12. kongresu SKJ u lipnju 1982. godine Končar je kritizirao neučinkovit model političkog sustava, upozoravajući da bezgranična samouprava i decentralizacija služe prvenstveno promicanju grupnih i pojedinačnih interesa. Končar je odmah nakon Titove smrti upozorio na jednu od glavnih slabosti sustava koji je pušten u praksu. Međutim, njegova kritika, štoviše provedena s dogmatskih pozicija, odlučno je odbačena bez rasprave o njezinoj racionalnoj jezgri. Autor ukazuje i na izmjenu odnosa u Jugoslaviji do koje je postupno došlo nakon Titova odlaska. Napominje, primjerice, da su ideološki vezani argumenti brzo nestali iz rasprava koje su pratile stalne sporove između različitih dijelova federacije oko 1985. godine. Predstavnici republika i autonomnih

pokrajina više nisu skrivali da su zainteresirani isključivo za materijalnu dobit i koristi. Otprilike u isto vrijeme, započelo je emancipiranje ranije samo formalnih državnih institucija, kao što su parlamenti pojedinih dijelova federacije.

Imam još jednu, vjerojatno najozbiljniju zamjerku recenziranoj knjizi. Selinić u podnaslovu monografije najavljuje da se bavi političkom poviješću Srbije od 1980. do 1986. Međutim, u monografiji ne objašnjava što se može smatrati srpskom političkom poviješću u posljednjem desetljeću postojanja jugoslavenske federacije. Ne postavlja pitanje kakva je bila, kako se razvijala i kako se tih godina iz temelja transformirala obostrana interakcija između državnih saveznih i partijskih institucija i njihovih republičkih partnera u Socijalističkoj Republici Srbiji. Nakon Titove smrti, koliki su utjecaj imale federalne vlasti (partijske, vladine, ali i sigurnosne) na događaje u Srbiji (i na Kosovu) i koliko su dužnosnici koje je Srbija delegirala za ključne savezne gremije utjecali na razvoj cijele federacije. Uvjeren sam da je bez navođenja i procjene ovoga aspekta nemoguće u potpunosti analizirati razvoj Slovenije, Makedonije, niti ostalih dijelova jugoslavenske federacije, uključujući i Srbiju.

Naveo sam prethodno da monografija Slobodana Selinića ima pionirski karakter, da se bavi mnogim problemima koje historiografija još nije uspjela dotaknuti. Pionirska djela obično ne odišu sitnim detaljima. Tako i Slobodan Selinić prije svega postavlja još jednu cestu i pokazuje smjer. Manje obrađuje pojedinačne kamene kojima je ova cesta popločana. Ipak, nema sumnje da recenzirana monografija značajno povećava razinu našeg poznavanja srpske i jugoslavenske povijesti u posljednjem desetljeću postojanja SFRJ.

Jan Pelikan

Christian Axboe Nielsen, „Nismo mogli vjerovati...“ *Raspad Jugoslavije 1991-1999.*, prevela s danskog Dorotea Smešnjak, Srednja Europa, Zagreb 2021, 293 str.

Nakon objave neke knjige – posebno one o kontroverznim temama – uvijek je pitanje kako će se ona iščitavati. Napose jer smo navikli da se u javnosti više komentiraju izjave povjesničara nego njihove knjige, koje kao da ostaju bez šireg utjecaja. Pitanje odjeka i recepcije osobito je zanimljivo postaviti za prijevodna izdanja, budući da je to u pravilu teško predvidjeti. Naime prijevodi prenose izvornik knjige u neki novi kontekst, što za sobom neizbježno povlači i ponešto drugačije čitanje. Štoviše, nekad se prevodi točno određena strana knjiga ili se upotrebljava njezin prijevod kako bi se poduprli dominantni narativi u domaćoj historiografiji ili im se pak suprotstavljali. Neovisno od toga, uvijek je relevantno vidjeti kako na hrvatsku i jugoslavensku povijest gledaju međunarodni istraživači, s obzirom da određene predodžbe nacionalne historiografije često ne vrijede dalje od vlastitih nacionalnih granica.

Predstavljajući Nielsenovu knjigu „Nismo mogli vjerovati...“ *Raspad Jugoslavije 1991-1999.* na History Festu u Sarajevu 2022. godine zapitao sam se stoga kakva bi mogla biti recepcija ili možda upotreba njegove knjige u hrvatskoj historiografiji te stručnoj i široj javnosti. Kao što nam je dobro poznato, u hrvatskoj historiografiji, kao i javnosti, postoji svojevrsna polarizacija u odnosu prema tumačenjima povijesti Jugoslavije, Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata, odnosno ratova 1990-ih. Riječ je o asimetričnoj podjeli s više ili manje izraženom prednosti u korist prevladavajućih nacionalnih narativa o tim tzv. osjetljivim, odnosno kontroverznim pitanjima. Iako postoji heterogenost i pluralizam u hrvatskoj historiografiji, neki nacionalni narativi

dominiraju ne samo u njoj nego osobito u državnim i institucionalnim politikama povijesti, kao i školstvu i udžbenicima povijesti, te u nizu drugih područja.

Vrijedi zato razmatrati potencijalna čitanja ove knjige upravo iz perspektive dominantnih nacionalnih narativa u Republici Hrvatskoj. Pritom se u problematiziranju može poći već od samog njezinog naslova. Naslov otkriva fokus na Jugoslaviju, dok se u hrvatskoj historiografiji uglavnom ne pišu knjige o Jugoslaviji već pretežno o Hrvatskoj u Jugoslaviji, kada je riječ o 20. stoljeću. Osim toga, sintagma „Nismo mogli vjerovati“ za raspad Jugoslavije nije nešto što se koristi u domaćem kontekstu. Prevladavajuća pretpostavka nacionalnih historiografija je da u to nisu mogli vjerovati samo nedovoljno upućeni stranci, dok je gotovo svima bilo jasno da su se i prva i druga Jugoslavija morale raspasti. U hrvatskoj historiografiji i javnosti to se tumači primjerice za period nakon gušenja Hrvatskog proljeća 1971. godine, što je posebno promicano tijekom 50. obljetnice Hrvatskog proljeća 2021. godine, upravo u godini kada je objavljena i Nielsenova knjiga. I tu se potvrđuje kako knjige neizbježno dolaze u neki specifični kontekst. Isto tako, naslov upućuje da knjiga završava s 1999. godinom, što je također drugačije u hrvatskoj historiografiji koja većinom staje s 1995. godinom. Pritom ju ne zanima previše mirna reintegracija hrvatskog Podunavlja 1998, odnosno rat na Kosovu 1998-1999, koje kao da nikad nije bilo dio iste, zajedničke države.

Prema informacijama izdavača, za Nielsenovu knjigu postoji interes, dobro je prodavana i o njoj je objavljen niz prikaza, napisa i intervjua. Iz nekih od njih (usp. „Zašto se raspala Jugoslavija i zašto je Zapad plakao za njom?“ *Jutarnji list*, 8. 1. 2022) moguće je vidjeti da su privučeni upravo spomenutom sintagmom „Nismo mogli vjerovati“ jer to znači ne podrazumijevati unaprijed raspad Jugoslavije, niti ju *a priori* demonizirati ili odbacivati sve u vezi njezina nasljeđa (što je narativ koji je u Hrvatskoj u manjini). S obzirom na spominjanu asimetričnu polarizaciju povjesničara, većinom će se isticati totalitarni, autoritarni i represivni karakter socijalističke Jugoslavije, a u manjoj mjeri njezina antifašistička, modernizacijska i višenacionalna obilježja.

Međutim, Nielsen nije samo potencijalni međunarodni argument u prilog isticanju potonjih obilježja socijalističke Jugoslavije. Naime, 2022. godine objavljeno je hrvatsko izdanje njegove knjige *Jugoslavija i politička ubojstva. Povijest i posljedice Titova rata protiv emigracije*. To je jedna od tema koja govori u prilog autoritarnom i represivnom karakteru socijalističke Jugoslavije. U tom smislu u Hrvatskoj mogu biti, da tako kažemo, dva Nielsena – odnosno dva različita pozivanja na njega – jednog koji bi mogao odgovarati većinskom nacionalnom narativu o socijalističkoj Jugoslaviji i drugog koji ne odgovara prevladavajućem nacionalnom narativu o Domovinskom ratu i ratovima 1990-ih.

Što se tiče socijalističke Jugoslavije, to međutim ne znači da treba razdvajati represivne i modernizacijske aspekte jer su oba bila prisutna, kao što se ni Domovinski rat ne može razdvojiti od svojih tamnih strana. Poseban je izazov kako se baviti poviješću na način da vas se lako ne uklopi ni u jedan niti u drugi tabor (kao što je to pošlo za rukom Maxu Bergholzu u knjizi *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Zagreb – Sarajevo 2018) te da se svakog upozori na nešto s čime će se trebati suočiti.

Pritom je česta pretpostavka jednog dijela hrvatske historiografije da strani povjesničari nedovoljno poznaju domaće teme o kojima pišu (što se za vrlo upućenog Nielsena nikako ne može reći) ili da su u svojim tumačenjima pristrani, politizirani ili previše kritični te da je stoga zadaća domaćih povjesničara da brane vlastitu nacionalnu povijest. Takav je bio slučaj sa prevladavajućim reakcijama srpske historiografije na srpsko izdanje knjige Holma Sundhausena *Istorija Srbije od 19. do 21. veka* (Beograd 2008). U jednom dijelu historiografije i javnosti u Bosni i

Hercegovini vidljivo je pak da su neki strani povjesničari omiljeniji (Marko Attila Hoare, Robert J. Donia), za razliku od drugih koji to baš i nisu (Xavier Bougarel), ovisno u kojoj se mjeri uklapaju u poželjne nacionalne narative.

S tim u vezi, može se odmah reći da Nielsenova knjiga o raspadu Jugoslavije i Domovinskom ratu ne ispunjava očekivanja dominantnog hrvatskog nacionalnog narativa jer izrijeком ne pristaje uz „mit o nepogrešivom i čistom ratu“ koji, prema autorovim riječima, promoviraju hrvatski političari, školski udžbenici i većina medija (str. 236). Osim toga, Nielsen s obzirom na nacionalne kategorije i kontekst etničkih sukoba uvodno ističe sljedeće: „Kao znanstvenici moramo međutim biti veoma oprezni da ne koristimo ove nacionalne etikete na nekritički način.“ (str. 19). To bi značilo izbjegavanje svodenja svega na nacionalnu optiku, što se – kako upozorava autor – posebno ogleda u slučaju „naših“ i „njihovih“ ratnih žrtava.

Iz autorovog tumačenja jasno proizlazi da je Slobodan Milošević pokrenuo ratni stroj, ali se govori i o „ratnohuškačkoj atmosferi obje strane“ (str. 58), otpuštanjem „velikog broja Srba“ od strane novih hrvatskih vlasti (str. 64), napadima na hrvatske Srbe tijekom 1990. i 1991. godine (str. 79), kao i „ratnim zločinima protiv srpskih civila“ u akcijama Medački džep 1993. (str. 200) i *Oluja* 1995. godine (str. 203-205). O svemu tome već je pisano u hrvatskoj historiografiji, publicistici i javnosti. Napisi o tome kontinuirano su prisutni do danas i o tome postoji svijest u hrvatskoj javnosti, neovisno o izbjegavanju suočavanja s vlastitim zločinima, što Nielsen često ističe.

No jedna od novih okolnosti u kojima se zatiče prijevod Nielsenove knjige su recentni valovi kanonizacije Franje Tuđmana, primjerice upravo 2022. godine povodom 100. obljetnice njegova rođenja. Tome Nielsenova knjiga nikako ne govori u prilog. Autor, između ostalog, navodi sljedeće: „Postoje također indicije o tome da bi predsjednik Tuđman i možda ministar Šušak također bili optuženi na MKSJ-u, da nisu u međuvremenu umrli.“ (str. 205). Autor je inače bio sudski vještak Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu te je dobro upoznat s njegovim radom i često spominje svoja iskustva s tim u vezi.

Uz prethodno navedeno, tamo gdje se Nielsenova knjiga najviše suprotstavlja dominantnom hrvatskom nacionalnom narativu svakako je hrvatska uloga u ratu u Bosni i Hercegovini. Poglavlja o Bosni i Hercegovini su, po mom sudu, najjači dijelovi knjige. Kao stručni suradnik Haškog suda autor jako dobro poznaje iznimno brutalni rat u Bosni i Hercegovini. Pritom se obilno koristi dokumentacijom Haškog suda. To je također jedna od razlika u odnosu na hrvatsku historiografiju koja iz te dokumentacije često upotrebljava samo ono što joj odgovara, a ne i ono što ne ide u prilog dominantnom nacionalnom narativu.

Upravo su hrvatsko djelovanje u ratu u Bosni i Hercegovini, kao i hrvatsko-bošnjački sukob, vremenom postali novi tabu, štoviše, rekao bih da je to danas najveći tabu u Hrvatskoj u odnosu na ratove 1990-ih. Nielsen stoga ističe primjerice sljedeće: „Na nacionalističkoj (i hercegovačkoj) strani, još uvijek postoje oni koji negiraju da je Tuđman ikada raspravljao ili dogovorio dijeljenje Bosne.“ (str. 61). Iako se i o tome kritički pisalo u hrvatskoj javnosti još od samih početaka, sada se intenzivno radi na tome da se takva pitanja ne otvaraju i da u nastavne programe, udžbenike povijesti i sinteze hrvatske povijesti uđu sintagme i narativi o Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995. kao „jedinstvenom ratištu“, što treba gledati prvenstveno kao pokušaj odbacivanja bilo kakve odgovornosti hrvatske strane za ono što se događalo u Bosni i Hercegovini.

Usmjerio sam se na ulogu hrvatske strane, ali treba napomenuti da autor iznosi bespoštedan kritički prikaz srpske ratne politike u Bosni i Hercegovini. Prikazuje što su sve kao rezultat takve politike pretrpjeli bosanski Hrvati i posebno bosanski Muslimani, nad kojima su u tako velikom

opsegu izvršeni masovni zločini, etnička čišćenja i genocid u Srebrenici. I tu se vide autorova iskustva rada na Haškom sudu te tom prilikom iznosi mnoga svjedočenja žrtava. Među njima su i imena hrabrih i snažnih ljudi kao što su Isak Gaši (Brčko) i Zehra Turjačanin (Višegrad), koja su hrvatskim čitateljima možda manje poznata, no vrijedi upozoriti na to što su sve prošli i kako su se nosili s time.

Nielsen međutim govori i o podršci koju je Hrvatska davala HVO-u u sukobu s bosanskim Muslimanima 1993. godine, „koji je sada činio zločine koji su u velikoj mjeri sličili zločinima bosanskih Srba“ (str. 166). No autor ne izbjegava na više mjesta spomenuti zločine koje su nad Hrvatima i Srbima počinili u ratu bosanski Muslimani, primjerice: „Tijekom svog boravka u Bosni mudžahedini su počinili niz zločina protiv nemuslimanskog civilnog stanovništva i ratnih zatočenika“ (str. 171). Međutim, pritom iznosi sljedeću napomenu: „Ipak, gledano u cjelini, broj i razmjeri ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti koje su počinili Muslimani u bosanskom ratu bio je znatno manji od zločina koje su počinili Srbi i Hrvati.“ Dakako, uz ogradu „zločin je zločin (...) bez obzira na etnicitet počinitelja ili žrtve“ (str. 156).

Tom prilikom – za razliku od termina „genocidno antibosanstvo“ koji koristi Rusmir Mahmutćehajić – Nielsen govori o hrvatskim i srpskim politikama u 19. i 20. stoljeću za pridobivanjem ili pripajanjem Bosne i Hercegovine. No u tome nema Mahmutćehajićeve teleologije – da je sve nužno vodilo takvim postupcima 1990-ih – već ukazuje i na heterogenosti. Stoga Nielsen odbacuje i uzroke raspada Jugoslavije u vjekovnoj mržnji nego ju vidi u kombinaciji drugih faktora.

Jedno od metodoloških pitanja s kojima se knjiga očito susretala bilo je koliko pisati za širu publiku, a koliko iznositi specijalističke koncepte. Na kraju je knjiga ipak pisana za širu publiku koja je manje upućena u ovu problematiku – i to napose za dansku i uopće međunarodnu publiku (dakako i za domaću, kao što sam pokušao pokazati) – te se lako i sa zanimanjem čita. Autor međutim koristi i neke koncepte, primjerice politološki koncept sigurnosne dileme (na više mjesta). Taj mu koncept služi kako bi pokazao da rat nije samo rezultat nacionalizma koji je odjednom buknuo (što je jedno od češćih tumačenja), već da određena strana zbog pravog ili zamišljenog straha prva počne djelovati u nekim okolnostima, što pokazuje na više konkretnih primjera. Sigurno bi bilo korisno da je autor bio u prilici možda upotrijebiti još neki koncept i time pokušao dati još neko novo tumačenje određenih aspekata rata i raspada Jugoslavije u odnosu na postojeće historiografske interpretacije. Bitno je upozoriti na koncepte jer hrvatska historiografija kada piše o ratu često samo niže događaje i podatke, gotovo ne primjenjujući koncepte, odnosno određene teorije i metode.

Autor na završetku knjige ne staje na 1999. godini iz naslova već ide i prema suvremenosti. To u neku ruku potvrđuje da raspad Jugoslavije i ratovi 1991-1995-1999. nisu naša prošlost nego zapravo suvremenost. Nažalost, osobito kroz teške ratne posljedice i simbolički nastavak rata sada oko njegova tumačenja. No i da Nielsen nije govorio o suvremenosti imali bismo taj osjećaj živog nasljeđa rata u našoj sadašnjosti. Stoga naslov knjige „Nismo mogli vjerovati“ možemo primijeniti ne za raspad Jugoslavije, kako je u naslovu, nego upravo za rat. Vidjet ćemo kako će na to gledati nove generacije rođene 1990-ih, 2000-ih i kasnije, ali mnogi koji su proživjeli rat zasigurno još uvijek ne mogu vjerovati da su nam se mogli dogoditi tako brutalni ratovi. To će bez sumnje i dalje poticati iznošenje mnogih historiografskih i drugih objašnjenja te postavljanja niza novih pitanja.

Branimir Janković

Sanja Lončar, Ivica Pandža Orkan, *Spomen-obilježja Domovinskog rata (1991.-1995.) u Sisačko-moslavačkoj županiji / Memorials to the Croatian War of Independence (1991-1995) in Sisak-Moslavina County, vlastita naklada, Sisak 2022, 534 str.*

Monografija o kojoj je riječ donosi opsežan popis i iznimno sadržajan vizualno-opisni i objašnjbni katalog preko tri stotine spomen-obilježja Domovinskog rata u Sisačko-moslavačkoj županiji, sastavljen s mnogo truda i stručne preciznosti. Knjiga sadrži i vrlo informativnu uvodnu studiju koja ocrta karakteristike, kontekstualizaciju i moguće teorijsko-metodološke i druge inicijalne problemske analize obrađivanih spomen-obilježja. Time su lokalna spomen-obilježja Domovinskog rata iz Sisačko-moslavačke županije stavljena u širi problemski kontekst, čime im je uspješno dano znatno šire značenje.

Pritom je navedena problematika spomen-obilježja zbog svoje interdisciplinarnosti nužno upućena na više disciplina. Osim primjerice interesa etnologije i kulturne antropologije za značenja koja spomen-obilježja imaju za obitelji, pojedince i lokalnu zajednicu, tu je dakako i povijest umjetnosti s obzirom na analize njihove estetske i oblikotvorne dimenzije, kao i povijesna znanost s interesom za brojnost, strukturu i topografiju stradalih te pripadajuće interpretacije.

Sve ih k tome veže šira tematika komemorativnih praksi, kulture sjećanja, politike pamćenja i politike povijesti. Iako se o tim temama mnogo govori u raznim strukama i široj javnosti, malo je sustavnih terenskih istraživanja kojima bi se analitički identificiralo konkretno stanje na terenu i u različitim lokalnim sredinama. Stoga ova monografija omogućuje niz daljnjih relevantnih znanstvenih istraživanja i predstavlja određeni model za mapiranje i dokumentiranje spomen-obilježja Domovinskog rata i u drugim županijama i regijama Republike Hrvatske. Time se dakako potvrđuje važnost sustavnog stručnog rada provedenog na terenu.

Na takvu monografiju svakako vrijedi skrenuti pozornost stručnjacima, istraživačima i studentima više disciplina (od već spomenutih etnologije i kulturne antropologije, povijesti umjetnosti i povijesti te drugih). Ona dakako ima posebno značenje za stanovnike Sisačko-moslavačke županije i lokalnu zajednicu te obitelji i prijatelje stradalih. No možemo reći da je namijenjena svima s interesom za Domovinski rat, spomen-obilježja, komemorativne prakse i kulturu sjećanja. Usmjerenosti široj publici i potencijalnoj široj recepciji pridonosi i to što je monografija objavljena na hrvatskom i engleskom jeziku. Kao recenzentice i recenzenti te pisci predgovora zastupljeni su već spomenuti etnolozi i kulturni antropolozi, povjesničari umjetnosti i povjesničari, među kojima sam i ja, stoga bih i ovdje želio podijeliti svoja razmišljanja o knjizi i materijalu koji donosi.

Domovinski rat jedna je od središnjih tema koja i dalje obilježava hrvatsko društvo. Još uvijek nisu pronađeni svi nestali, još uvijek nisu obilježena mnoga mjesta masovnih stradanja, još uvijek se popisuju sve žrtve, a rasprave o posljedicama rata i njihovom nadvladavanju ne prestaju. U tom smislu ova monografija nadilazi okvire Sisačko-moslavačke županije i daje poticaj da se i za druge županije i regije učini slična obrada postojećih spomen-obilježja. Sve su to važni preduvjeti kako bismo mogli vrednovati komemorativne prakse, kulturu sjećanja i politike pamćenja na lokalnoj i državnoj razini. Što sve istraživači tih tema mogu nastojati izvući iz ovdje okupljenog materijala? Iznijet ću nekoliko svojih osobnih i stručnih razmišljanja koja dakako nadilaze početne intencije autora monografije kao i postavljene okvire same knjige.

Iz kataloga spomen-obilježja primjetno je da je memorijalizacija započela nedugo nakon okončanja rata i da traje sve do danas (s primjerima iz 2021. godine) te da će se svakako nastaviti

i dalje. U tom smislu monografija pruža osnovu za analizu kako daljnju memorijalizaciju provoditi na što adekvatniji način. Zbog toga je važno što se u uvodnoj studiji poziva na uključivanje stručnjaka više disciplina i poziva na „otvoreno i konstruktivno razgovaranje o pojavama iz Domovinskog rata“, s ciljem „kako bi kompleksne, osjetljive i teške povijesne teme pridonijele procesima suočavanja s prošlošću, prevladavanju ratnih trauma te učenju o miru i nenasilju“ (str. 21).

Iako se mnogo govori o memorijalnim aspektima rata, malo je sustavnih istraživanja o tome kako komemorativne prakse, kultura sjećanja, politike pamćenja i politike povijesti funkcioniraju na terenu, i to posebno u lokalnim zajednicama. Upravo se to može vidjeti na osnovu spomenika i spomen-obilježja. Pritom su moguća dakako vrlo različita daljnja istraživanja i analize. Moguće je primjerice analizirati o kakvim se sve vrstama memorijalizacije radi te je li ostvaren pomak prema personalizaciji (usp. Paul Williams, „The Personalization of Loss in Memorial Museums“, u: Paula Hamilton, James B. Gardner ur., *The Oxford Handbook of Public History*, 2017).

Materijal predložen u monografiji potiče i razmatranja u kojoj mjeri se na njega mogu primijeniti istraživanja Heike Karge *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* iz 2014. godine (njemački izvornik *Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken im sozialistischen Jugoslawien* iz 2010. godine). U njima autorica pokazuje kako se nakon Drugog svjetskog rata očekivalo da spomen-obilježja sadrže propisane ideologeme socijalističke Jugoslavije, dok su obitelji stradalih na lokalnoj razini podizale spomen-obilježja koja su umjesto ispunjavanja navedenih očekivanja prije bila zainteresirana za isticanje osobnog gubitka.

S obzirom na osobnu razinu, u ovoj su monografiji osobito dirljivi zapisi roditelja i članova obitelji svojim poginulima na spomen-obilježjima. Vidljivo je još jednom koliko je mnogo stradalih u Domovinskom ratu, koliko je puno obitelji prožeto njihovim stradanjem, koliko ima mnogo traumatskih mjesta i koliko su duboke posljedice rata. O svemu tome treba voditi računa prilikom govora o komemorativnim praksama i kulturi sjećanja, kao i eventualnim prijedlozima njihove izmjene i interveniranja u njih.

Uvid u lokalne komemorativne prakse Domovinskog rata pokazuje njihovo povremeno povezivanje s obilježavanjem Drugog svjetskog rata. Na terenu su pritom prisutne različite situacije i primjeri vrlo različita predznaka. Spomen-obilježja iz oba rata nalaze se primjerice jedno do drugog jer je riječ o istaknutoj poziciji u selu i sl. U određenim slučajevima radi se pak o navođenju žrtava „Bleiburga i Križnog puta“, odnosno „rata i poraća“, usporedo sa žrtvama Domovinskog rata. Iako sve obitelji moraju imati pravo obilježiti svoje stradale i razumljivo je da je to važno za pojedine lokalne zajednice, time se često pokazuju i određena ograničenja kulture sjećanja na lokalnoj razini.

Naime, osim što se u određenim slučajevima spomen-obilježja ne pokazuje dovoljan odmak od NDH, ne ukazuju se ni na to koliko je NDH prouzročila stradanja ne samo hrvatskim žrtvama nego i srpskim (često u susjednim selima), židovskim i romskim. U svakom slučaju, može se uzeti u razmatranje koliko je pozadina Drugog svjetskog rata imala ulogu i za hrvatsku i za srpsku zajednicu te u kojoj je mjeri utjecala na nove zločine u Domovinskom ratu. Iz toga razloga neka sela čija se spomen-obilježja navode u monografiji imaju stradale i u Drugom svjetskom ratu i u Domovinskom ratu.

Vidljivo je da mnoga spomen-obilježja isprepleću nacionalnu i religijsku retoriku, kao i komemorativne politike odozgo (s državne razine) i odozdo (s lokalne razine). Brojna spomen-obilježja koriste i dalje ratno pojmovlje, odnosno ratni vokabular koji je tijekom rata dominirao u medijima za imenovanje suprotne, neprijateljske strane (poput „srbočetnika“ i sl.). To je ne-

rijetko slučaj i u današnjoj hrvatskoj historiografiji. Razlike se međutim mogu vidjeti na spomen-obilježjima podizanim novinarima (neke od njih je iniciralo Hrvatsko novinarsko društvo), kada se za protivničku stranu navode primjerice JNA i srpske paravojne jedinice. Takvi su termini primjereniji za današnju historiografiju i državno komemoriranje, što je nešto oko čega bi u budućnosti svakako trebalo povesti stručnu i javnu raspravu.

Ono što je naravno posebno bitno na državnoj razini svakako je imperativ inkluzivnog sjećanja, odnosno što je moguće više uključujućeg sjećanja. Dakako, za obitelji, prijatelje i suborce stradalih vlastite su žrtve s pravom najvažnije, dok znanstvena zajednica, nevladine udruge i državne institucije trebaju nastojati ukazivati i na stradanja druge strane. Državne politike pamćenja neizbježno se usmjeravaju na obilježavanje izborne nezavisnosti, pobjede u ratu i doprinosa svojih vojnika u tome, kao i komemoriranje vojnih i civilnih žrtava. No društveno je važno voditi podjednakog računa i o hrvatskim i o srpskim civilnim žrtvama.

Navedeno je neizbježno povezano s pitanjem suočavanja sa prošlošću. Za srpsku zajednicu u Hrvatskoj to se odnosi na sudjelovanje – predvođeno akterima iz Srbije – u pokretanju rata i masovnim zločinima. Za hrvatsku zajednicu to se odnosi na mnogobrojne zločine nad srpskim civilima, među kojima je k tome bilo zaista mnogo onih koji nikako nisu sudjelovali u srpskoj pobuni u Hrvatskoj. Stoga bi memorijalizacija srpskih civilnih žrtava u Sisku (o kojima je nedavno opsežno pisao Tihomir Ponoš u članku „Sisak 1990. - 1991: ratni zločini nad Srbima“, *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*, god. 3, br. 2, 2020, str. 7-72) bio važan korak s hrvatske strane. Slično kao što je nedavno učinjeno s iskoracima u inkluzivnijem komemoriranju Oluje, čime nije dakako došlo do izjednačavanja odgovornosti.

I ovih svega nekoliko izdvojenih problemskih pitanja svjedoči o tome koliko se raznih analiza može poduzeti na osnovu ovako sustavno priređenog kataloga spomen-obilježja, i to iz vrlo različitih perspektiva, ovisno od istraživača do istraživača. U svakom slučaju, na temelju ovdje dokumentiranog prvorazrednog izvornog materijala moguće je – osim niza podataka o stradalima – dublje analizirati i različite aspekte kulture sjećanja na lokalnoj razini. To je osobito važno za širu problematiku društvenog, odnosno kolektivnog pamćenja te još jedna vrijednost ove monografije.

Zaključno rečeno, priređena s mnogo truda, monografija nudi svojevrsni model za mapiranje i dokumentiranje spomen-obilježja Domovinskog rata i u drugim županijama, regijama i lokalnim sredinama te osnovu za analizu kako daljnju memorijalizaciju provoditi na što adekvatniji način. Iako se mnogo govori o memorijalnim aspektima rata, malo je sustavnih istraživanja o tome kako komemorativne prakse, kultura sjećanja, politike pamćenja i politike povijesti funkcioniraju na lokalnoj razini.

Pritom lokalne komemorativne prakse – i Domovinskog rata i Drugog svjetskog rata – pokazuju koliko je mnogo stradalih i svih pogođenih njihovim stradanjem. No vidljiva su i određena ograničenja kulture sjećanja na lokalnoj razini, kao što je i dalje prisutan ratni vokabular imenovanja suprotne strane te izostanak komemoriranja civilnih žrtava druge strane. Empatija prema svim stradalima, nove znanstvene analize, otvorena i kritička javna rasprava – potencijalna su čitanja ove monografije na koja bih želio posebno uputiti sve zainteresirane.

Branimir Janković